

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Մ Ե Ի

2014
Ս. Էջմիածին

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

**ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՑ
ԱՌ ՄԻՐԵՅԵԱԼ ՈՐԴԻՆ ՄԵՐ ԵՒ ՀԱՐԱԶԱՏ ԶԱՒԱԿՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՇՆԻ
ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՏԻԱՐ ՀՈՎԻԿ ԱՐՈՎԵԱՆ**

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք յղում Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու արժանատու զաւակիդ եւ Մեր շնորհատրանքն ու բարեմաղթանքները բերում Ձեր ծննդեան 50-ամեայ յոբելեանի առիթով:

Գոհունակությիւն է Հայրապետիս համար հասարարել, որ հաւաքատուր հայորդուդ սրբաբոյի բարերարութեամբ աւանդաշար Կողբ գիւղում վեր յառնեց նոր աղօթավայր, որը, արդարեւ, նոր խթան պիտի լինի գիւղի բնակիչների հոգևոր-եկեղեցական կեանքի պայծառութեան համար: Նորակառոյց այս եկեղեցու նուիրական կամարների ներքոյ հաւաքատուր հայորդիք, եկեղեցական արարողութիւններին եւ խորհրդակարարութիւններին մասնակցելով, պիտի ընդունեն Ասրծոյ պարգեւած շնորհները, նաեւ Սրբազան Պապարագի խորհրդով հաղորդուեն Տիրոջ կենարար Մարմնին ու Արեանը եւ հաւաքքով ու եկեղեցասիրութեամբ զօրանալով՝ միշտ ամուր պահեն հաւաքարմութիւնը սրբազան մեր արժէքներին: Ուրախալի է, որ այս օրը կարարուելու է նաեւ եկեղեցուն կից հովուարան բացումը, որը մեծապէս պիտի նպաստի հոգևոր սպասատրների ծառայութեան կազմակերպմանը:

Յարգարժան Պրն. Արովեան, այս ասարուածահաճոյ նախաձեռնութեան իրականացմամբ Դուք Ձեր գովարժան ներդրումն էք բերում մեր Սուրբ Եկեղեցու տրոնապարուէր առաքելութեանը, ինչը վառ վկայութիւնն է Ձեր եկեղեցասիրութեան ու բարեպաշտ ոգու: Ձեր ծառայութեան բարձր գնահատանքով, ընդա-

ռաջելով Տաուշի թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսեանի խնդրանքին, շնորհում ենք Ձեզ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու

Ս Ո Ւ Ր Բ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Լ Ո Ւ Ս Ա Ի Ո Ր Ի Չ

պարտոյ բարձրագոյն շքանշանը:

Մաղթում ենք, որ նոյն նուիրումով ու նախանձախնդրութեամբ շարունակէք Ձեր հաւաքը վկայել ազգանպասար ու եկեղեցաշէն բարի գործերով՝ որպէս արժանատր զաւակը մեր Մայր Եկեղեցու:

Աղօթում ենք, որ Ամենակալ Տէրը շնորհի Ձեզ և Ձեր ընդանեաց անդամներին քաջառողջութիւն, կեանքի արեւոյ լազում օրեր, մշտական ձեռքբերումներ և Ձեր բոլոր ազգաշահ ձեռնարկները պսակի նորանոր յաջողութիւններով:

Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ Ձեզ և ընդ ամենեւեւսեան. ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Տոաւ Կոնդակս ի 26-ն Մայիսի
Յամի Տեառն 2014 և ի թուին հայոց ՌՆԿԳ.
ի Մայրաքաղաք Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 851

**ԳԻՐ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՆԱՏԱՆԱՅ
ԱՌ ՄԻՐԵՅԵԱԼ ՈՐԴԻՆ ՄԵՐ ԵՒ ՆԱՐԱԶԱՏ ԶԱՒԱԿՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ
ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՏԻԱՐ ԿԱՐԷՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
ՈՐ Ի ՍԱՆԿՏ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, ՈՂ**

Նամայն հայոց նուիրական սրբօրանից՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից, Նայրապետական Մեր օրհնութիւնն ենք բերում Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու նուիրեալ զաւակիդ:

Յարգարժան Պրն. Մկրտչեան,

Քաջարեղեակ ենք եկեղեցանուէր Ձեր ընթացքի մասին, որով գովարժան ներդրում էք բերում ի շահ մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելութեան և հայոց ազգային-եկեղեցական կեանքի պայծառութեան: Նայրապետիս համար գոհունակութիւն է անդրադառնալ, որ Ձեր կեանքի ճանապարհը բարեզարդում էք եկեղեցաշէն և ազգաշահ գործերով: Պարտաստական յանձնառութիւններով ու ծառայութիւններով Դուք մեծապէս աջակից էք Սանկտ Պետերբուրգի հայ համայնքում մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելութեան արդիւնատրմանը:

Մեր ժողովրդի ազգային-եկեղեցական կեանքի պայծառութեանը գովելի աւանդ բերելու ազնիւ մղումով Դուք նաեւ առաքաձեռն նուիրաբերութիւն կատարեցիք՝ ի խնդիր Արմաիի բաղաքի եկեղեցու կառուցման հոգեշէն ու ազգանպասար ծրագրի իրագործման, արապայայտելով Ձեր հոգու մշտավառ հաւաքը, ջերմ սէրն ու նախանձախնդրութիւնը հանդէպ սրբազան մեր արժէքները: Աստուածահաճոյ բարեգործութեամբ Դուք Ձեր և Ձեր ընտանիքի անունը կապեցիք նորակառոյց եկեղեցու պատմութեանը՝ արժանանալով Աստուծոյ հաճութեանն ու օրհնութիւններին: Ձեր ջերմ եկեղեցասիրութիւնը վկայող նշանակալի ներդրումով կառուցուած գեղեցկակերպ եկեղեցին մեծ կարևորութիւն է ունենալու թեմում լինելով լուսատու կենտրոն ազգային ու հոգևոր կեանքի:

Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու անդաստանում Ձեր գովելի ծառայութեանց բարձր գնահատանքով և ընդառաջ Արմաիի թեմի բարեջան առաջնորդ Գերաշնորհ

Տ. Միօն եպիսկոպոս Ադամեանի խնդրանքին՝ Նայրապետական այսու կոնդակով շնորհում ենք Ձեզ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու

Ս Ո Ւ Ր Բ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Լ Ո Ւ Ս Ա Ի Ո Ր Ի Չ

պատուոյ բարձրագոյն շքանշանը:

Իջման Սուրբ Սեղանի առջեւ Մեր աղօթքն է, որ Տէրը հանապազ օրհնու-

թին բաշխի Ձեզ եւ Իր Սուրբ Աջի ամենախնամ հովանու ներքոյ շէն ու երջանիկ պահի ու պահպանի ընտանեկան Ձեր յարկը՝ շնորհելով յարանորոգ յաջողութիւններ հայրենանուէր ու եկեղեցաշէն Ձեր բարի գործերին:

Ողջ լերուք ի Տէր, գորացեալ շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն եւ յաւեր օրհնեալ ի Մենջ. ամէն:

Օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Տուաւ Կոնդակս ի 29-ն Մայիսի
Յամի Տեառն 2014 եւ ի թուին հայոց ՌՆԿԳ.
ի Մայրաքաղաք Սրբոյ Էջմիածնի
ընդ համարաւ 850

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
ՀԸՆԹԱՅՍ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԱԳԵՏ,
ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՖՐԱՆՅԻՍԿՈՍ ՊԱՊԻ ՀԵՏ ՀԱՆԴԻՊՄԱՆ**
(Սուրբ Աթոռ, Վատիկան, 8 մայիսի, 2014 թ.)

Ձերդ Սրբություն և սիրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս,

Գոհություն ենք մատուցում Երկնավորին, որ Իր ողորմած կամքով և Ձերդ Սրբության սիրալիր հյուրընկալությամբ վերստին առիթն ունենք քրիստոնեական սիրո ողջագործումով նորոգելու աստվածախնամ սերը մեր Եկեղեցիների ու մեր եղբայրության և ժամանակների հրամայականների առջև՝ գորացնելու գործակցությունը մեր Եկեղեցիների: Այսօր սրտի խնդությամբ ողջունում ենք Ձեզ սաղմոսերգուի խոսքով՝ «Զի բարի, զի վայելուչ է, զի եղբայրք բնակեն միասին» (Սաղմ. ՃԼԲ. 1):

Տակավին թարմ են Մեր հուշերը՝ կապված Ձերդ Սրբության գահակալության արարողության հետ, որին Մենք ներկա գտնվեցինք Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի, մեր Քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչների հետ միասին և առիթ ունեցանք աղոթելու Ձերդ Սրբության արևշատության և արդյունալի գահակալության համար: Բովանդակալից ժամանակ է անցել հիշարժան այդ օրից: Ուրախությամբ ենք հետևել բազմերես գործունեությանը Ձերդ Սրբության, ով աստվածպարզ ամուլության, որպես քաջ հովվապետ, անձանձրույթ նվիրումով է իր առաքելությունն իրականացնում և գործունեություն ծավալում ի շահ Կաթոլիկ Եկեղեցու պայծառության, բարօրության ու բարեկարգության, այլև մեծ նպաստ բերում ողջ աշխարհում քրիստոնեական հավատքի, հոգևոր-բարոյական արժեքների ամրապնդմանը, մարդու իրավունքների պաշտպանությանը, աշխարհում խաղաղության և համերաշխության հաստատմանը: Ձերդ Սրբության առանձնահատուկ ուշադրությունը երիտասարդության հանդեպ, Ձեր հոգատարությունը աղքատների ու նեղյալների նկատմամբ մեծ արձագանք են գտնում մարդկանց հոգիներում և գորացնում սերը Ձեր անձի և Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցու հանդեպ: Առաքելահաստատ և հինավուրց մեր Եկեղեցին ևս, թոթափած խորհրդային աստվածամերժ տարիները, նոր եռանդով լծված է տերունապատվեր առաքելության իրականացմանը Հայաստանում՝ բիբլիական Արարատի երկրում, ազատ ու անկախ ապրելու իր իրավունքի ճանաչման համար պայքարող Արցախում՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում և աշխարհի տարբեր երկր-

ներում սփռված մեր ժողովրդի կյանքում: Հայ Եկեղեցին մեծ կարևորություն և ուշադրություն է դարձնում երիտասարդության հետ աշխատանքին, մատաղ սերնդի հոգևոր-բարոյական դաստիարակությանը, աղքատներին օժանդակելուն, մարդկության առջև ծառացած արդի մարտահրավերների դիմագրավմանը՝ մեր հայրերի սուրբ ժառանգության և Ավետարանի սուրբ պատգամների համաձայն:

Գոհունակություն է Մեզ համար անդրադառնալ, որ Եկեղեցու առջև ծառացած շատ մարտահրավերներ հաղթահարելիս, Մենք կարողացել ենք համագործակցության լավ օրինակներ արձանագրել Կաթոլիկ Եկեղեցու հետ: Արդարև, Հայ և Կաթոլիկ Եկեղեցիների հարաբերություններն ունեն իրենց պատմական արմատները: Մեր երկկողմ հարաբերությունները առավել արդյունավորվել են Հայ Եկեղեցու լուսավոր հայրապետներ Գրիգոր Գ. Պահլավունու և Ներսես Շնորհալու, ինչպես նաև Հռոմի Ինոկենտիոս Բ. և Անաստասիոս Դ. պապերի ժամանակներից և այսօր էլ, գոհություն Աստծո, համակողմանի նոր զարգացում են ապրում: Մեր հարաբերություններն արգասավորվում են Եկեղեցիների պետերի փոխայցերով, թեմական և ծխական մակարդակներում միջեկեղեցական գործակցությամբ, համատեղ կրթական ու բարեսիրական ծրագրերի իրականացմամբ: Հայ երիտասարդ հոգևորականներ, ովքեր իրենց կրթությունը շարունակել են Կաթոլիկ Եկեղեցու կրթական հաստատություններում, այսօր իրենց անձնվեր ծառայությունն են բերում Հայ Եկեղեցու: Մենք կարևորում ենք աստվածաբանական երկխոսությունը Հին Արևելյան Ուղղափառ Եկեղեցիների և Կաթոլիկ Եկեղեցու միջև, որի նպատակը մեր ընդհանրությունների վերհանումն ու երկկողմ հարաբերությունների ամրապնդումն է:

Սիրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս, Մեր հանդիպումն այսօր խորհրդանշական է, քանզի մայիսի 8-ին և մայիսի 9-ին շատ ազգեր ու պետություններ տոնախմբում են համաշխարհային չարիքի՝ Փաշիզմի դեմ տարած հաղթանակը: Ի. դարում երկու համաշխարհային պատերազմների ավերներն ու բռնությունները տեսած մարդկությունը դեռ չի կարողացել ձերբազատվել պատերազմների, հումանիտար ու բնապահպանական աղետների, քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամերի արհավիրքներից: Այսօր աշխարհի տարբեր անկյուններում բռնկված են հակամարտություններ, որոնք վիշտ ու տառապանքներ են բերում մարդկանց, սփռում ավեր, կորուստ, հավելում կարիք և աղքատություն: Մեր հանապազ աղոթքներում են հակամարտության մեջ հայտնված երկրների ժողովուրդները, ի մասնավորի՝

Ուկրաինայի, Մերձավոր Արևելքի, Սիրիայի, որ քրիստոնեության օրրաներից է և դարեր ի վեր եղել է բնակավայր իսլամ և քրիստոնյա ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության: Սիրիայում տեղ գտնող արհավիրքներին վերջերս հավելվեցին նաև Թուրքիայի աջակցությամբ ծայրահեղական զինյալների կողմից ավերումն ու հայաթափումը գերազանցապես հայորդիներով բնակեցված Քեսաբի: Մենք խստորեն դատապարտում ենք աշխարհի խաղաղությունը խաթարող հակամարտությունները, ահաբեկչությունները, որոնք ամբողջականորեն հակառակ են Աստծո կամքին, ինչպես առաքյալն է ասում՝ «Աստուած խռովութեան Աստուածը չէ, այլ՝ խաղաղութեան» (Ա. Կորնթ. ԺԴ. 33):

Սիրիայում, Դեր Զորի անապատներում հանգչում են հազարավոր հայորդիներ, որոնք զոհ գնացին Ի. դարում մարդկության դեմ գործված առաջին ոճրագործության՝ Հայոց Ցեղասպանության: Սիրիան ապաստան տվեց արհավիրքներից մազապուրծ հայ ժողովրդի զավակներին: Ճշմարիտ է ասված, թե ով դասեր չի առնում պատմությունից՝ ստիպված է այն վերապրել: Ցավոք, ժամանակին չդատապարտելով Հայոց Ցեղասպանությունը՝ աշխարհն ականատես եղավ մեկ այլ ոճրագործության, որը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իրագործվեց հրեա ժողովրդի նկատմամբ: Տակավին թարմ են հիշողությունները նաև Ռուս-դայում և Դարֆուրում տեղի ունեցած ցեղասպանությունների:

Մենք քաջատեղյակ ենք, որ Ձերդ Սրբությունն ինչպես Արգենտինայում իր պաշտոնավարության տարիներին, այնպես էլ որպես Կաթոլիկ Եկեղեցու քահանայապետ՝ իր հստակ դիրքորոշումն է ներկայացրել Հայոց Ցեղասպանության վերաբերյալ: Հաջորդ տարի հայ ժողովուրդն ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի հիշատակելու է Հայոց Ցեղասպանության հարյուրերորդ տարելիցը: Ի Քրիստոս սիրեցյալ եղբայր, հրավիրում ենք Ձերդ Սրբությանը 2015 թվականին այցելելու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: Հավատավոր Մեր ժողովրդի համար հոգևոր մխիթարություն պիտի լինի Ձերդ Սրբության և Մեր զավակաց միասնական աղոթակցությամբ Միածնաէջ Մայր Տաճարից աղոթք վերառաքել առ Բարձրյալն Աստված՝ Հայոց Ցեղասպանության անմեղ զոհերի, աշխարհի խաղաղության և մարդկության բարօրության համար:

Անհուն մխիթարության զգացումով տեղեկացնում ենք նաև, որ մեր Սուրբ Եկեղեցին ձեռնարկել է Հայոց Ցեղասպանության նահատակների սրբադասման գործընթացը, և Աստծո ողորմած կամքով 2015 թվականին պիտի կատարվի սրբադասումը:

Աղոթում ենք առ Աստված, որ արևշատ գահակալության երկար օրեր պարգևի Ձերդ Սրբությանը՝ ի պայծառություն Կաթոլիկ Եկեղեցու և ի բարօրություն հավատավոր Ձեր հոտի: Թող Տերն Իր բյուր շնորհներով զորացյալ պահի Իր Սուրբ Եկեղեցին, ամուր՝ եղբայրությունը մեր Եկեղեցիների և անամպ ու անխռով երկինք պարգևի ամբողջ աշխարհին և համայն մարդկությանը:

«Առաջնորդի մեզ, Տեր Աստված մեր, և սովորեցրու մեզ արդարությանը գնալ Քո ճանապարհով, պահիր մեր կյանքը խաղաղության մեջ և մեր ընթացքը՝ Քո կամքի համաձայն. ամեն» (Ժամագիրք):

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՆԱԴԹԱՆԱԿԻ ՈՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ
ՏՈՆԻ ԵՒ ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐՎԱ ԱՌԻԹՈՎ
(9 մայիսի, 2014 թ.)**

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Նայրասպետական Մեր օրհնությունն ու շնորհավորանքներն ենք հղում բարեպաշտ Մեր ժողովրդին՝ մայիսի 9-ի պանծալի հաղթանակների առիթով:

Մայիսի 9-ը, որ մեր կյանքում նշանավորվում է Նայրենական մեծ պարերազմում և Արցախյան ազապամարտում մեր ժողովրդի հաղթանակներով, մարդկանց և ազգերի խաղաղ ու ազապ ապրելու ասպվածաշնորհ իրավունքի և Նայրենիքի պաշտպանության նվիրական խորհուրդն ունի մեզ համար:

Աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի զավակները Նայրենական մեծ պարերազմի բոլոր ռազմաճակատներում հերոսական մասնակցություն են ունեցել բռնության դեմ պայքարում և հաղթանակի ձեռքբերման գործում:

Նայրենասեր ու քաջարի նույն ոգով հայորդիք ազապագրեցին Շուշին՝ մեծ հաղթությամբ պսակելով Արցախյան ազապամարտը: Լի ենք հավապով՝ Աստծու գորակցությամբ հաղթանակով պիտի պսակվի նաև արցախահայության ազապ ու անկախ ապրելու արդար իրավունքը:

Մեր աղոթքն ենք վերառաքում առ Ասպված, որ երկնային լուսեղեն հարկերում խաղաղություն շնորհի հանուն հայրենյաց նահապակված մեր ժողովրդի հերոս զավակների հոգիներին:

Նայցում ենք, որ մեր Փրկիչ Նիսուս Քրիստոսի շնորհի ներքո գորանան խաղաղության ուղիներն աշխարհում: Թող Տերը խաղաղ ու շեն պահի մեր Նայրենիքը, մեր ժողովրդին՝ ի սփյուռս աշխարհի:

Օրհնությամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
ՆԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ
ՆԱՄԱԿԱՐԳՈՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱԶՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԻՆ
(27 մայիսի, 2014 թ.)**

Մեծարգո Նախագահ Նայասրանի Նանրապետության,
Մեծարգո Նախագահ Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետության,
Սիրեցյալ եղբայր ի Բրիսպոս Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո,
Ամենապարիվ Պապրիարք Նայ Կաթողիկե Եկեղեցու,
Նանձնաժողովի հարգարժան անդամներ եւ սիրելի ներկաներ,

Գոհունակ սրբով ողջունում եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի օրհնությունն
ենք բերում ձեզ այս համախմբումի առիթով: Մեկտեղվել ենք միավորելու մեր
ջանքերը ի խնդիր Նայոց Ցեղասպանության 100-ամյա փարելիցի ծրագրերի
քննարկման եւ միջոցառումների կազմակերպման:

Նախախնամական է, որ այս համախմբումը փրկի է ունենում այն օրերին,
երբ դեռ հնչում է մեր Տիրոջ Նարության հաղթական ավերիսը, երբ ի սփյուռս
աշխարհի նշում ենք Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի մար-
տիրում մեր ժողովրդի հաղթանակները եւ հայոց առաջին հանրապետության
հռչակումը: Այս առիթով շնորհավորում ենք ամենքիս եւ համայն մեր ժողովրդին՝
հիշելով Գեորգ Ե. Սուրենյանց մեր երանաշնորհ Նայրապետի անմահ խոսքը
մայիսյան հերոսամարտերի նախօրեին. «Ես միշտ էլ հավաքացել եմ իմ ժո-
ղովրդի ոգուն: Ես գիտեմ նրա անցած ճանապարհի դառնությունները: Ես հա-
մոզված եմ նաեւ, որ ազգն իմ հայոց դեռ չի ասել իր վերջին խոսքը: Եւ խոսքն այդ
պիտի լինի հաղթական»:

Ասքած ողորմած կամքով Նայոց Ցեղասպանության 100-ամյակը մեր ժողո-
վուրդը դիմավորում է վերականգնված հայրենի պետականությամբ, Նայասրա-
նում եւ Արցախում իր ազապ, նոր կյանքի 20-ամյա ձեռքբերումներով եւ իր իրա-
վունքները պաշտպանելու իրապետական հեռանկարներով:

Մեր դպրը դեռեւս չի հաղթանակել, սակայն անարդյունք չմնացին մեր
ջանքերը: Նայոց Ցեղասպանությունը դադարապարած առանձին մարդասեր
անձանց այսօր փոխարինում են պետություններ, Եկեղեցիներ, միջազգային ու
եկեղեցական կազմակերպություններ: Այսօր Նայոց Ցեղասպանության ճանաչ-
ման մեր ժողովրդի արդար պահանջը թեւեւ ոչ անհրաժեշտ հզորությամբ, բայց
բազմաձայն դառնալու ուժականությամբ արձագանք է գտնում նաեւ Թուրքիա-
յում: Այս ամենը մեր ժողովուրդը մեկդարյա պայքարով է ձեռք բերել, միայնակ

յրոկացել, համբերել բազում նեղությունների, հանձն առել զոհողություններ, դրսևորել նվիրում, հավատարմի գերագույն ուժ և գործադրել մեծագույն ջանքեր՝ իր կյանքը վերընձնողելու և բարձրացնելու, իր արդար դասը աշխարհին լսելի դարձնելու համար:

100-ամյա փարեղիցը պիտի դարձնենք արժեքներ մեր ժողովրդի մեկդարյա հերոսական ուղու, առիթ ու խրախույս՝ մեր ազգային ինքնության գորացման, մեր Նայրենիքի շուրջ համախմբման, միասնականության ոգու ամրապնդման, մեր կյանքը հավատարմի, աստվածային պատվիրանների ուղիներում հավատարմի պահպանելու:

Մենք ապրում ենք պարսական բարդ ժամանակահատվածում, երբ միջազգային հանրության մեջ ավելի է խորանում երկակի չափանիշների կիրառումը, որը շարժում է հաճախ պայմանավորված է ոչ թե արդարության բարձր զգացումով, այլ փոփոխական կամ աշխարհաքաղաքական շահերով ու նախապաշարվածություններով: Այսպիսի իրավիճակում մեզանից պահանջվում է համախմբություն՝ ուժերի և միջոցների համադրմամբ ու միասնական փոփոխություններ մեր արդար դասի հաղթանակին, պահանջարկության իրավունքի իրականացմանը, Յեղասպանության հետևանքների վերացմանը:

Նայասփանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին Նվիրապետական իր Աթոռներով շարունակելու է բոլոր միջոցներով ու հնարավորություններով միջազգային և միջեկեղեցական հարթակներում իր ձայնը բարձրացնել ի խնդիր Նայոց Յեղասպանության ճանաչման և ուրացման քաղաքականության դատարարման, քաղաքականություն, որի հետևանք է նաև Արցախի ժողովրդի ազատ և ինքնություն ապրելու իրավունքի ժխտումը, ինչպես և՛ Նայասփանի Նանրապետության շրջափակումը, որը իրավամբ ընկալվում է բնորոշվում է որպես չհայտարարված պատերազմ մեր երկրի ու ժողովրդի դեմ, և որի հանդեպ լուռ է միջազգային հանրությունը:

Նայոց Յեղասպանության 100-ամյա փարեղիցին՝ 2015 թ. մեր Եկեղեցին իրականացնելու է մեծ Եղեռնի նահապետների սրբադասումը՝ հոգակելով նաև նրանց հոգևոր սխրանքի և հերոսության պատգամը, ինչպես նաև օրհնելու ենք սրբալույս մյուռոնը՝ որպես վկայություն աստվածային շնորհի, մեր ժողովրդի վերածնյալ հարստի կյանքի, որպես հույս և լույս մեր ժողովրդին՝ ընթանալու դեպի նորանոր հաղթանակներ՝ ի Նայասփան, Արցախ և ի սփյուռս աշխարհի:

Նայրապետիս աղոթքն է, որ Աստված օրհնի, օգնական և աջակից լինի մեր ժողովրդին՝ շարունակելու միասնական ջանքերը՝ հանուն Նայրենյայց գորացման ու առաջընթացի, մեր իրավունքների պաշտպանության, մեր հոգևոր ու ազգային կյանքի պայծառության, կերպելու նոր լուսավոր ժամանակը մեր պարսության:

Թող մեր Տերը գորացնի և առաջնորդի մեզ՝ հաջողություններ պարգևելով մեր հավաքի առաքելությանը:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՇՆՈՐՆԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ
ՆԱՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԻԹՈՎ
 (28 մայիսի, 2014 թ.)

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից հայրական սիրով Մեր օրհնությունն ու շնորհավորանքներն ենք բերում հայրենաբնակ և աշխարհասփյուռ մեր զավակներին Նանրապետության օրվա առիթով:

1918 թվականին մեր ժողովուրդը մայիսյան հերոսամարտերում հոգին ի բուն պաշտպանեց Հայրենի երկիրը և բարդ ու դժվարին իրավիճակի մեջ հասարակաց Հայաստանի առաջին Նանրապետությունը: Պետականության վերականգնումն արգասիքն էր մեր ժողովրդի երկարամյա ազատագրական պայքարի, անկուրքում հավաքքի և միասնականության ոգու:

Նանրապետության օրը հրավեր ու քաջալերություն է մեզ այսօր՝ ամենայն նախանձախնդրությամբ հոգալու մեր պետականության գորացման, մեր երկրի բարգավաճման, մեր ժողովրդի բարօրության և ազգային մեր իղձերի իրագործման համար:

Սիրելի բարեպաշտ ժողովուրդ, հավատում ենք, որ հակառակ առկա մարտահրավերներին, պիտի շարունակենք հետևողական ջանքերով, աննահանջ ոգով կերպել հայրենի պետականությամբ հիմնամուր մեր նոր կյանքը, երջանիկ ու պայծառ մեր գալիքը:

Աղոթում ենք, որ Աստված Իր Աջի հովանու ներքո անսասան պահի մեր պետականությունը, պահպանի աշխարհասփյուռ ազգս հայոց՝ արդյունավորելով ի սեր հայրենյաց մեր բոլոր ջանքերը:

Օրհնությամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
 ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ
ՆԱՆՐԱԳԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐՎԱ ԱՌԻԹՈՎ
ՆՆ ՆԱԽԱԳԱՆԻ, ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ,
ՆՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՆԵՏ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՃԱՇԿԵՐՈՒՅԹԻ ԺԱՄԱՆԱԿ
 (28 մայիսի, 2014 թ.)

Մեծարգո Նախագահ,

Պարվարժան դեսպաններ եւ դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչներ,

Պարվարժան պետական այրեր եւ սիրելի ներկաներ,

Հանրապետության օրվա այս փոնական օրը ողջունում եւ հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք բերում ձեզ:

Այսօր մեր ժողովուրդը ոգեկոչում է 1918 թ., Առաջին համաշխարհային պատերազմի դժվարին ժամանակաշրջանում Արեւելյան Հայաստանի փոքրիկ մի հարվածի վրա հայաստանի հանրապետության հաստատման հիշարկները: Գերագույն ջանքեր գործադրելով՝ մեր ժողովուրդը դիմակայեց ժամանակի քաղաքական թոհուրոհներին, մեր երկրում սրեղծված աղեկալի իրավիճակներին եւ համախմբելով իր ուժերը՝ կարողացավ կանգնեցնել եւ եր մղել թուրքական հարձակումը դեպի Երևան ու Արեւելյան Հայաստանի շրջաններ:

Հայրենիքի համար անձնուրաց պայքարի եւ միասնության այդ օրինակը ծնունդ առավ յուրաքանչյուր հայի հոգուց: Ծանր իրավիճակի առջև հավաքքով զինվելու, ուրքի կանգնելու, միաբանվելու կոչով ժողովրդին դիմեց Գևորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ ինքը եւս մերժելով իր ապահովությունը եւ չլքելով Սուրբ Էջմիածինը: Ապավինած Աստծուն՝ մեր ժողովուրդը միայնակ պաշտպանեց վաղնջական իր Հայրենիքում ազատ ապրելու իր իրավունքը: Հաղթանակեց հավաքքի, միասնության, հայրենասիրության, նվիրումի ազնվասիրտ ոգին, որն այսօր մենք կարեւորում ենք՝ նշելով Սարդարապատի, Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի եւ հանրապետության հաստատման հիշարկները: Այդ ոգին պիտի օգնի մեզ այսօր դիմակայելու մեր կյանքի դժվարությունները, հաղթահարելու մեր երկրի առջև ծառացած խնդիրներն ու հրամայականները:

Այսօր Մենք փառք ենք մարտցում Աստծուն, որ մեր ժողովուրդը միայնակ չէ արդար իր իրավունքների պաշտպանության գործում: Երկրներն ու ժողովուրդները, միջազգային կառույցներ դարապարպում են Հայոց Յեղասպանությունը եւ ջանքեր բերում Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում մեր ժողովրդի ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքի ճանաչման հարցում, որի համար՝ հանձին

այսպես ներկա դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչների, Մենք վերստին գնահատանքի Մեր խոսքն ենք ուղղում մեր ժողովրդին աջակից երկրներին:

Այս փարի մարդկությունը պատերազմի չարիքը մերժելու և դադարապարելու զգացումներով հիշատակում է 100-ամյա փարելիցը Առաջին համաշխարհային պատերազմի: Յավոք, աշխարհում այսօր էլ հնչում են պատերազմի ձայներ, մեր ժողովուրդը նույնպես ապրում է փխրուն խաղաղության պայմաններում, նաև կրում է դժվարություններ պատերազմական իրավիճակում հայրնված երկրներում: Մեզ համար կարևոր է, որ հակամարտություններն ու խնդիրները կարգավորվեն խաղաղությամբ, որի հաստատման և ամրության համար անհրաժեշտ է, որ գորանան արդարության, մարդկանց և ազգերի իրավունքների հարգման ճանապարհները:

Մենք աղոթում ենք աշխարհի խաղաղության, պատերազմական իրավիճակում գրավող երկրների, հատկապես՝ Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների համար, որպեսզի իրագործեն ապահովության, լուսավոր գալիքի իրենց ձգտումները: Աղոթում ենք Նայասարանի և մեր ժողովրդի խաղաղ կյանքի, Ասործո օրհնությամբ մեր ջանքերի արդյունավորման համար՝ հանուն մեր երկրի առաջընթացի, բարօրության ու հզորության:

Նայցում ենք, որ Ասորված գորակից լինի բոլորիս մեր կոչման ու պարասխանավորության մեջ, լուսավորի և առաջնորդի Իր իմաստությամբ ու հաստատուն պահի խաղաղության, սիրո, բարության ճշմարիտ ուղիներում: Մաղթում ենք, որ Տերը օրհնի Նայասարանը հզորացնելու Ձեր ծրագրերը, մեծարգո Նախագահ, հարգարժան պետական այրեր և Ձեր առաքելությունը, մեծարգո դիվանագետներ՝ հանուն աշխարհում խաղաղության ամրապնդման, երկրների ու ժողովուրդների մեջ բարեկամության և համերաշխ գործակցության արգասավորման:

Թող ողորմությունն ու շնորհներն Ասործո միշտ մեզ հետ լինեն և համայն մարդկության՝ այսօր և միշտ. ամեն:

ՔԱՐՈՉԽՈՍԱԿԱՆ

**Տ. ԱՐՇԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՔԱՐՈՁԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
ՆԱՄՐԱՐՉՄԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԻՑՈՎ**
(29 մայիսի, 2014 թ.)

Յանուն Նոր և Որդույ և Նոգույն Սրբոյ. ամեն:

«Եւ ահառասիկ ես ընդ ձեզ եմ՝ զամենայն աւուրս,
մինչեւ ի կարարած աշխարհի»
(Մաթթ. ԻԸ. 20):

Սիրելի՛ քույրեր և եղբայրներ,

Այս խոսքերը քաղված են Մարթեոսի Ավերարանից, խոսքեր, որոնք հնչել են Քրիստոսի՝ մեր Տիրոջ շուրթերից, երբ կարարվելու էր Նամբարձման հրաշագարդ իրադարձությունը:

Ավերարանը պարսմում է, թե Տիրոջ մարմնությունից, չարչարանքներից ու խաչելությունից ինչպես էին ահաբեկվել Փրկչի աշակերպները: Իրենց Վարդապետի՝ Յիսուս Քրիստոսի խաչելությունը, թաղումը և մահը որևէ ձևով չէր համընկնում Մեսիայի մասին նրանց պարկերացումներին ու ակնկալիքներին: Ասրված մահացավ... սա ուղղակի մի դարապարտություն էր: «Մի՞թե Ասրված ամենագոր չէ, թե՛ Նիսուսը, ում իրենք հավարացին, Ասրծո Որդին ու սպասված Մեսիան չէր»: Մարկոս Ավերարանիչը, հիշելով աշակերպներին, ասում է. «Երկյուղում էին, քանի որ ահավոր սարսափի մեջ էին գրկվում» (Մարկ. ԺԶ. 8):

Տիրոջ հրաշափառ հարությունը մխիթարություն բերեց առաքյալներին, սակայն փակավին երկյուղը և ապագայի հանդեպ անորոշությունը խոր արմատներ էր նետել նրանց հոգիների մեջ: Ահա ինչպես է Մարթեոս ավերարանիչը նկարագրում աշակերպների հանդիպումը Նարուցյալ Տիրոջ հետ Գալիլիայում, համբարձումից առաջ. «Իբրեւ րեսին գնա, երկիր պագին նմա և ոմանք յերկուացան» (Մաթթ. ԻԸ 17): Այո, Սուրբ Նարությունից հետո բազում անգամներ հանդիպելով Քրիստոսին, լսելով նրա մխիթարիչ պարզամտները, շոշափելով նրա վերքերը ու համոզվելով, որ իրապես հարություն է առել, փակավին երկյուղած էին:

Նարուցյալ Քրիստոս Նամբարձումից առաջ Իր շուրջ հավաքեց Իր հուսալքված աշակերտներին, պարզամեներ Կրիստոսի միաբնակություն պարզեցնեց նրանց սրբերին՝ ասելով. «Ես ձեզ հեղ հեղ, մինչև աշխարհի վախճանը»:

Այսօր մեր հայրերը Սուրբ Եկեղեցու ընթերցվածքների մեջ այս պարզամեն գեղեցիկ Սուրբ Նամբարձման Կրիստոսի առիթով մարտիրոսացի:

Այսօր մեր Սուրբ Եկեղեցին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի և Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Սենի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի օրհնությամբ և մասնակցությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում նշում է Նամբարձման Կրիստոսի, որի պարզամեն ամփոփված է Տիրոջ՝ մեզ հեղ մշտական ներկայության մեջ. «Ես ձեզ հեղ հեղ, մինչև աշխարհի վախճանը», - ասում է Քրիստոս: Իսկապես, աշխարհը ցնցող, աննախադեպ մի հայրաբարություն է սա: Մեծագույն մարտիրոսներից մեկն ասում է, որ միջին վիճակագրությամբ մարդը երկու քառորդ ժամվա ընթացքում բազում փոփոխությունների է ենթարկվում. փոխվում են նրա արամադրությունը, հարաբերությունները, փոխվում է վերաբերմունքը, անգամ՝ հայացքները: Եւ այս համարաբար փոփոխությունների մեջ հնչում է Քրիստոսի անփոփոխ, կայուն և հավիտենական բարեկամության կոչը. «Ես ձեզ հեղ հեղ, մինչև աշխարհի վախճանը»: Աշխարհը փոխվում է, բայց աշխարհի փոփոխությունը առաջին հերթին պայմանավորված է մարդու փոփոխությամբ:

Կյանքում հաճախ բարեկամությունը և թշնամությունը քայլում են կողք կողքի և դժվար են տարբերակվում: Հաճախ փշերը մարդկանց մարտնչում են բարեկամների մեջ, թույլները՝ մեղրի ու քաղցրավենիքի: Քրիստոս, սակայն, անդալվածան է Իր բարեկամության մեջ և վճռական Իր հայրաբարության մեջ. «Ես ձեզ հեղ հեղ, մինչև աշխարհի վախճանը»: Նա մեզ հեղ է թե մեր ուրախության, թե՛ նեղության, թե՛ հուսահատության և թե՛ խանդավառության մեջ: Իսկ եթե Աստված մեզ հեղ է, ո՞վ կարող է մեզ հակառակվել:

Այս աշխարհում Քրիստոսի առաքելության շարունակողը, մարդկանց հեղ լինելու մեծ և սքանչելի առաքելությունն իրականացնողը մեր ժողովրդի կյանքում դարեր շարունակ եղավ մեր Սուրբ Եկեղեցին իր բոլոր կառույցներով, նվիրյալ հոգևորականներով ու սպասավորներով: Մեր Եկեղեցին Ավարայրում քաջամարտիկների հեղ եղավ, եղավ Սարդարապատում, որին շինականների, քաղաքական ու մարավորական գործիչներների հեղ իրենց մասնակցությունը բերեցին բազում նվիրյալ եկեղեցականներ: Այսօր նաև մեր Եկեղեցու անասանության, առաքելության արդյունավորման կարևորագույն Կրիստոս է: Քիչ հեղ մենք կարարելու ենք Հայրապետական մաղթանք այս Սուրբ Սեդակի առջև՝ աղոթելով Տիրոջը, որ մնայուն հաջողություն պարգևի մեր Եկեղեցու առաքելությանը, արգասավոր դարձնի մեր եկեղեցականների ջանքերը՝ ուղղված մեր ժողովրդի սպասավորությանն ու բարօրությանը:

Սիրելի՛ քույրեր և եղբայրներ, այսօր նաև հիշարարկն է հայրապետական արթոն՝ Ս. Էջմիածին Կրիստոսի փոփոխության:

Սրանից հիստուն քարի առաջ՝ 1951 թվականին, երջանկահիշարակ Գեորգ Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Մեծի Տանն Կիլիկիո երջանկահիշարակ Գարեգին Ա. Նովսեփյանց Կաթողիկոսի եղբայրական սերտ գործակցությամբ հիմքերը դրվեցին, որ նշվի Ս. Աթոռի փոխադրության 500-ամյակը: Խոսքերն ավելորդ են, երբ խոսում են փաստերը: Նրանց եղբայրական սերն ու ջերմությունն ամրապնդված էր արդեն երջանկահիշարակ նախորդների ջանքերի և նվիրվածության շնորհիվ:

Այսօր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի ներկայությունն ու մասնակցությունն այս սրբազան արարողությանն ինքնին վկայությունն է Տիրոջ մեր ժողովրդի հետ լինելու մնայուն խոստումի իրագործման:

Մեր Եկեղեցին իր մեծ առաքելությամբ, ժողովրդի կյանքում իր վճռական ներկայությամբ պարբերականությունն է ցուցաբերում՝ համաձայն Քրիստոսի խոսքման՝ լինել ժողովրդի հետ:

Արդ, սիրելի՛ բույրեր և եղբայրներ, միասնաբար աղոթենք մեր Եկեղեցու պայծառության, նրա առաքելության արդյունավորության համար, աշխարհի բոլոր ծագերում բոլոր հանգրվաններում ու պարագաներում:

Թո՛ղ Աստված օրհնի ու զորացնի մեր ժողովրդի գավակներին, երկար ու քաջառողջ կյանք պարգևի Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ ծաղկուն պահելով հայրապետական գավազանը, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսին՝ ուժ, կորով և կարողություն իր նվիրյալ ծառայության մեջ՝ ի նպաստ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության մեր հայացքն ուղղենք Երուսաղեմի Հայոց Պապրիարքություն՝ աղոթելով քերտունակոխ սրբավայրերը նվիրումով պահապանող մեր եղբայրների համար՝ Ամենապարիվ Պապրիարք Սրբազանի առաջնորդությամբ, աղոթենք Կ. Պոլսի Հայոց Պապրիարքության համար, մեր թեմերի, առաջնորդությունների, մեր համայնքների զորացման և հզորացման համար:

Տիրոջ սերը, օրհնությունն այսօր և հավիտյանս ամենքիս հետ այժմ և միշտ և հավիտյանս. ամեն:

ՊԱՏԱՐԱՔԱՆԱԽՐԱԿԱՆ

ԶԱԲԱՐԻԱ ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԶՆԿԱՅԻ (կյանքը և գործունեությունը)

Նայ իրականության մեջ իր ուրույն Կրեդենցիալ և ուրեմն ունի Բարձր Նայքի Եկեղյաց գավառը՝ իր Երգնկա կենտրոնով և իմաստասիրական-գրական բեղուն դպրոցով¹, որի առավել նշանավոր սաները՝ Կոստանդին, Նովիաննա Պլուզ, Նովիաննա Ծործորեցի, Մովսես, Գրիգորիս, Մխիթար և Գևորգ երգնկացիներն իրենց բազմաբնույթ գրվածքներով և բուռն գործունեությամբ կերպեցին այդ փառքը՝ մնայուն և անգնահատելի ավանդ ու նպաստ բերելով մարենագրության, մշակույթի, արվեստի և գիտության փառքեր ճյուղերի ծաղկմանն ու բարգավաճմանը: Այս միջավայրի ծնունդ և նվիրյալների փառանգից է ԺԳ.-ԺԴ. դդ. բանիմաց և խորագեր, ազգային, եկեղեցական և հասարակական գործիչ Կիրակոս վրդ. Երգնկացի († 1355)²՝ մարենագիր, աստվածաբան, մեկնիչ, փիլիսոփա, շարականագիր, փառասաց, մանկավարժ, քրոնոգրաֆ և բարոնապետ, որի մասին մեծ գովեստով և պարկառուքով են արտահայտվում ձեռագրերի գրիչները՝ նրան անվանելով «մեծ և հռչակալուր վարդապետ»³, «արժանաւորն ամենայն գովեստի և յիշման»⁴, «գերանաշնորհ, եռամեծ բարոնապետ»⁵, «կայծակնամաքուր վարդապետաց վարդապետ»⁶, «գերիցս երանեալ բարոնապետ»⁷, ու «գերջանիկ և զանհուն վարդապետ»⁸: Իսկ Մաշտոցյան Մարենադարանի ձեռագիր Աստվածաշունչ մատյաններից մեկում, որի սրագրողը հենց Կիրակոս բարոնին է, անանուն գրիչն Աստված խնդրում է պահպանել նաև «գտուր բարո-

1 Երգնկայի մասին տես Յ. Քիրակոս, Երիզա և Եկեղեց գառա, Ա. հատ., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1953, էջ 5-314, Գառնիկ Մարենադարան, Երգնկա. հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005, էջ 5-665:

2 «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարժակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 212:

3 Ամո, էջ 332:

4 Ամո, էջ 332:

5 Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մարենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. Ն⁶ 1379, 1334 թ., էջ 271բ:

6 Տես «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց Նորայր եպ. Պողարեան, հ. Դ., Երուսաղեմ, 1969, էջ 384:

7 ՄՄ ձեռ. Ն⁶ 1379, էջ 354բ:

նապետն Կիրակոս»⁸, որն անկասկած խոսում է Կիրակոս վարդապետի սրբակենցաղության և արդեն իսկ իր կենդանության ժամանակ վայելած հարգանքի և հռչակի մասին: Ինչպես ցույց է տալիս Կիրակոս Երզնկացու մարտնչական ժառանգության ուսումնասիրությունը, Նայոց Եկեղեցու նվիրյալ այս գավալի համբավը տարածված է եղել ոչ միայն իր հայրենի գավառում, այլ նաև նրա սահմաններից դուրս: Ուստի պարահական չէ, որ մարդիկ իրենց հուզող զանազան խնդիրներով դիմել են նրան՝ հայցելով այս «քաջ հովի» հոգևոր խնամքն ու խորհուրդը, նրա ցուցումներն ու բացատրությունները հապկապես հոգևոր փարբեր հարցերի շուրջ: Եւ Կիրակոսը, բնականաբար, Աստուծոց իրեն շնորհված իմաստությամբ, Ս. Գրքի հոգեշունչ և ազդու խոսքով, հոգեմարավոր հարուստ փորձառությամբ, անարարունջ, սիրով և ամենայն պարաստակամությամբ խրատել է բոլորին, և մեր Եկեղեցու ուղղափառ դավանության դիրանկյունից մեկնել աստվածային ճշմարտությունները:

Չնայած ժամանակակիցների և հետագա դարերում Կիրակոս Երզնկացու գործերն ընդօրինակած գրիչների կողմից նրան ընծայված այս փառքին և ճանաչվածության՝ Կիրակոս բարոնապետի կյանքը, գործունեությունը և մարտնչական ժառանգությունը մինչև վերջերս մնում էին չուսումնասիրված և անհայտ հայագիտության և եկեղեցական լայն շրջանակներին: Նրա գրական վաստակով զբաղված եզակի հետազոտողներն առավելապես կենտրոնացել են այս բարոնապետի կենսագրության կամ բանասիրական ճշգրտումների և որոշ հարցերի վրա, որոնց պարճառով բաց է մնացել Կիրակոս Երզնկացու մարտնչական ժառանգության ամբողջական արժեուորումն ու գնահատումը: Մեզ համար մասնավոր հետաքրքրություն ունեն նրա երկերում արձարծված աստվածաբանական խնդիրներն ու դրանց լուծումները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն գնահատելու Կիրակոսին՝ իբրև աստվածաբանի և Եկեղեցու ուղղադավանության կրողի ու պաշտպանի, այլ նաև պարկերացում կազմելու դարաշրջանի աստվածաբանական մարձողության և հուզող հարցերի մասին: Ինչպես ժամանակին իրավամբ նկարել է բանասեր Արմենուհի Սրայանը, «Կիրակոսի մասին եղած կարծիքները հակասական են առհասարակ՝ թե՛ անձնաւորութեան, թե՛ ապրած ժամանակաշրջանի և թե՛ գրական ժառանգութեան որոշման և բնութագրման հարցերում: Դա հետեւանք է այն բանի, որ ԺԳ.-ԺԴ. դարերում յիշարակում են մի քանի Կիրակոսներ: Նրանցից առանձնապես նշանաւոր են Գանձակեցին, Արեւելցին և Երզնկացին: Երեքն էլ համարուել են բացարձակապես ժամանակակից, և երեքն էլ վախճանուած 1271-1272 թուրին: Նայագեւրներից ոմանք Կիրակոս Երզնկացուն հասցրել են մինչև ԺԵ. դարը»⁹: Կիրակոսների հետ կապված այս թնջուկն ավելի է խորացել, քանզի միջնադար-

8 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 353, 1317 թ., էջ 662ա:

9 Արմենուհի Սրայան, Կիրակոս Երզնկացի. բանասիրական ճշգրտումներ. «Բագմավէպ», 1993, էջ 183-184:

րից մեզ են հասել մի քանի երկեր, որոնք ձեռագրերում պահպանվել են պարզապես «Կիրակոս վարդապետի» խորագրով՝ առանց հեղինակային պարկանելության հստակ գաղտնիքի: Այս խճճվածության պարզառոտից մեկն էլ նրա երկերի մեծ մասի անսխալ լինելն էր, որոնց համակողմանի ուսումնասիրությունն օգնում է մեզ բացահայտել նրա կենսագրության և ժրջան գործունեության որոշ դրվագներ, ինչպես նաև ճշգրտումներ կարարել դրանց վերաբերյալ: Եւ մեր առաջ հառնում է մի մարտնագիր և անհարակաճություն, որն արժանի է գնահատանքի, իսկ նրա գործերը՝ ուսումնասիրման:

Ճիշտ է, գուցե Կիրակոս Երզնկացին իր աշխատությունների քանակով կամ բացառիկությամբ զիջում է իր նախորդներին, բայց մեզ հասած երկերը ցույց են տալիս, որ գործ ունենք բազմակողմանի զարգացած և լայն մտածողի գոն ու աշխարհայացք ունեցող մի հեղինակի հետ, որը քաջատեղյակ է ժամանակի աստվածաբանական և փիլիսոփայական մտքին, իրեն նախորդած նշանավոր վարդապետների և մարտնագիրների երկերին, ժողովրդական իմաստությանն ու Եկեղեցում շրջանառված ավանդություններին: Յուրաքանչյուր երկի քննություն ցույց է տալիս հեղինակի քաջատեղյակությունը նյութին և մինչ այդ արտահայտված կարծիքներին: Չնայած այս ամենին, նա երբեք չի զլանում նաև իր սեփական մտածումներն արտահայտելու զանազան խնդիրների շուրջ, որոնք մարտնաչում են նրա ինքնությունությունը և անհատական վերաբերմունքը: Սրանով է հենց հետաքրքիր այդ դարաշրջանի նշանավոր այս եկեղեցական գործիչը, քանզի նա ոչ միայն կարողացել է յուրացնել նախորդող հոգևոր հարուստ ժառանգությունը, այլ նաև փորձել է անձնական իր ներդրումն ունենալ դրա մեջ: Ուստի նրա գրվածքներում շահեկան և հետաքրքիր տեղեկություններ կան գիտության զանազան բնագավառների մասին: Մեծ արժեք ունեն նրա աստվածաբանական, իմաստասիրական, ծիսական, բարոյախրատական, կրթադաստիարակչական, հասարակական-քաղաքական հայացքները հարկապես ժամանակի իրողությունների առավել ամբողջական ընկալման տեսանկյունից:

Կիրակոս թաթուհին հայրն է նաև իր արդյունավետ գիտամանկավարժական գործունեությամբ: Լինելով հմուտ մանկավարժ և հոգևոր դաստիարակ՝ նա ստեղծել է ուսուցման ինքնատիպ միջոցներ, որոնցով կրթել է իր սաների միտքն ու հոգին՝ անձնապես օրինակ դառնալով նրանց համար: Փաստորեն Կիրակոս թաթուհի վարդապետը շարունակել է Երզնկայի դպրոցի լավագույն ավանդներն ու վերջինիս նշանավոր թաթուհիներ Նովհաննես Պլուզ († 1293) և Մովսես Երզնկացիների († 1325) սկսած գործը: Նրա հայրնի աշակերտներից են իր եղբորորդի Նովհաննես վարդապետը, Գրիգոր աբեղան, Ստեփանոս երեցը, Մկրտիչ դպիրը և ուրիշներ, որոնք շնորհակալությամբ, երախտագիտությամբ և գովասանքով են արտահայտվում իրենց ուսուցչի մասին: Կիրակոսի՝ իբրև ականավոր ուսուցչի և թաթուհի մասին է վկայում 1334 թ. Երզնկայում գրված Մաշտոցյան Մարենադարանի 1379 թվահամարի ձեռագրի մանրան-

կարը, որում գահին՝ վարդապետական գավազանով նստած է Կիրակոս Երզնկացին, առջևում նրա սիրասուն երկու աշակերտներն են, որոնցից մեկն ընթերցում է բացված գիրքը՝ դասը¹⁰:

Կիրակոս Երզնկացու կյանքի և գործունեության մասին պահպանված փրկությունները սակավ են և կցկտուր, շար հաճախ՝ հարվածական և ոչ լիարժեք: Դրանք հիմնականում սփռված են փարբեր ձեռագրերի ներածություններում և վերջաբաններում, հիշատակարաններում և հենց նրա աշխատություններում, որոնց օգնությամբ և հարակից փրկությունների հիման վրա պետք է փորձենք փայլ Կիրակոս թաթուխապետի անցած ճանապարհի նկարագրիր:

Կիրակոս վրդ. Երզնկացուն առաջին անգամ անդրադարձել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Միքայել վրդ. Չամչյանը (1738-1823) հայոց պարմությանը նվիրված իր կոթողային աշխատության մեջ՝ գրելով. «Այր սրբակոն և հեղափոխ իմաստութեան, որ արար բազում գրուածս խրատական և բանս ուրանաւորաց, և ի խոր ծերութեան իւրում գրեաց թողթ յորդորական՝ իբրեւ զքարոզ և կանոն խրատուց առ ամենայն հայս և մանաւանդ առ քահանայս՝ երկար և ճառօրէն, միջակ և աշխարհաբառ ոճով՝ առ ի դիւրահաս լինելոյ ամենեցուն»¹¹: Այնուհետև Չամչյանը թվարկում է Կիրակոսի մի քանի աշխատություն¹²: Շեշտելու համար Կիրակոս թաթուխապետի կարեւորությունը՝ նա հավելում է, որ դրանք հավաքվել են «Ոսկեփորիկ» կոչված ժողովածուի մեջ՝ անկասկած նկատի ունենալով Կիրակոսի երկերը ներառող և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մայրավանքի ձեռագրապահան այժմ պահպանվող համանուն ժողովածուները:

Կիրակոս Երզնկացու կյանքին և մարենագրական ժառանգությանն անդրադարձել է նաև Նակոր վրդ. Շագուրյանը՝ հրատարակելով նրա խրատական թղթերից մեկը, որը ոչ միայն կենսագրական փրկություններ է պարունակում հեղինակի մասին, այլև իր բնույթով կանոնական գրվածք է: Բայց նա էլ, անփոփոխ լինելով Կիրակոս թաթուխապետի կենսագրության մանրամասներին և նոր փվայներին, սխալվում է հեղինակի ծննդյան և մահվան թվականների հարցերում, որոնց պարճառով սխալ եզրակացությունների է հանգում իր հոդվածում առանձնափրության մեջ¹³:

10 ՄՄ ձեռ. № 1379, էջ 160բ: Ձեռագիրս բովանդակում է Պողոս առաքյալի ԺԴ. թղթերի Ս. Նովիան Ոսկերեքանի (347-407) և Ս. Եփրեմ Ատրիի (306-373) մեկնությունը, որը դասավանդելու նպատակով իր աշակերտներին է հանձնարարել Կիրակոս թաթուխին: Այս մասին հիշատակարաններից մեկում մասնավորապես ասվում է. «Եւ Տէր փացէ զգօրութիւն թաթուխապետի մերոյ՝ Կիրակոսի, որ ի /թօթախապետի/ ի ալթն շրջապարտեցէ զգիրքս դասարուութեամբ առ բանի աշակերտեալ սպասաւորսն իւր». անդ, էջ 182բ: Մանրանկարում պատկերված է նաև Մկրտիչ վարդապետը: Անդրադառնալով այս մանրանկարի գեղարվեստական արժանիքին՝ հայագիտության երախտավոր և հայկական արվեստի գիտակ Գարեգին Նովսեփյանը նշում է, որ այն բարձր արվեստի գործ չէ. փեն **Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պողոսեանք հայոց պարմութեան մեջ, Անթիպիաս-Լիբանան, 1969, էջ 269:

11 Միքայել Չամչյան, Հայոց Պարմութիւն, հ. Գ., Երևան, 1984, էջ 508:

12 Տե՛ս անդ, էջ 508-509:

13 «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1942, Յունուար-Դեկտեմբեր, էջ 52-, 57, բնագիրը՝ 1943, Յուլիս-Դեկտեմբեր, էջ 62-66:

Կիրակոս րաբունապետի մասին ցայսօր փայագրված հոդվածներում և ուսումնասիրություններում իր բովանդակությամբ և հաղորդած օգտակար տեղեկություններով առանձնանում է ամերակահայ հնահավաք և բանասեր Հարություն Բյուրպյանի (1901-1979) «Երիզա և Եկեղեաց գառա» աշխատությունը, որում նա Կիրակոս Երզնկացուն նվիրված հարվածում առկա ձեռագրական փվյալների հիման վրա առավել ամբողջական և հավասարի ուրվագծում է հայր-նի այս վարդապետի անցած ուղին և հիշատակում նրա երկասիրությունների մեծ մասը¹⁴: Այնուհետև 1965 թ. նա ձեռագրական իր անձնական հավաքածուից դուրս է բերում և հրապարակում Կիրակոսի անտիպ փաղերը, որոնցից մեկում, բարերախարար, պահպանվել են Կիրակոսի ծնողների անունները¹⁵:

Նույն ժամանակաշրջանում իրենց գործունեությունը ծավալած փարբեր Կիրակոսների փարբերակման, նրանց գրվածքների ճշգրտման և հարկապես Կիրակոս Երզնկացու կենսագրական որոշ նրբությունների լուսաբանման հարցում մեծ է բանասեր Արմենուհի Սրապյանի (1918-2000) ավանդը: Հրապարակի վրա եղած փվյալների համադրմամբ նա կարողացել է մաքրանշել մեզ հեղափոխող մատենագրի ապրած ժամանակաշրջանը և փալ որոշ հարցերի հստակ պատասխանները¹⁶:

Կիրակոս Երզնկացուն մասնակիորեն իրենց աշխատությունների շրջանակներում անդրադարձել են նաև Հրաչյա Աճառյանը¹⁷, Նորայր արք. Պողարյանը¹⁸, Լևոն Խաչերյանը¹⁹, Ավետիս քին, Դանիելյանը²⁰, Հակոբ Բյուսեյանը²¹ և Գառնիկ Սյունիանյանը²²: Սակայն մեր թվարկած բոլոր հեղինակների գործերում կա՛ն բացակայում է Կիրակոս Երզնկացու կենսագրության ինչ-որ փաստ և տեղեկություն, կա՛ն չի տրվում նրա մատենագրական ժառանգության ամբողջական պատկերը: Այս առումով ցայսօր փայագրված բոլոր ուսումնասիրությունները թերի են: Ի նկատի ունենալով վերոբերյալ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես նաև վերջին մի քանի տարիների ընթացքում մեր ուսում-

14 Տե՛ս Զ. Քիրսեան, Երիզա և Եկեղեաց գառա, էջ 225-236:

15 Տե՛ս Վ. Բյուրպյան, Անտիպ փաղեր Կիրակոս վարդապետ Երզնկացի, «Համիադին», 1965, Ը.-Թ., էջ 92-99:

16 Տե՛ս Ա. Ն. Սրապյան, Բանասիրական ճշգրտումներ. «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1972, ՏՊ 4, էջ 137-145, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. 5, Երևան, 1979, էջ 450-451:

17 Տե՛ս Վ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ., Երևան, 1944, էջ 624-625:

18 Տե՛ս Նորայր արք. Պողարյան, Հայ գրողներ Ե.-ԺԷ. դար, Երուսաղեմ, 1971, էջ 382-384:

19 Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերյան, Գլանդրի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ (XIII-XIV դդ.), Երևան, 1973, էջ 157, նույնի «Հայագիր դպրոցեան ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճամբարները, ակադեմիաները և համալսարանները Միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում (V-XVI դդ.)», Լիզպոն, 1998, էջ 47-48:

20 Անտիպ քահանայ Դանիելյան, Կիրակոս Երզնկացի. «Գանձասար», հ. Զ., Երևան, 1996, էջ 550-556: Նա առաջին անգամ հրապարակել է նաև Կիրակոսի «Թուղթ առ Կարենցիս» դավանաբանական թղթի բնագիրը. անդ, էջ 557-584:

21 Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 490-491:

22 Տե՛ս Գառնիկ Սյունիանյան, Երզնկա. հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը, էջ 259-262: Մեծ մասամբ մեջ է բերել հայրնի փվյալներն ու փաստարկները, երբեմն էլ շփոթելով հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանը:

նասիրության արդյունքում ի հայտ եկած կենսագրական նոր փվյալները՝ ցայսօր մեզ հասանելի աղբյուրների հիման վրա պիտի փորձենք փայլ իր ժամանակի մեծամուն եկեղեցականներից մեկի՝ Կիրակոս վրդ. Երզնկացու կենսագրության եւ մարենագրական ժառանգության առավել ամբողջական պատկերը:

Յավոք, մեզ անհայտ է Կիրակոս վարդապետի ծննդյան ստույգ թվականը: Ուսումնասիրողները, նկատի ունենալով նրա երկերում պահպանված կենսագրական կցկտուր փեղեկությունները եւ հիշատակարանները, առաջադրել են փարբեր թվականներ: Կիրակոսի ծննդյան թվականի հարցում ճիշտ են կողմնորոշվել Նարայուն Բյուրպյանը եւ Արմենուհի Սրապյանը՝ այն դնելով 1275-1280 թթ. միջև: Ոչինչ չգիտենք նաեւ նրա նախնական կրթության մասին, որը հավանաբար անցել է հայրենի գավառում: Կիրակոս թաթումապետը «ՅԱստուծոյ ամենակալէն» սկսվածքով խրատական բովանդակությամբ շրջաբերական թղթում, որն ուղղված է հոգևոր իր գավակներին՝ կրոնավորներին, քահանաներին եւ ժողովրդին, իր մասին մասնավորապես ասում է. «Այս է գիր ձեռին իմոյ, ի նուստր Կիրակոս վարդապետ Եզնկացոյ, մայրաքաղաքիս Նայոց Լուսաւորչի գաւառիս գրեցաք առ աստուածապահ ժողովորդդ, ուր եւ հասանի»²³: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Կիրակոս թաթումապետը Լուսավորչի կամ Եկեղյաց գավառից է եւ նրա մայրաքաղաք Երզնկայի անվամբ կոչվել է Երզնկացի: Այս ինքնակենսագրական փեղեկությանը հավելյալ մի նոր փվյալ է հաղորդում վերելում մեր հիշատակած՝ Մաշտոցյան Մարենադարանի ՏՊ 1379 ձեռագիրը, որի ստացողը հենց Կիրակոս թաթումապետն է: Ձեռագրի գրչության հիշատակարանում գրիչ եւ ծաղկող Թորոսն, ի շարս այլոց, խնդրում է հիշել նաեւ Կիրակոս Երզնկացուն՝ ասելով. «Յիշատակեցէք զՄեծպարոնն ի բարի, որ եր գրել զսա յաւժարական ի լի, սիրահարուստ վարդապետի՝ Ագրկցոյ Կիրակոսի, վարդապետաց վարդապետի»²⁴: Գրչության ժամանակի այս հիշատակարանից իմանում ենք, որ Կիրակոս Երզնկացին ծնվել է Եկեղյաց գավառի Ագրակ գյուղում, ուստի իր ծննդավայրի անվամբ կոչվել է նաեւ Ագրկեցի կամ Ագրակցի²⁵: Ձեռագրական այս փվյալից բացի, մեզ հայտնի չէ որեւէ այլ ձեռագիր կամ երկ, որում Կիրակոս Երզնկացին Ագրկեցի է կոչվում:

Ինչպէս վերելում եղեցինք, երջանիկ պատահականությամբ Կիրակոսի փառերից մեկում պահպանվել են նրա ծնողների անունները. «Ննջեցելոց իմոց ծնողաց, որ զիս ծնան, Յոհաննիսի եւ Նիպայի, որ առ քեզ կան»²⁶: Տաղերի հրապա-

23 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 228, 1457 թ., էջ 171ա, հմմտ. «Քազմավէպ», Վենետիկ, 1943, Յուլիս-Դեկտեմբեր, էջ 66:

24 ՏՆ ՄՄ ձեռ. ՏՊ 1379, էջ 45բ:

25 ՏՆ Ա. Ն. Սրապյան, Բանասիրական ճշգրտումներ, . «Պարմա-բանասիրական հանդես», 1972, ՏՊ 4, էջ 195-196: Ագրակի մասին փեն Թ. Խ. Նախորյան, Սր. Տ. Մելիք-Բախչյան, Ն. Խ. Բարսեղյան, Նայաստանի եւ հարակից շրջանների փեղանունների բառարան, հ. 1, Երեւան, 1986, էջ 26, Ն. Նամազապ Ոսկեան, Բարձր Նայի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 100-101:

26 Ք. Բյուրպյան, Ամրիպ փաղեր Կիրակոս վարդապետ Երզնկացիէ, էջ 97, Նորայր եպ. Պողարեան, Նայ գրողներ, էջ 382:

րակող հարություն-Քյուրյանը նշում է, որ հովհաննես անունը շար սովորական էր գործածելի անուն է եղել Երզնկայում և ընդհանրապես Եկեղյաց գավառում, ինչը չենք կարող ասել Կիրակոսի մոր անվան համար²⁷։ Ըստ ականավոր լեզվաբան հրաչյա Աճառյանի՝ «Պերք է կարդալ հիբա և ծագումը դնել արաբ. hiba «նվեր, պարգև», ինչպես ունինք հաղիա, Պարգև, Ընծայ անունները, բոլորն էլ նույն նշանակությամբ։ Մի անգամ գրնում եմ հիշարակված՝ հիպայ, դուստր Ներսեսի և քոյր Բասիլ գրչի, որ Կիլիկիայի Խորին անապատում օրինակեց մի մեծ ճառքնսիր, 1270 թ.»²⁸։

Ժամանակագրական առումով Կիրակոս Երզնկացու մասին ցայժմ պահպանված առաջին տեղեկությունը մեջբերել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, հայագիտության նվիրյալ հայր Ղևոնդ Ալիշանն իր «Սիսական» աշխատության մեջ. ունի Ոսկան վարդապետ, 1304 թ. ընդօրինակելով մի Ավերաբան «ի վանս Գլաձոր Ս. Սրեփանոսին», Եսայի վրդ. Նչեցու (1260-1338) աշակերտների թվում հիշարակում է նաև Կիրակոս Երզնկացուն²⁹։ Փաստորեն այս տեղեկությունից կարող ենք եզրակացնել, որ Կիրակոսն իր աստվածաբանական բարձրագույն կրթությունը շարունակել է Գլաձորի նշանավոր համալսարանում՝ աշակերտելով ժամանակի հռչակավոր բաբունապետ Եսայի Նչեցուն հետագայում ինքը նույնպես դառնալով այդ հաստատության ուսուցչապետներից³⁰։

Մաշտոցյան Մարենադարանում պահվող 1317 թ. Գլաձորում ընդօրինակված ձեռագիր մի Աստվածաշնչում, որի ստացողը և գրիչներից մեկը նույն Կիրակոս Երզնկացին³¹ է, երկու հիշարակարաններ են պահպանվել, որոնցում գրիչը հիշում է Եսայի Նչեցի բաբունապետին. «Զամենամեղ ոգի՝ զԿիրակոս գրիչ և ստացող սուրբ կրակացս, և ծնադսն իմ և գերջանիկ բաբունապետս մեր, որ գորինակս շնորհեաց, յիշել աղաչեմ»³², իսկ Տիրացու գրչի հիշարակարանում ասվում է. «Զմեծ բաբունապետն զԵսայի և զհերետող նորին՝ զԿիրակոս վարդապետն, ընդ նոցին և զմեղաոր հողս՝ Տիրացու գրիչ, աղաչեմ յիշել ի Տեր»³³։ Թե ինչքան է Կիրակոս Երզնկացին մնացել Գլաձորում և աշակերտել Եսայի բաբունապետին, հայտնի չէ, քանզի աղբյուրները լռում են այդ մասին։ Ինչպես արդեն ենթադրել ենք մեր հոդվածներից մեկում, Կիրակոս Երզնկացու՝

27 Տե՛ս անդ. էջ 91։

28 Տ. Աճառյան, հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ., Երևան, 1946, էջ 88։

29 Տե՛ս «Սիսական. Տեղագրություն Սիսեաց աշխարհի ի Մ. Ղևոնդեայ Մ. Ալիշան», Վենետիկ, 1893, էջ 134։

30 Գր. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Երևան, 1981, էջ 163։

31 Կիրակոս բաբունին ձեռագրերում հաճախ հիշվում է իբրեւ պապիկրապու, գրիչ և ստացող։ Ժամանակին այս իրողությունը նկատել է Գարեգին հովսեփյան Կաթողիկոսը՝ նշելով. «Կիրակոս ինքն էլ ԺԴ. դարի առաջին կեսի նշանավոր գրիչներից և վարդապետներից մեկն է, որ իր եղբորորդի Յովհաննեսի հետ բազմաթիվ ձեռագիրներ ունի գրած և երկար ժամանակ ուսուցչություն է արել յարկապետ իւր հայրենիքում Երզնկայում»։ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պողոեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 267-268։

32 ՄՄ ձեռ. հո 353, էջ 32բ։

33 Նույն տեղում, էջ 310ա։

Նովհաննեսի Ավերարանի Ա. 1 համարի մեկնությանը նվիրված ճառում հիշատակվող թաթուխապետը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հենց Եսայի Նչեցին, որի պատվերով նա գրել է իր մեկնողական ճառը³⁴։ Սա ես լրացուցիչ փողեկություն է Կիրակոս Երզնկացու և նրա ուսուցչի՝ եռամեծ Եսայի թաթուխապետի մտերմիկ հարաբերությունների և կապի մասին։

Դժբախտաբար, Ղեռնդ Ալիշանի մեջբերած փողեկության մեջ չի նշվում ևս պարզ չէ, թե «երկրորդ Աթենք» կամ «Մայրաքաղաք ամենայն իմաստից» բնորոշմամբ հայտնի Գլաձորի համալսարանում ուսանելիս եկեղեցական ինչ աստիճան ուներ Կիրակոս Երզնկացին՝ արեղա՞ էր, թե՞ վարդապետ։ Այսպես պետք է նկատի ունենալ այն կարևոր հանգամանքը, որ Գլաձորում ուսանում էին ոչ թե նորընծաները, այլ արդեն քահանայական աստիճան ունեցողները, որոնք կրթական այս կաճառ էին գալիս վարդապետական աստիճան և առավել խորացված աստվածաբանական կրթություն ստանալու համար³⁵։ Ուստի պետք է ենթադրել, որ Կիրակոսն այդ ժամանակ կուսակրոն հոգևորական էր՝ արեղա։ Այս պնդումը հիմնավորվում է նաև նրանով, որ 1305 թ. գրված ձեռագիր հնագույն երկու «Շարակնոց» ժողովածուի մեջ, որտեղ զետեղված է Ս. Աստվածածնի Վերափոխմանը նվիրված՝ Կիրակոս թաթուխապետի «Արեղա գերարփին» շարականը, նա արդեն վարդապետ է անվանվում, իսկ շարականի վերջին տողում ունի «Կիրակոս վարդապետ» ծայրակապը³⁶։ Եթե 1305 թ. Կիրակոսն արդեն վարդապետական աստիճան ուներ, իսկ միջնադարում ամրագրված ավանդության համաձայն՝ կուսակրոն եկեղեցականը վարդապետական աստիճան էր ստանում կարարյալ փառիքում՝ 30 փարեկանում, ապա Կիրակոս թաթուխապետը ծնված պետք է լինի մոտավորապես 1275 թ.³⁷։ Կարծում ենք, որ Կիրակոս Երզնկացին վարդապետական գավազան և իշխանություն է ստացել հենց Եսայի Նչեցի թաթուխապետից, որի ձեռնաստուն է եղել երկար փառիքը³⁸։ Գլաձորի

34 Տե՛ս **Զարարիա արեղա Բաղումյան**, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու Նովհաննեսի Ավերարանի Ա. 1 համարի մեկնությունը, «Էջմիածին», 2012, Թ., էջ 79-80։

35 Տե՛ս **Լ. Գ. Խաչերյան**, Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ (XIII-XIV դդ.), էջ 173-175։

36 Սա կանոնական վերջին շարականն է, որ մտնել է «Շարակնոց» ժողովածուի մեջ, փոխ Արեղանյի Մխիթ. մար. ձեռ. Ն⁶⁰ 212, 1305 թ., էջ 324բ. «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանցի Վիեննա», կազմեց Յ. Յակոբովս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 535, Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռ. Ն⁶⁰ 1575, 1305 թ., էջ 697. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց արքեպիսկոպոսի Յակոբեանց», հ. Ե., էջ 355։ Այս շարականը վերագրվել է նաև Կիրակոս Թաթուխապետին. փոխ Միքայել Զառնանց, նշվ. աշխ., էջ 508, «Շարակնոց», Կոստանդնուպոլիս, 1815, էջ 5։ Զարմանալի է, որ Կիրակոսի մատենագրական ժառանգությանը ծանոթ մեր եկեղեցու եռամեծ վարդապետներից Ս. Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409) շարականների հեղինակներին թվելիս չի փայլի ոչ «Արեղա գերարփին» շարականի և ոչ էլ նրա հեղինակի անունները. փոխ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993, էջ 637-638։

37 Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Ն⁶⁰ 1379, 1334 թ., էջ 45բ։ Նայագիտության մեջ երբեմն Կիրակոս Երզնկացուն շփոթել են Կիրակոս Արեղացու հետ. փոխ **Ա. Ն. Սրապյան**, Բանասիրական ճշգրտումներ, էջ 137-145։

38 Գառնիկ Սյրեփանյանը, նկատի ունենալով, որ Կիրակոս Երզնկացին 1324 թ. եղել է Երզնկայի Կայսրի վանքում և այնտեղ զբաղվել ուսուցչությամբ, ենթադրում է, որ այնտեղ էլ նա հավանաբար ստացել է իր վարդապետական աստիճանը. փոխ Գառնիկ Սյրեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 260։

համալսարանին նվիրված իր աշխատության մեջ փաստերի քննությամբ Լևոն Խաչերյանը նշում է, որ այնպեղ ուսումնառությունը արևում էր 7-8 փարի, որը համընկնում էր Կվյալ ժամանակաշրջանի երոպական համալսարաններում ասարվածաբանական բարձրագույն կրթության համար նախադրված ուսումնառության արևողությանը³⁹: Եթե 1305 թ. Կիրակոսն արդեն վարդապետ էր, եթե եւ հաշվի առնենք նաեւ Գլաձորում ուսում սրանալու ժամանակահատվածը, ապա Կիրակոսը Գլաձորի համալսարան պիտի եկած լիներ 1297-98 թթ. շուրջ 22-23 փարեկանում:

Վերագրյալ մեկնողական նույն ճառում Կիրակոս Երզնկացին նախքան վարդապետական աստիճան սրանալը, իբրեւ Նայոց Եկեղեցու խոնարհ մի սպասավոր, իր մասին ասում է. «Իսկ եւ թափուր եւ ունայն գոյով յամենայնէ, զի ոչ ընկալայ շնորհս յԱստուծոյ որպէս գումպար խմբից առաջին սրբոցն, որք յորովայնէ մաքրեցան փաճար Աստուծոյ եւ բնակարան Նոգոյն Սրբոյ, եւ ոչ վարդապետական հանճարոյ արժանացայ յաղագս ոչ գոյոյ բնական իմաստութեան եւ փոքրապար ունելոյ զանաւթս մրացս բնութեան, եւ զի ոչ արբնեցայ յովով ժամանակս ի դրունս իմաստրնոց՝ կրթելով ի վարժս մակացութեան, եւ ոչ զաստրաւածային մարեանսն անընթիւյս ի վերայ բագկաց կրեցի, եւ ոչ եռանդնաշարժ սիրով փափաքմամբ կորզեցի զսրինս հոգիքնկալ վարդապետաց, որով **աճեցեալ ի չափ հասակի կատարմանն ժամանէի**»⁴⁰: Ընդգծված հատվածը վկայում է, որ այս փողերը շարադրելիս նոր պետք է լրանար նրա 30-ամյակը, իսկ յուրաքանչյուր մեկնիչից ասարվածաբանական խորը գիտելիքներ պահանջող Նովիաննեսի Ա. 1 համարի Կիրակոս Երզնկացու մեկնությունը լավագույն վկայությունն է վարդապետական աստիճան սրանալու համար նրա փարիքային, հոգեւոր հասունության եւ պարտաստության մասին:

Կիրակոս վարդապետի մասին հաջորդ փեղեկությունը պահպանվել է 1309 թ. գրված Մաշտոցյան Մարենաղարանի Ն⁶⁰ 3931 ձեռագրում, որը Տոնական ժողովածու է⁴¹: Արմենուիի Սրապյանն այս ձեռագրի հիշատակարանում նշված Կիրակոս բաբունուն նույնացնում է Կիրակոս Երզնկացու, իսկ «Յովիանէս գծողին»՝ Կիրակոսի եղբորորդի համանուն վարդապետի հետ. «Գրեցաւ նամակ Տաւնակ[ան]իս հրամանաւ եւ արդիւնագործ սուրբ բաբունոյն Կիրակոսի, ձեռամբ իմով՝ Յովիանէս գծողի, աղաչեմ զամենեսեան վասն սիրոյն Բրիսարոսի անմեղադիր լինիք խոշորութեանն եւ խալաթութեանն, զի անհմուր էի գրոցս այս, եւս առաւել արիւնակիս, որ չէի ամենեւին լսել զայս», «Ո՛ր եղբայր Կիրակոս, խոշորութեան եւ սխալանաց անմեղադիր լեր, զի Բ. դաս առաջի եղեալ կայ,

39 Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մարքի զարգացման մեջ (XIII-XIV դդ.), էջ 173-175:

40 Զարարիս արեղա Բաղումյան, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու Նովիաննեսի Ավետարանի Ա. 1 համարի մեկնությունը, էջ 85:

41 Ծիսական այս եւ մյուս ժողովածուների մասին արեւ Փայլակ Անթարյան, «Տոնապարճաւ» ժողովածուն, «Բանբեր մարենաղարանի», Ն⁶⁰ 10, էջ 103-126:

դազնապիմ»⁴²։ Սակայն Լևոն Խաչիկյանը (1918-1982) այսպեղ հիշարակված Կիրակոսին նույնացնում է ոչ թե Կիրակոս Երզնկացու, այլ Արարիկի գավառի Ս. Թադևոս վանքի սպասավոր Կիրակոս րաբունապետի հետ։ Վերջինիս համար նա վկայակոչում է մեկ այլ ձեռագրական փվյալ նույնպես. «Զփառնաղ փառնից փերմոնական եւ պայծառացուցիչ յիշարակաց որդւոց վերինն առագաստի, բազմահամբար պարարասրութեամբ ըստ իմանալի մրաց լուցման լապտերաց եւ բուրման խնկոց անուշահոտութեան, գրաբունապետս գՅովհաննէս եւ գԿիրակոս յիշեսցիք ի Տէր Յիսուս»⁴³։ Մենք նույնպես կարծում ենք, որ վերոգրյալ ձեռագրերում մատնանշված Կիրակոսն իսկապես Կիրակոս Երզնկացին է, իսկ երկրորդ ձեռագրում նրա հետ հիշարակված րաբունապետը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ այն Հովհաննէս րաբունապետը, որի պատվերով նա գրել է Ս. Եւագրի լուծմունքները։ Այս Հովհաննէսին չպետք է շփոթել նրա ազգական Հովհաննէսի հետ, որը Տոնական ժողովածուի հիշարակարանում մտերմաբար իրեն «Յովհաննէս գծող» է կոչում։ Կիրակոս Երզնկացի-եղբորորդի Հովհաննէս նույն բարեկամական շեշտադրությունն ենք քննում նաեւ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ՏՊ 268/915 «Ոսկեփորիկում»։ Ըստ ձեռագրացուցակի կազմող Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանի՝ այս ժողովածուի մեջ Ս. Դիոնիսիոս Արեւազացու երկերի լուծմունքները գրված են Կիրակոս Երզնկացու համար Հովհաննէս գրչի կողմից. «Ո՛վ արքա իմ եւ փեր, րաբունի բարի եւ իմաստուն, համայն ցանգալի Կիրակոս, զսակաւ գծեալս ընկալ ի մէնջ, եւ զքո աղքատ հոգով Յոհաննէս մի՛ մոռանայր ի մաքրափայլ յաղօթս քո, իսկ գրոյս անմեղադիր [ւեր], զի կար իմ այսչափ էր»⁴⁴։ Այնուհետեւ սկզբնաղբյուրները լուծում են Կիրակոսի գործունեության մասին մինչեւ 1317 թ.։ Հավանաբար նա արդեն ավարտել էր իր ուսումնառությունը Գլաձորում, Եսայի Նչեցուց սրացել վարդապետական գավազան եւ դասավանդությամբ էր զբաղվում իր սիրելի կրթօջախում։

1317 թ. Գլաձորում ընդօրինակված Աստվածաշնչում, որի ծաղկողը նույն դպրոցի փառանդաշատ մանրանկարիչներից Թորոս Տարոնացին⁴⁵ է, պահպանվել են մի քանի հիշարակարաններ Կիրակոս վարդապետի մասին։ Ձեռագրի գրիչները կրկին գովեստով են խոսում այս Սուրբ Գրքի սրացող Կիրակոսի մասին՝ խնդրելով, որ Տէր Աստված ողորմած գրնվի նրա հանդեպ երկրորդ գալստյան ժամանակ՝ հավելելով. «Զամենամեղ ոգի՛ գԿիրակոս գրիչ եւ սրացող Սուրբ Կրակացս, եւ զծնադնս իմ եւ զերջանիկ րաբունապետս մեր, որ

42 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 3931, 1309 թ., էջ 272բ-273ա, «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ», էջ 60-61, **Ա. Ն. Սրապյան**, Բանասիրական ճշգրտումներ, էջ 191։

43 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 3778, 1315 թ., էջ 465բ, «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ», էջ 116։

44 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», յօրինեց Ն. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Խ. Բ., Վենետիկ, 1924 էջ 882, «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ», էջ 61, **Ա. Ն. Սրապյան**, Բանասիրական ճշգրտումներ, էջ 191։

45 Նրա մասին փն է **Լ. Գ. Խաչերյան**, Հայագիր դպրոթեան ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրելանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները եւ համալսարանները Միջնադարյան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դդ.), էջ 71-75։

գործնակա շնորհեաց, յիշել աղաչեմ, եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն»⁴⁶, «Զանալի-
քան զծող եւ զսպացող սուրբ քառիս եւ զեղբարորդիս իմ զՅովհաննէս սար-
կաւագ, որ զանձն ի յաշիսարանս եղ՝ ջանակից լինել մեզ, մանաւանդ թէ գյուղով
մասն սա գրէ, վասն որոյ աղաչեմ յիշելի ի Տէր զիս՝ զապիկարս Կիրակոս],
եւ զՅովհաննէս, զԾնաւորսն մեր, եւ Աստուած յիշողս յիշէ. ամէն»⁴⁷, «Որ սպա-
նէր զվիշապն մեծ՝ զամբարաբարս հայրն չարեաց, սպան եւ զիմ հոգւոյս դրժողն՝
զիմանալի եւ զգալին, դարձոյ զվնասակար քո ծառայի՝ Կիրակոսի վարդապետի,
եւ զանմարմինն անլոյծ կապեալ ի շղթայի այժմ եւ յաւուրն ապագայի. ամէն»⁴⁸,
«Ով սրբասնեալ րաբունի Կիրակոս, անարժան նկարչիս Թորոսի յանցանաց թո-
ղութին հայցեալ ի Քրիստոսէ Աստուծոյ»⁴⁹, «Տէր Աստուած, ի Քո միսսանգամ
զալսպեանդ ողորմեալ Կիրակոս վարդապետի եւ Յովհաննիսի եղբորորդոյն իւրոյ
եւ ամենայն արեան մերձաւորաց...»⁵⁰:

Վերոգրյալ Աստուածաշնչի գրությունից մեկ փարի անց Սյրեփանոս, Կյու-
րակն եւ Նովհաննէս Երզնկացի գրիչների կողմից Եսայի Նչեցի րաբունապետի
համար ընդօրինակվում է եւս մեկ Աստուածաշունչ մատյան, որն այժմ Մաշտոց-
յան Մատենադարանի ՏՊ 206 ձեռագիրն է՝ մագաղաթյա, երկսյուն գրությամբ,
բոլորգիր՝ մարգարաշար վայելչագրությամբ եւ ինքնափայ զեղարվեստա-
կան լուծումներով⁵¹: Հայագիտության անխոնջ մշակ եւ մեր Եկեղեցու բանիմաց
հոգեւորականներից Գարեգին Նովսեփյանն այս Աստուածաշունչն անվանում է
«Գլածորի դպրոցի գրչության գլուխգործոց»⁵²: Նա այս մատյանի գրիչ Կիրակո-
սին (ձեռագրում՝ Կիրակէ) սխալմամբ նույնացնում է Կիրակոս Երզնկացու հետ:
Այս հարցում մեծանուն հայագետի հետ համակարծիք է նաեւ Լեւոն Խաչերյա-
նը⁵³:

Պետք է նշել, որ վերոգրյալ ձեռագիրն ունի մի քանի գրիչներ, որոնց մեջ
հիշարակվում է նաեւ «Կիրակէ» անունով մեկը: Արդյո՞ք այս ձեռագրում հիա-
շարակված «Կիրակէ» գրիչը եւ Կիրակոս վրդ. Երզնկացին նույն անձն է:
Գարեգին Նովսեփյանի եւ Լեւոն Խաչերյանի կարծիքներից առաջ Հարություն
Քյուրքյանն արդեն կասկածի փակ է առել այս նույնականացումը՝ բերելով մի
շարք հակափաստեր: Ըստ նրա՝ «Կիրակէ» անունը Կիրակոսի սղագրյալ ձեւերից

46 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 353, էջ 32բ:

47 Անդ, էջ 70բ:

48 Անդ, էջ 622ա:

49 Անդ, էջ 90բ:

50 Անդ, էջ 359ա:

51 Ձեռագրի ամբողջական նկարագրությունը տես «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան
Մարենադարանի», Ի. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան, խմբագրությամբ՝ Ա.
Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Երեւան, 1984, էջ 913-919:

52 Տե՛ս Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք հայոց պատմութեան մէջ,
էջ 268:

53 Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերյան, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները,
դպրեւանքները, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները եւ համալսարանները Միջնադարյան
Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դդ.), էջ 73:

չէ: Բացի այդ, մեր մարենագրության մեջ ունենք «Կիրիկէ» կամ «Կորիկէ» անձնանունները: 1317 եւ 1318 թթ. գրված այս երկու Աստվածաշունչների հիշարարականների ոճը նույնպէս փարբեր է, եւ «Կիրակէ» գրիչը սիրում է իր ծնողներին «քաղցրիկ» անվանել՝ ի փարբերություն Կիրակոս Երզնկացու⁵⁴: Աջքի անցկացնելով Կիրակոս ընտանիքի երկերի ձեռագրերը եւ նրա մասին պահպանված հիշարարականները՝ պէտք է եւս մեկ անգամ ընդգծենք, որ ոչ մի փոքր Կիրակոսը «Կիրակէ» կամ «Կիրիկէ» ձեռով հանդես չի գալիս, ուստի այս ձեռագրում հիշարարական գրիչը եւ Կիրակոս ընտանիքային նույն ժամանակաշրջանում գործած փարբեր անձեր են⁵⁵:

1322 թ. Կիրակոսն արդեն ավարտել էր առավելապէս հովվական եւ դասարարական ուղղվածություն ունեցող «Բանք խրատականք» աշխատությունը, որը հեղինակի մի քանի այլ գործերի նման երջանիկ պատահականությամբ մեզ է հասել ձեռագիր մեկ ընդօրինակությամբ⁵⁶:

Այս 1324 թ. Կիրակոս Երզնկացուն հանդիպում ենք Երզնկայում, որի մասին վկայում է Մաշտոցյան Մարենագրարանի Շ^տ 2329 ձեռագրի հետագա հիշարարականը. «Եւ՝ Կիրակոս վարդապետս բնակեցա ի լերինս Սուրբ Լուսատրեխ: Աղաչեմ զվերջոյ եկեալսդ յիշել զմեզ ի Քրիստոս, եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն»⁵⁷:

Սրանից մեկ փարի անց՝ 1325 թ., նույն Երզնկայում Կիրակոս Երզնկացու պարվերով Կարապետ երեցն ընդօրինակում է Փիլոն Եբրայեցու (ն. Ք. 25-Ք. հ. 50) երկերը: Մաշտոցյան Մարենագրարանի Շ^տ 2100 ձեռագրի գրիչը մասնավոր նշում ունի պարվիրապետ վարդապետի մասին՝ ընդգծելով, որ այն գրվել է «ի խնդիր սրբամաքուր եւ հոգիացեալ վարդապետին Կիրակոսի»⁵⁸: Ձեռագիրն ունի նաեւ սրացողների մասին հիշարարություն. «Զվերջին սրացաւ այս իմաստագիծ մեկնողի՝ զԳրիգորիս, եւ զվարդապետ Կիրակոս յիշեալ աղաչեմ ի մեղաց քառորդին»⁵⁹: Ներաբրբրական է, որ 17 փարի անց՝ 1342 թ., նույն Կիրակոս ընտանիքային եւ նրա գործակից Նովհաննես վարդապետի խնդրանքով Թորոս գրիչն ընդօրինակում է կրկին Փիլոն Եբրայեցու գործերը, որի մասին է վկայում Մաշտոցյան Մարենագրարանի Շ^տ 2102 ձեռագիրը. «Զսրացաւ աստուածային մարենիս՝ զերանաշնորհ, եռամեծ ընտանիքային Կիրակոս եւ զնուսար ծառայ նորին՝ զՅովաննէս պիտակաւնուն վարդապետ, սրացաւ սուրբ փառիս Փիլոնի մեծի յիշեցէ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ հայցեցէ թողութիւն մեղաց

54 Տե՛ս Զ. Քիրարեան, Երիզա եւ Եկեղեց գաւառ, էջ 227-228:

55 Նմմ. Ա. Ն. Սրապան, Բանասիրական ճշգրտումներ, էջ 193:

56 Տե՛ս Զարարիկ վարդապետ Բաղուշյան, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու «Բանք խրատականք» երկը. «Էջմիածին», 2013, Ե., էջ 75-87:

57 ՄՄ ձեռ. Շ^տ 2329 (1291 թ.), էջ 302բ:

58 ՄՄ ձեռ. Շ^տ 2100 (1325 թ.), էջ 336ա:

59 Անդ, էջ 131ա:

մեզ եւ ծնողաց մերոց»⁶⁰: Այս հենքի վրա ուշագրավ է, որ Կիրակոսի պարզապես ընդօրինակվել են նաեւ Քրիստոսի Եկեղեցու փաստերկու վարդապետներից՝ Ս. Դիոնիսիոս Արեւապագացու (Ա. դ.) երկերը: Մաշտոցյան Մարենադարանի ՏՊ 169 ձեռագիրը (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.) ունի մի քանի վկայություն ձեռագրի սրացող Կիրակոս վարդապետի մասին. «Ջերջանիկ եւ գեղգիահրաշ վարդապետն զԿիրակոս՝ զսրացաւ սուրբ կրակիս, յիշեսցիք ի Տէր, ո՛վ ուսումնասէրք, եւ զանպիտան գր[իչս], աղաչեմ»⁶¹, «Սրացողի սորա՝ Կիրակոս վարդապետի ողորմեսցի ի Քրիստոս, եւ մեղուցեալ գրչի»⁶², «Ջերջանիկ բաբունին՝ զԿիրակոս զսրացող գրոցս յիշեսցիք ի Տէր եւ զծնաւոյսն իւր, եւ զբազմամեղ գրաւոյս հանդերձ իմովքն»⁶³: Այս ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք նաեւ, որ այն գրվել է Կայիփոսի վանքում, որտեղ հավանաբար ուսուցչություն էր անում Կիրակոս Երզնկացին: Վերջինիս նախաձեռնությամբ գրված վերոգրյալ եւ նմանաբնույթ ձեռագրերը ցույց են տալիս, որ Երզնկայի դպրոցում մեծ ուշադրություն են դարձրել նաեւ հայրաբանական գրականությանը, որի օգնությամբ սաները հաղորդ են դարձել Եկեղեցու Հայրերի հոգեշահ գրվածքներին:

1328 թ. Կիրակոս Երզնկացուն փեսանում ենք Երկայնի Ս. Գեորգ վանքում: Միխիթար Երզնկացու Աստվածաշնչի գրչի հիշատակարանում ասվում է. «Արդ, գրեցաւ զիրքս այս ի գաւառն Եկեղեաց, ի վանսն, որ կոչի Երկայնի, յորում է մեծ եւ հռչակաւոր վարդապետն Կիրակոս՝ արժանատուն ամենայն գովեստի եւ յիշման, ի մեծի թուաբերութեան հայոց ՉՆԷ. (1328)»⁶⁴: Մեջբերելով այս հիշատակարանը եւ ընդհանրացնելով փաստերը՝ Գառնիկ Սրեմիանյանը դիպուկ նկատում է. «Միայն հարգանքի սովորական արարահայրություն համարել այդ մակդիրները՝ ճիշդ չի լինի: Ամենայն իրավամբ կարող ենք ասել, որ Կիրակոս Երզնկացին մասնավորապես 14-րդ դարի առաջին փասնամյակներում Երզնկայի գավառում եղել է ճանաչված կրթական գործիչ, եւ ըստ երևույթին ժամանակի ամենից հռչակված վանքերը միմյանց ձեռքից են խլել նրան՝ իրենց կրթական կշիռը բարձրացնելու ազնիվ մղումով»⁶⁵:

1330 թ. Կիրակոս Երզնկացին արդեն Երզնկայից հեռու է՝ Ջուղայում: Այս մասին է փաստում Կիրակոսի ձեռքով գրված Նոր Ջուղայի մարենադարանի ՏՊ 47 ձեռագիր Ավետարանը, որում պահպանվել են մի քանի հիշատակարան. «Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեան Հայկազեան փումարիս ՉՆԹ. (1330), ի հայրապետութեան փեսան Յակոբայ եւ ի թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի եւ Վրաց Գեորգայ եւ ի ղանութեան Պաւսայիսի յանապատիս Ջղաւնա, ընդ հովա-

60 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 2102, 1342 թ., էջ 154ա:

61 ՄՄ ձեռ. ՏՊ 169, ԺԳ.-ԺԴ. դդ., էջ 156բ:

62 Անդ, էջ 186ա:

63 Անդ, էջ 247ա:

64 Վենետիկի Մխիթ. մատ. ձեռ. ՏՊ 19/212. փեն «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ.Ա., էջ 160, «ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 212:

65 Գառնիկ Սրեմիանյան, *ևշվ. աշխ.*, էջ 261:

նեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ աստուածակիր սուրբ Նշանացս: Ձեռամբ ամենամեղ եւ անաբժան ծառայի Աստուծոյ Կիրակոսի պիտրակ անուն վարդապետի Երզնկայեցոյն նշդեհի»⁶⁶, «Յիշել աղաչեմ եւ գԳեորգ կրանաւոր, որ ազնեաց յողդելն, եւ նշդեհակից մեզ էր եւ ցաւակից յամենայնի, եւ Աստուած գլիշողսդ յիշէ եւ որ զամենն ասէ, ամեն»⁶⁷ եւ այլն: Ինչպէս րեսնում ենք, ձեռագրի հիշատակարանը Կիրակոսի համար գործածում է «նշդեհ»՝ պանդուխտ բառը, իսկ Գեորգ կրոնավորի դեպքում՝ «նշդեհակից»: Մեզ հայրնի չէ, թե ինչո՞ւ է Կիրակոսը թողել հայրենի Երզնկան եւ պանդխտել Ջուղա, ինչպէս նաեւ, թե ե՞րբ է վերադարձել հայրենի գավառ: Նարոթյուն Քյուրյանը, մեջբերելով անանուն ժամանակագրի մի վկայությունը՝ «Ի թվին ՉՆԸ. (1329) Եզնկիս րանուրերքն ի վեր Խանն գնացին եւ գխարանն ու այլ շատ չարեր բարձին Պոսայիդ Խանին բանի, եւ ոչ գնաց յառաջ ի չար պարոնացն ձեռաց», գրում է. «Նավանական է, որ իբր համբավյալ կրոնական, Կիրակոս Երզնկացի ըլլար այն պարվիրակության մեջ, որ Երզնկայի րանուրերները Աբուսաիդ Խանին դրկեցին՝ իրենց վրա ճնշող րուրքերու մեղմացման կամ բարձման համար: Այս բանը թեւեւ ձեռք բերվեցավ, սակայն չգործադրվեցավ Երզնկայի թուրք իշխանավորներուն կողմէ»: Քյուրյանը նաեւ մեջբերում է մեկ այլ րեղեկություն, ըստ որի 1330 թ. Սարգիս եպիսկոպոսը գնաց Խանի մոտ եւ մեկ րարի անց պարվով վերադարձավ: Այս երկու րեղեկությունների հիման վրա նա ենթադրում է, որ հենց այս գործով Կիրակոսը գնաց Պարսկաստան եւ այնրեղ նյութական կարիքի պարճառով ընդօրինակեց վերորերյալ Ավետարանը»⁶⁸:

1331 թ. Կիրակոս Երզնկացու պարվերով նրա աշակերտ Մկրտիչ դպիրն ընդօրինակում է Մովսես վրդ. Երզնկացու († 1325) Ժամակարգության եւ Ս. Պարարագի մեկնությունները: Երուսաղեմի մարենադարանի Ն^ֆ. 395 ձեռագրում այս մասին պահպանվել են երեք նույնաբեր հիշատակարաններ. «Զսրացաւ յոսազարդ րառիս գեղեղից արդիւնաբան վարդապետն գԿիրակոս, եւ զսրտն խոցեալս գՄկրտիչ դպիր, յիշեսցիք ի Տէր, աղաչեմ»⁶⁹:

1334 թ. Կիրակոս րաբունու պարվերով Թորոս սարկավազն ու Մանուելն ընդօրինակում են Տիեզերական Եկեղեցու յոսազարդ այրեր Ս. Նովհան Ոսկեբերանի եւ Ս. Եփրեմ Ասորիի՝ Պողոսի ԺԴ. թղթերի մեկնությունները: Ինչպէս արդեն նշել ենք, հենց այս ձեռագրում էլ պահպանվել է եզակի մի մանրանկար Կիրակոսի պարվերով: Բացի կենսագրական կարեւոր րեղեկություններից, ձեռագիրն ունի նաեւ մի քանի հիշատակարան Կիրակոս վարդապետի մասին. «Զսրացաւ զրոցս գկայծակնամարտ րարդապետաց վարդապետն՝ գԿիրա-

66 «Յուցակ ձեռագրաց հայրենէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի», Կ. Ա., կազմեց Սմբատ Տէր-Անդրիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 66:

67 Անդ. էջ 67:

68 Տե՛ս Ն. Քիրյան, Անփայ րաղեր Կիրակոս վարդապետ Երզնկացիէ, էջ 92:

69 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց Նորայր եպ. Պողարեան, Կ. Բ., Երուսաղեմ, 1967, էջ 322:

կոս եւ գեղբարորդին իւր՝ գՅովհաննէս վարդապետ, յիշեա՛, ո՛ր ընթերցող ի Տէր. ամէն»⁷⁰, «Զգրող գրոյս մի՛ մոռասցիս, ո՛ր պարտական րաբունապետ»⁷¹ եւ այլն:

1341 թ. Կիրակոսը կրկին հայրենի Երզնկայում էր: Այս մասին է վկայում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրաւորը պահպանվող Վարդան վրդ. Արեւելցու († 1271) Սաղմոսաց մեկնության Շ^տ 1365/278 ձեռագիրը, որը գրչության ժամանակի հիշարակարան չունի: Նստակ է, որ այն 1341 թ. գնել եւ նորոգել է Կարապետ երեցը: Այսպէս ինչ կարելի է եզրակացնել, որ ձեռագիրը ԺԴ. դարի գրչություն է, քանզի հիշարակվում է նաեւ Կիրակոս Երզնկացու անունը. «Արդ, պարմնեցից ձեզ գհանդիպումն աստուածաշունչ քնարիս, զի զառաջինն երեկ Մեսրոպ վարդապետն ի րեղս առ մեզ եւ կամք ունէր, որ ժամանակ մն[այր] դադարէր ի դոմն Սուրբ Աստուածամարս եւ սպասաւորի [անար] ժանիս, որ Կարապետ անուանի եւ ընդ միեղէն եղբարց: Եւ րեսեալ զմեկնիցս, փափաքեցաւ առնուլ, զի յաւարար աշխարհէ բերին զարառս, նայ մեր մեշտնակից եւ սնընդակից եղբա[յր] Աւաքն շարժեալ ի սէր նորայ, մէք եւս առաւել յորդորեցաք զնայ, որ զնեաց զգիրքս ի վայելումն վարդապետին: Եւ վարդապետն կամեցաւ զնալ Յեզնկան՝ առ Կիրակոս վարդապետն, շարժիլ ի նմանէ եւ հրաման առնուլ եւ դառնալ առ մեզ: Եւ ի զնայն նորայ ըզգիրքս առ մեզ եթող, բայց մեր մեղացն պարտուհասն, որ րիբեաց աշխարհի, եւ նայ ընդ այն րարաժամ մահու վաղջանեալ անդ, եւ իւր աղբարն երեկ Սարգիսն եւ երեք Կիրակոս վարդապետին գիրն, որ անդարձ էր արել Մեսրոպ վարդապետն ու ասել, թէ ի Կամախ գիրք կայ ինձ, ի Կարապետ երեցն ի մաւր նայ Եփիր աղբարն...»⁷²:

Փաստորեն Մեսրոպ վարդապետը րեսնում է Վարդան Արեւելցու Սաղմոսաց մեկնության ձեռագիրը եւ ցանկանում ձեռք բերել այն, բայց հավանաբար համապարասխան գումար չունենալու պատճառով եղբայր Ավագը ձեռագիրը գնում է Մեսրոպ վարդապետի համար: Սակայն վերջինս գիրքը թողնում է եւ վերադառնալու պայմանով ճանապարհ ընկնում Երզնկա՝ Կիրակոս րաբունապետի մոտ, բայց նա ճանապարհին վաղաժամ մահանում է եւ չի հասցնում հանդիպել նրան: Մեսրոպը, այնուամենայնիվ, հասցրել էր գրքի մասին րեղյակ պահել իր եղբորը: Եւ ահա նրա փոխարեն Կիրակոսի խնդրանք-նամակը երկրորդում է Մեսրոպ վարդապետի եղբայր Սարգիսը եւ նշում. «Գնեցի զսա ի հալալ արդեանց իմոց, ի վարժումն ոգոյս իմոյ եւ կապեցի ձեռաւք իմաւք՝ ըստ կարեաց իմոց»⁷³: Վարդանի այս մեկնությունը Կիրակոս Երզնկացու համար էր, որը նա հավանաբար պիտի օգտագործեր դասախոսություններ պարբերաբար եւ աշակերտներին ուսուցանելու համար: Չպետք է մոռանալ, որ Կիրակոս Երզնկացին քաջարեղյակ է ընդհանրապէս Վարդանի երկերին, որոնցից բա-

70 ՄՄ ձեռ. Շ^տ 1379, էջ 271բ:

71 Անդ, էջ 333ա:

72 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Վենետիկ», Է. Է., Տօնապարճառ ժողովածոյ, Մարտնագիրք հայոց, յօրինեց Ն. Սահակ վրդ. Ճեմնեմեան Մխիթարեան Ուխտէն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996, էջ 710:

73 Նոյն րեղում:

ռացի եւ իմաստասիրական մեջբերումներ է կատարել իր փառքեր գործերում: Մեծ է եղել այս մեծանուն վարդապետի ազդեցությունը Կիրակոսի աստվածաբանական մտածողության վրա: Այս փաստը ցույց է տալիս նաեւ հայկական փառքեր աստվածաբանական դպրոցների եւ հայրնի վարդապետների միջեւ սրեղծված հոգեմտավոր կապը՝ հանուն Հայոց Եկեղեցու ուղղափառ դավանության անադարպության եւ Սրբազան Ավանդության պահպանման:

1346 թ. արդեն ընդօրինակված ենք փեսնում Կիրակոս րաբունապետի՝ Սաղմոսաց գրքի ԻԸ. 3 համարի բացատրությանը նվիրված մեկնողական հեղափոխական ճառը, որը մեզ է հասել կրկին ձեռագիր մեկ օրինակով⁷⁴: Նույն այս ձեռագրում պահպանվել է նաեւ Կիրակոսի մյուս երկը՝ «Նախերգան Տեառնընդառաջին» ուղագրավ ճառը⁷⁵:

Կիրակոս Երզնկացին կյանքի մայրամուտին անդրադառնում է Ս. Եւագր Պոնուրացու (Դ. դ.) գրական ժառանգությանը եւ լուծմունքներ գրում նրա «Յաղագս Ը. խորհրդոցն»⁷⁶ եւ «Նարիւրաւորք վեցերորդք» աշխատությունների վերաբերյալ, որոնք պահանջում էին ոչ միայն քրեական գիտելիքներ, այլեւ ներանձնական հոգեւոր փորձառություն: Եւագրի «Նարիւրաւորքի» լուծմունքը Կիրակոսից մեզ հասած վերջին աշխատությունն է, որի հիշատակարանում հեղինակն ասում է. «Ես նուստս եւ յերինս ի վարժապետաց Կիրակոս ի յոր հարիւր եւ յերեք (1354) թուականիս Հայոց արարի գվերլուծութիւն «Նարիւրաւորք» սուրբ հօրն Եւագրեայ՝ քկար գոլով հոգով եւ մարմնով, եւ անիմաստ եւ փոքրաքար մարօք»⁷⁷:

Ի փառքերություն Կիրակոսի ծննդյան թվականի անորոշության, ավելի որոշակի է նրա մահվան փառքերով: Մեզ են հասել հենց Կիրակոսի աշակերտ Սրեփանոս երեցի ձեռքով գրված երկու ձեռագիր, որոնցում պահպանվել են արժեքավոր հիշատակարաններ խնդրի վերաբերյալ: 1355 թ. Երզնկայում գրված Մաշտոցյան Մարտնադարանի ՏՊ. 3276 ձեռագրում ասվում է. «Գրեցաւ սա ՊԴ. (1355) թվին յամսեան օգոստոսի Դ. (4), ի վայելումն եւ յիշատակ Գրիգոր արեղային գրոց աշակերտի եւ բանի սպասաւորի, որ ետ գրել զսա՝ յիշատակ իւր եւ ծնօղաց իւրոց եւ ամենայն արեան առուաց եւ համօրէն իւր երախ-

74 Տե՛ս **Զարարիա արեղա Բաղումյան**, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու ԻԸ. 3 սաղմոսի մեկնությունը. «Էջմիածին», 2012, Է., էջ 64-91:

75 Տե՛ս **Տիգրան սրբ. Բաղումյան**, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու «Նախերգան Տեառնընդառաջին» ճառը. «Էջմիածին», 2011, Գ., էջ 82-109: Տարիներ ատառձ այս ճառը հրապարակել ենք՝ ըստ Մաշտոցյան Մարտնադարանի ՏՊ. 2187 ձեռագրի (էջ 245ա-267ա): Ուրախությամբ պիտի նշենք, որ այսօր մեր ձեռքի փակ ունենք նաեւ ճառի ԺԴ. դարի վենետիկյան ընդօրինակությունը, որն իր գրչությամբ ավելի է ներմուծ, քան Մաշտոցյան Մարտնադարանինը, չնայած այն չունի ընդօրինակման հստակ թվական: Ճառի համեմատական բնագիրը շուրջով կիրառարարակենք Կիրակոս Երզնկացու կյանքին, գործունեությանը եւ մարտնադարանական վաստակին նվիրված մեր ուսումնասիրության մեջ՝ այնուհետ գեղեցիկով Կիրակոսից մեզ հասած բոլոր երկերի բնագրերը:

76 Տե՛ս **Զարարիա վարդ. Բաղումյան**, Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու՝ Ս. Եւագր Պոնուրացու ութ մեղքերի մեկնությունը. «Էջմիածին», ԺԲ., էջ 74-114:

77 ՄՄ ձեռ. ՏՊ. 1980, 1391 թ., էջ 160բ:

տառապանքն էր և սուրբ քաբունապետացն իւրոց Կիրակոսի և Յովանիսի, որոց յիշարական արհնութեամբ եղիցի, և բանք նոցա առաւել պարզաբերեսցի»⁷⁸: Ավելի արժանահավար և սպույզ է մյուս հիշարակարանի հաղորդած փեղեկությունը. Երուսաղեմի մարենադարանի Ն^մ 1236 ձեռագրի հիշարակարանում, որը գրվել է 1356 թ. մարտի 18-ին Սյրեփանոս երեցի կողմից, ասվում է. «Յիշեսցիք և զերջանիկ և զերիցս երանեալ քաբունապետն մեր զԿիրակոս վարդապետն, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս, նոյեմբեր ԺԷ., և զմեզ եթող որքս յայս կենցաղս...»⁷⁹: Ներագոյությունների մեծ մասը (Նարություն Քյուրյան, Արմենուհի Սրապյան, Ավետիս քին, Դանիելյան, Նակոր Քյուսեյան), նկարի ունենալով այս վերջին հիշարակարանը, իբրև Կիրակոսի մահվան տարեթիվ նշել են 1356-ը, այսինքն՝ հիշարակարանի գրության թվականը: Բայց Նորայր արք. Պողարյանը կարծում է, որ Կիրակոս Երզնկացին մահացել է 1355 թ.⁸⁰: Նույն կարծիքին է նաև Գառնիկ Սյրեփանյանը, չնայած իր աշխարհության սկզբում տալիս է այլ թվական՝ 1372⁸¹:

Կիրակոսի ձեռնասուն Սյրեփանոսի առաջին հիշարակարանում, որը գրվել է 1355 թ. օգոստոսի 4-ին, Կիրակոսը դեռ ողջ է, քանզի նրանց ուսուցչի՝ Կիրակոս քաբունապետի մահվան մասին խոսք չկա: Եթե երկրորդ ձեռագիրը գրվել է 1356 թ. մարտ ամսին, ապա նոյեմբեր ամիսը սրանալու համար պետք է մի քանի ամիս եր գնալ: Ներեաբար, Կիրակոս Երզնկացին մահացել է 1355 թ. նոյեմբերի 15-ին, առաջացած տարիքում: Եթե մեր կարծիքը ճիշդ է նրա ծննդյան տարեթվի հարցում, ապա կստացվի, որ Կիրակոսը ծնվել է 1275 թ. և մահկանացուն կնքել 1355 թ.⁸² 80 տարեկանում:

Մեկ այլ խնդիր է նաև, թե որտեղ է թաղված մեծանուն այս վարդապետը: Ըստ Նակոր Կարնեցու (ԺԷ. դ.) վկայության՝ Երզնկայում կա հինգ եկեղեցի, որտեղ «է դամբարան սրբոց վարդապետացն Յոհաննէս Պրլուզին, որ «Լուսաւորչին անձինքն» է ասացեալ, և Կիրակոս վարդապետին, որ «Արեւելքն» է ասացեալ»⁸²: Հիմք ընդունելով այս վկայությունը՝ ուսումնասիրողների մեծ մասը կարծիք է հայտնել, որ Կիրակոս Երզնկացին թաղվել է Երզնկայի Ս. Սարգիս Եկեղեցու մեջ, չնայած Նակոր Կարնեցին չի մասնավորեցնում եկեղեցու անունը: Անդրադառնալով առաջացած շփոթությանը՝ Արմենուհի Սրապյանը նշում է, որ Երզնկայի մասին ձեռագրերում պահպանվել են հարույկ Աշխարհացույցներ, որտեղ նշվում են նաև նշանավոր վարդապետների թաղման տեղերը: Նմանատիպ հիշարակարաններից մեկից պարզ է դառնում, որ Կիրակոս քաբունապե-

78 ՄՄ ձեռ. Ն^մ 3276, ԺԷ. դ., էջ 191ա:

79 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ.», կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, էջ 384:

80 Տե՛ս Նորայր եպս. Պողարեան, Նայ գրողներ Ե.-ԺԷ. դար, էջ 384:

81 Գառնիկ Սյրեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 166, 261:

82 Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Նայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 12, «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Ա. Նակոբյան, Երևան, 1956, էջ 551:

յը թաղվել է Երկանի Ս. Գեորգ եկեղեցու փարածքում. «...եւ Ս. Գեորգ, որ Երկանի վանք ասի, եւ է Բ. եկեղեցի՝ մինն Ս. Գեորգ, եւ միսն՝ Ս. Աստուածածին, եւ ԻՂ. գերեզման կա վարդապետաց՝ մինն Կիրակոս Եզնկացին, որ «Արեւելք» շարականն ասաց»⁸³:

Այսպիսով, ներկայումս մեր ունեցած սկզբնաղբյուրների հիման վրա ամբողջանում է ԺԳ.-ԺԴ. դդ. կարկառուն ազգային-եկեղեցական գործչի եւ Երզնկայի դպրոցի թաբունապետներից՝ Կիրակոս Երզնկացու կենսագրությունն ու գործունեությունը. մարավորական մի հոգևորականի, որն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրաբերել է Աստուծո խոսքի քարոզությանն ու մարտադ սերնդի դաստիարակությանը՝ միշտ նախանձախնդիր լինելով Նայոց եկեղեցու ուղղափառ դավանության պահպանմանն ու ջատագովությանը:

Աստվածաբան, իմաստասեր, գեղագետ, մանկավարժ, ձեռագրերի գրիչ կամ պատվիրատու այս թաբունապետը, չնայած ժամանակի դժվարություններին, թշնամու կողմից երկրին հասած պատուհասներին ու դժնդակ օրերին, երբեք չի ընկճվել եւ չի դադարել արարելուց, քանզի մշտապես ապավինել է Տիրոջ ողորմածությանը եւ հավաքացել ի վերուստ իրեն վերապահված առաքելությանը՝ սերունդ կրթել եւ մշտամնա արժեքներ փոխանցել աշակերտներին: Լայնախոհ եւ հասարակության լայն շրջանակների առաջ բաց լինելու շնորհիվ նա շահել եւ գրավել է շատերի սրտերը, որոնք նրա անձի մեջ առաջին հերթին փնտել են հոգևոր հորն ու նախանձախնդիր հայ մարդուն: Նրա խոսքն առավել գործ է, իսկ հավաքքը՝ կենդանի գործերով վկայված ու ամրագրված: Միով բանիվ՝ Կիրակոս Երզնկացին իր գործունեությամբ եւ մարտնչական ժառանգությամբ այն հեղինակն է եւ թաբունապետը, որն արժանի է հարգանքի եւ մեծարման, իսկ նրա աշխատությունները՝ համակողմանի ուսումնասիրության եւ արժեւորման:

⁸³ ՄՄ ձեռ. Ն^ֆ 8727, ԺԷ դ., Ժողովածու, էջ 433բ, **Արմենուհի Սրապեան**, Կիրակոս Երզնկացի. բանասիրական ճշգրտումներ, էջ 200:

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

պատմական գիտ. դոկտոր

ՀԱՅՈՑ ՍՄԲԱՏ Ա. ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց Սմբատ Ա. թագավորի գահակալության շրջանը հայ պատմագիտության մեջ ավանդաբար թվագրվել է 890-914 թթ.¹: Նրա գահակալության օրոք տեղի ունեցած բազմաթիվ իրադարձություններ հաճախ ներկայացվել են հենց վերոհիշյալ ժամանակահատվածի շրջանակում: 890-914 թթ. միջակայքը կազմում է 24/25 տարի, որը հակասում է Սմբատ Ա.-ի գահակալության տարիների վերաբերյալ ժամանակակից Կաթողիկոս եւ պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությանը: Բացի այդ, երբեմն կասկածի տակ են առնվել ինչպես Սմբատի՝ 890 թ. գահ բարձրանալու, այնպես եւ՝ 914 թ. վախճանվելու տեսակետները: Այսպիսով, կարելի է Սմբատ Ա.-ի գահ բարձրանալու եւ մահվան թվականների ճշգրտումն ու նրա օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունների ժամանակագրության հստակեցումը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկության համաձայն՝ Սմբատ Ա. թագավորել է 22 տարի՝ կյանքի վերջին շուրջ մեկ տարին անցկացնելով գերության մեջ²: Պատմիչը, ցավոք, Սմբատի գահ բարձրանալու եւ թագավորության շրջանի վերաբերյալ որեւէ ժամանակագրական տեղեկություն չի հաղորդում: Միակ բացառությունը հայոց 358 թ. (909/910) Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի արշավանքի վերաբերյալ տեղեկությունն է, որին եւ պատմիչի նկարագրած հետագա իրադարձությունների ժամանակագրությանը կանդրադառնանք ստորեւ:

Պատմիչներից շատերը բավարարվում են միայն Աշոտ Ա. թագավորի վախճանվելուց հետո Սմբատի գահ բարձրանալը հիշատակելով, ինչպես նաեւ նրա մահվան թվականի մասին տեղեկություններ հաղորդելով:

Թովմա Արծրունին տեղեկացնում է, որ Աշոտ Ա.-ն վախճանվել է «ՅԼԹ. թուականութեան Հայոց (իմա՝ 339 թ.՝ 890 թ. ապրիլ - 891 թ. ապրիլ - Ա. Ե.) եւ ի ԺԵ. (15) ամի հայրապետութեանն Գեորգեայ Հայոց Կաթողիկոսի»³: Ըստ որում Դվինի երկրաշարժը տեղի է ունեցել Սմբատ Ա.-ի թագավորության եր-

1 Տե՛ս Միքայել Չալչեանց, Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ 1784, հ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 707-708, 756-757:

2 Տե՛ս «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 505-506:

3 Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 356:

րորդ տարում⁴: 876 թ. Կաթողիկոս դարձած⁵ Գեորգ Գառնեցու հայրապետության 15-րդ տարին 891 թվականն է, որը համապատասխանում է Աշոտի մահվան թվականի հետ կապված հիշատակությանը: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Գեորգ Գառնեցին վախճանվել է հայոց 347 թ. (898/899), իսկ նրան փոխարինած Մաշտոց Կաթողիկոսն աթոռակալել է 8 կամ 9 ամիս⁶: Պատմիչի մյուս ժամանակագրական տեղեկությունը վերաբերում է Մանագլերտում հաստատված արաբ կայսիկների ապստամբությանը, որը ճնշվել է հայոց 351 թ. (902/903)⁷: Հաջորդ տարի, թերեւս 903 թ. Սմբատ Ա.-ի դեմ ելույթ ունեցավ Սյունյաց Սմբատ իշխանը, որն ամրացավ Վայոց ձորի ամրոցներում, սակայն Վասպուրականի Աշոտ իշխանի միջնորդությամբ դարձյալ հնազանդվեց Հայոց թագավորին⁸:

Ըստ Ասողիկի՝ Սմբատը թագավոր է դարձել հայոց ՅԽ. թվականին (340 թ.՝ 891 թ. ապրիլ - 892 թ. ապրիլ) եւ թագավորել 24 տարի: Գեորգ Կաթողիկոսը վախճանվել է հայոց 346 թ. (897 թ. ապրիլ - 898 թ. ապրիլ): Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կաթողիկոս է դարձել նույն՝ հայոց 346 թ. կամ 897/898 թ.⁹: Վերջապես, ըստ Ասողիկի՝ Սմբատ Ա.-ն սպանվել է հայոց 364 թ., այսինքն՝ 915/916 թ.¹⁰:

Մովսես Դասխուրանցին Սմբատ Ա.-ի մահը թվագրում է հայոց 363 թ. (914/915), իսկ Գեորգ Գառնեցու մահը՝ հայոց 346 թ. (897/898)¹¹:

Ստեփաննոս Օրբելյանն Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի արշավանքի սկիզբը դնում է հայոց 358 թ., այսինքն՝ 909/910 թ., իսկ Սմբատի մահը՝ հայոց 362 թ., այսինքն՝ 913/914 թ.¹²:

Ըստ Սամվել Անեցու՝ Աշոտ Ա.-ի մահը վրա է հասել նրա իշխանության 36-րդ տարում եւ թվագրված է փրկչական ՊՂԱ. (891) եւ հայոց ՅԼԸ. (338 թ.՝ 889/890) թվականով, Բյուզանդիայի Լեւոն Զ. կայսեր (886-912) իշխանության չորրորդ ու Գեորգ Բ. Գառնեցի Կաթողիկոսի գահակալության 15-րդ տարով: Ըստ Սամվել Անեցու՝ Գեորգ Բ. Գառնեցի Կաթողիկոսի գահակալության առաջին տարին հայոց 324 թվականն էր, այսինքն՝ 875/876 թ.: Աշոտի մահը տեղի է ունեցել Բյուզանդիայի Լեւոն Զ. կայսեր գահակալության 4-րդ տարում (890/891): Նույն թվականին գահ բարձրացած Սմբատի թագավորության

4 Տե՛ս անդ:

5 Տե՛ս Դ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, Կ. Ա., Վենետիկ, 1869, էջ 475:

6 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 376:

7 Տե՛ս անդ, էջ 380-382:

8 Տե՛ս անդ, էջ 382-384:

9 Տե՛ս Ստեփաննոս Տառանեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, գիրք Բ., Երևան, 2011, էջ 741:

10 Տե՛ս անդ, էջ 745:

11 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 337:

12 Տե՛ս «Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սիսնեաց», Թիֆլիս, 1910, գլ. 38:

առաջին տարին, սակայն, համապատասխանում է Կաթողիկոսի գահակալության 16-րդ տարուն, այսինքն՝ 892 թ.¹³:

Վարդան վարդապետը տեղեկացնում է, թե Սմբատը գահ է բարձրացել 344 թ. (895/896) եւ իշխել 24 տարի¹⁴: Թվականը սխալ է, որ, թերեւս, պետք է սրբագրել եւ դարձնել 340 թ. (891/892):

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Սմբատ Ա.-ն թագավորել է 24 տարի¹⁵:

Սմբատին թագավորության 24 տարի է վերագրում նաեւ Մխիթար Այրիվանեցին¹⁶, նրա մահը թվագրելով 913 թ.¹⁷:

Սանահինի վանքի հիշատակարանում նշված է, որ «զկնի Աշոտոյ (իմս' Աշոտ Ա. - Ա. Ե.) ՅԻ. (340 թ.՝ 891/892 - Ա. Ե.) թուականին թագաւորէ Սմպատ որդին նորա, տիրելով բոլոր հայրենեաց իւրոց Հայոց եւ Վրաց եւ Ժառանգելով զքաղաքս հակառակորդաց»¹⁸:

Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության մեջ Սմբատ Ա.-ի թագադրության թվական է համարվում 891 թ., իսկ թագավորության տարիների քանակը նշված է 24¹⁹:

Ջվանշերը տեղեկացնում է, որ Սմբատը Յուսուֆի կողմից գերվելուց հետո կոտանքների է ենթարկվել մեկ ամբողջ տարի²⁰:

Աշոտ Ա.-ի եւ Սմբատ Ա.-ի վերաբերյալ տեղեկություններ են պահպանվել նաեւ Միքայել Ասորու երկում: Նա հաղորդում է, որ Աշոտն իշխել է 40 տարի, իսկ Սմբատ Ա.-ն թագավորել է հայոց 339 թվականից (890 թ. ապրիլ - 891 թ. ապրիլ) սկսած՝ 22 տարի: Ժամանակագիրը տեղեկացնում է նաեւ, որ Սմբատի թագավորության 22-րդ տարուն, որը հայոց 360 (911/912) թվականն էր, Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը ներխուժեց Հայաստան: Նույն թվականին Միքայել Ասորին դնում է Սմբատ Ա.-ի մահը²¹:

Սմբատ Ա.-ի՝ 24 տարի իշխելու վերաբերյալ հիշատակում են նաեւ հայկական հիշատակարանները²²:

13 Տե՛ս **Սամուէլ Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց Ա. Հայրապետեանը, Երեւան, 2011, էջ 115:

14 Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 86:

15 Տե՛ս «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւորս իւր լուսարանեալ», Վենետիկ, 1865, էջ 45:

16 Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 19:

17 Տե՛ս անդ, էջ 71:

18 «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահինի քեթօռուկը)», աշխատ.՝ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 50:

19 Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.)», հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1956, էջ 336:

20 Տե՛ս «Համառօտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Զուանշերի պատմի», Վենետիկ, 1884, էջ 107:

21 Տե՛ս "Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite D'Antioche (1166-1199)", Éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. III, Paris, 1905, էջ 514-516:

22 Տե՛ս **Գարեգին Ա. Կաթողիկոս**, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), 48 նմանահանություններով, Անթիլիաս, 1951, էջ 87:

Հ. Մանանդյանը եւ Ռ. Մաթեոսյանը Սմբատ Ա.-ի թագավորության տարիների հարցում հենվում են ավանդական՝ 890-914 թթ. թվագրման վրա²³: Հ. Թովիցյանի տեսակետի համաձայն՝ Սմբատ Ա.-ի թագավորությունը սկիզբ է առել 891 թ.²⁴: Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Սմբատը գահ է բարձրացել 890 թ. եւ իշխել մինչեւ 913 թ.: Իսկ 891 թ. նրա թագավորության առաջին տարին էր²⁵: Հ. Հարությունյանը կարծում է, որ Աշոտ Ա.-ն մահացել է 890 թ., իսկ Սմբատը հայոց թագավոր է օծվել 891 թ.²⁶: Ի վերջո, սակայն, նա Սմբատ Ա.-ի թագավորությունը թվագրում է 890-914 թթ.²⁷: Ա. Տեր-Ղեւոնդյանը թեեւ նշում է, որ Սմբատ Ա.-ն թագավորել է 890-913 թթ., սակայն հավելում է, որ Ափշինը նրան թագ է բերել 892 թ.²⁸:

Փաստորեն, կարող ենք նշել, որ Սմբատ Ա.-ի գահակալության սկիզբը 890 թ. համարող հեղինակների մեկնակետն այն է եղել, որ նա գահ է բարձրացել հայոց 339 թ.՝ Աշոտ Ա.-ի մահից հետո: Հայոց 339 թ. սկսվել է 890 թ. ապրիլին եւ ավարտվել 891 թ. ապրիլին: Թվում է, թե մյուս պատմիչների կողմից Սմբատ Ա.-ին 24 տարվա թագավորություն վերագրելը բխում է այն իրողությունից, որ հայոց 339 թ. նրանք միանշանակորեն նույնացրել են 890 թվականի հետ: Իսկ քանի որ Սմբատ Ա.-ն սպանվել է 913 թ., ապա 890-913 թթ. միջակայքը հաշվարկվում է 23-24 տարի: Որոշ հեղինակներ էլ, Սմբատ Ա.-ի թագավորության 24 տարիները գումարելով 890-ին, ստացել են 914 թ.:

Արդ, սկզբում փորձենք ճշտել Սմբատ Ա.-ի գահ բարձրանալու թվականը: Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկություններից՝ Սմբատը ներկա չի եղել Աշոտ Ա. թագավորի թաղմանը, քանի որ գտնվում էր Գուգարքում²⁹: Հոր մահվան լուրը ստանալով՝ նա վերադառնում է, սակայն գժտվում հորեղբոր՝ Աբասի հետ: Աբասը ձերբակալել էր Կղարջքի Ատրներսեհ կուրապաղատին: Կաթողիկոսի միջնորդությունը զուր է անցնում, որի հետեւանքով Սմբատը հեծելագործով գրոհում է Աբասի տիրույթների վրա: Աբասն Ատրներսեհին ստիպված ազատ է արձակում, որը մեկնում է իր տիրույթները: Այնուհետեւ, Ատրպատականի Ափշին ամիրան խալիֆայի հրամանով թագավորական թագ է բերում Սմբատին, եւ նա օծվում է Հայոց թագավոր: Հովհաննես

23 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Բ., Բ. մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 40-43: Հ. Մանանդյանը Սմբատ Ա.-ի թագավորության տարիների թվագրման հարցում տարբեր կարծիքներ է ներկայացրել: Մեկ այլ տեղում Սմբատ Ա.-ի թագավորությունը նա թվագրել է 891-914 թթ. (անդ, էջ 64): Ռ. Մաթեոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 100:

24 Տե՛ս H. Thopdschian, Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Asot I und Smbat I. "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", Westasiatische Abt. 8, 1905, էջ 166:

25 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Կ. Ե., Երևան, 2012, էջ 190-191:

26 Տե՛ս Հ. Հարությունյան, Հայաստանը IX-XI դարերում, Երևան, 1959, էջ 38:

27 Տե՛ս անդ, էջ 146:

28 Տե՛ս A. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Е., 1977, էջ 240. Նաեւ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., Կ III, Երևան, 1976, էջ 27:

29 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 446:

Դրասխանակերտցին այս իրադարձությունները նկարագրում է համառոտ, մեկ շնչով, միայն հավելելով, որ Սմբատի եւ Աբասի հակամարտությունը տեւել է «բազում ատուրս»³⁰: Բացի այդ, ակնհայտ է, որ Սմբատը սկզբում խալիֆայից թագ է ստացել, իսկ այնուհետեւ՝ անմիջապես կազմակերպել թագադրության հանդեսը:

Փաստորեն, անհրաժեշտություն է առաջանում ճշգրտելու Աշոտ Ա.-ի մահվան թվականը, որը հնարավորություն կտա հստակեցնելու Սմբատի գահ բարձրանալու տարին, քանի որ այդ երկու իրադարձության միջեւ երկար ժամանակ չէր անցել: Հարկ է նախապես նշել, որ այն հիմնականում տեղադրվում է 890 թ.³¹: Սակայն «Յայսմաուրք»-ի համաձայն՝ Աշոտ Ա.-ի հիշատակի (վախճանի) օրը նշվել է մարերի ամսի 21-ին³²: Դրա հիման վրա Ղ. Ալիշանն Աշոտ Ա. թագավորի մահը թվագրում է 891 թ. փետրվարի 1-ով³³: Խնդիրն այն է, որ աղբյուրների մի զգալի մասն Աշոտ Ա.-ի մահը թվագրում է հայոց 339 թ., իսկ այդ թվականի մարերի 20-ը համապատասխանում է 891 թ. փետրվարի 1-ին³⁴: Մ. Օրմանյանը ճշտում է մտցնում Ղ. Ալիշանի տեսակետի մեջ՝ նշելով, որ ըստ «Յայսմաուրք»-ի՝ Աշոտ Ա.-ի մահվան օրը հայոց 339 թ. մարերի 21-ն էր, այսինքն՝ 891 թ. փետրվարի 2-ը³⁵:

Աշոտ Ա.-ի մահվան եւ Սմբատի թագադրության թվականը հստակեցնելուն կարող է նպաստել նաեւ Դվինի երկրաշարժի ժամանակի ճշտումը, քանի որ հայտնի է, որ այն տեղի է ունեցել Սմբատ Ա.-ի գահակալման երրորդ տարում³⁶: Պատմագիտության մեջ երբեմն արտահայտվել է այն տեսակետը, թե Դվինի երկրաշարժը տեղի է ունեցել 893 թվականին³⁷: Դեպքերի ժամանակակից Մաշտոց Եղիվարդեցու վարքում հստակեցվում է երկրաշարժի ժամանակը՝ հայոց ՅՆԲ. թվականի հրոտից ամսվա ԺԶ. (16), հինգշաբթի³⁸: Հայոց ՅՆԲ. թվականի (342 թ.՝ 893 թ. ապրիլ - 894 թ. ապրիլ) հրոտից ամսվա 16-ը համապատասխանում է 894 թ. մարտի 28-ին, որն իրոք հինգշաբթի էր³⁹: Մի

30 Անդ, էջ 446-448:

31 Տե՛ս Կ. Արոնց, Երկեր, հ. Ա., Երևան, 2006, էջ 447. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ., Բ. մասի նյութեր, էջ 39-40, 63-64. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 504-510. А. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 240 եւ այլն:

32 Տե՛ս «Յայսմաուրք», ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի Յայսմաուրաց Տեր Իսրայելի, ի Կոստանդնուպոլիս, 1834, էջ 234:

33 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 500:

34 Տե՛ս անդ, էջ 510:

35 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա., Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 993-994:

36 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 354-360:

37 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 463. Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 156. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 30 եւ այլն:

38 Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (Ե.-ԺԲ. դարեր)», աշխատ.՝ Ա. Մաթեոսյանի, Երևան, 1988, էջ 41. «Էջմիածին» ամսագիր, 2011, Բ., էջ 68:

39 Ճշգրտումը կատարված է ըստ Բ. Թումանյանի տոմարական հաշվումների. տե՛ս Բ. Թումանյան, Տոմարական հաշվումներ. «Տեղեկագիր (հաս. գիտ.)», 1964, թ. 5, էջ 55-60:

Ավետարանում Դվինի երկրաշարժը թվագրված է հայոց 342 թ. (893/894)⁴⁰: Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ Դվինի երկրաշարժը տեղի է ունեցել հիշրայի 280 թ. (23 մարտ, 893 թ. - 12 մարտ, 894 թ.) շավալ ամսին (14 դեկտեմբեր, 893 թ. - 11 հուլիս, 894 թ.)⁴¹: Անկախ ամսաթվից, խիստ հավանական է, որ երկրաշարժը տեղի է ունեցել 894 թ.: Այդ դեպքում Սմբատ Ա.-ի թագավորության առաջին տարին ստացվում է 891/892 թ.: Ավարտվում էր հայոց ՅԽԲ. (342) թվականը, որը, եթե Սմբատ Ա.-ի երրորդ տարին է, ապա երկրորդը՝ ՅԽԱ.-ն (341) է, իսկ առաջինը՝ ՅԽ. (340): Վերջինս սկսվել է 891 թ. ապրիլին եւ ավարտվել 892 թ. ապրիլին: Ի դեպ, չենք կարող համաձայնել Ա. Տեր-Ղևոնդյանի այն կարծիքին, որ Սմբատ Ա.-ն խալիֆայից թագ է ստացել գահ բարձրանալուց 2 տարի անց, քանի որ դա հակասում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկություններին: Աղբյուրներում, ամենայն հավանականությամբ, արձանագրվել է Սմբատի գահ բարձրանալը եւ ոչ թե խալիֆայից թագ ստանալը, թեեւ, դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկություններից, դրանք տեղի են ունեցել միաժամանակ: Մյուս կողմից՝ Սմբատը գահ է բարձրացել հոր մահից ոչ երկար ժամանակ անց, անկասկած, նույն թվականին:

Աշոտ Ա.-ի՝ 891 թ. վախճանվելու եւ Սմբատ Ա.-ի՝ նույն թվականին գահ բարձրանալու փաստն են ապացուցում նաեւ այլ իրողություններ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին մի ուշագրավ վկայություն ունի այն մասին, որ Աբաս սպարապետն Աշոտ Ա.-ի մահից հետո Գուգարքից վերադարձած Սմբատից պահանջել է, որպեսզի Կղարքի կուրապաղատ Ատրներսեհին իրեն հանձնի իր քրոջ ամուսին Գուրգենի ձեռքից խլված երկու ամրոց⁴²: Ատրներսեհն ամրոցներ խլել կարող էր միայն Գուգարքում, իսկ Գուրգենը, անկասկած, Կղարքի Բագրատունիների ներկայացուցիչն էր: Հայտնի է, որ Կղարքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Ատրներսեհի որդի Գուրգենը 881 թ. մարտնչում էր Կղարքի Ատրներսեհ կուրապաղատի եւ նրա հովանավոր իշխանաց իշխան Աշոտի դեմ՝ միանալով Գվարամ ու Նասր Բագրատունիների եւ Աբխազաց թագավորի դաշինքին⁴³: Նման երկրորդ հակամարտության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 888 թ., արդեն Աշոտ Ա.-ի գահակալության շրջանում, Գուրգենը միացավ հակառակորդ դաշինքին⁴⁴: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ Գուրգենը Տայքի Կալմախ ամրոցից տեղափոխվել էր Շավշք եւ Արտահան: Նա թշնամացել էր Կղարքի կուրապաղատ Ատրներսեհի հետ եւ 891 թ. ճակատամարտել նրա

40 Տե՛ս «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հ. Ա., էջ 99-100:

41 Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ., թարգմանություն բնագրից, առաջարան եւ ծանոթություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 171-172:

42 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 447:

43 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», թարգմ.՝ Վ. Մարտիրոսյանի եւ Հ. Մկրտումյանի, մաս Ա. «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1989, թ. 9, էջ 64:

44 Տե՛ս անդ, էջ 65:

ղեմ Արտահանում, պարտվել ու սպանվել⁴⁵: Ամենայն հավանականությամբ, սա այն Գուրգենն է, որի մասին հիշատակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին⁴⁶: Եթե ճիշտ է մեր դիտարկումը, ապա նրա երկու ամրոցները 891 թ. անցել էին Ատրնեբսեհին, որոնք պահանջում էր Աբասը:

Նման նույնացման արդյունքը համապատասխանում է մեր այն եզրակացությանը, որ Սմբատ Ա.-ն գահ է բարձրացել 891 թ.: Ըստ որում, եթե նա գահ է բարձրացել, Ատողիկի տեղեկության համաձայն, հայոց 340 թ., ապա այդ իրադարձությունը թվագրվում է 891 թ. ապրիլից 18-ից (հայոց ՅԽ. թվականի նավասարդի 1-ը⁴⁷) հետո: Ի միջի այլոց, Սմբատ Ա.-ի գահակալության թվականների հետ կապված դժվարությունները հաշվի առնելով՝ Ն. Ադոնցը, որ Աշոտ Ա.-ի մահը թվագրում է 890 թ.⁴⁸ եւ Սմբատ Ա.-ի թագավորության առաջին տարի համարում 891 թ., փորձել է խնդիրը լուծել նրա թագավորությունը թվագրելով հայկական թվականներով: Ըստ նրա՝ Սմբատ Ա.-ն վախճանվել է հայոց 361 թ. (912 թ. ապրիլ - 913 թ. ապրիլ)⁴⁹, թագավորելով հայոց 340 թ. սկսած: Ստացվում է, որ Սմբատ Ա.-ի թագավորությունը հայկական թվականներով թվագրվում է 340-361 թթ. (891/892-912/913):

Փաստորեն, Սմբատ Ա.-ն գահ է բարձրացել 891 թ. ապրիլի 18-ից ոչ շատ ուշ: Աշոտ Ա.-ի մահվան եւ Սմբատ Ա.-ի գահ բարձրանալու միջակայքը կազմում է մի քանի ամիս:

Այժմ անցնենք նրա գահակալության շրջանի իրադարձությունների ժամանակագրությանը: Այդ շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ ճշգրիտ եւ մանրամասն ժամանակագրական հերթականությամբ տեղեկություններ է հաղորդում Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ առանց թվականների նշման: Միակ թվագրումը վերաբերում է Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի արշավանքին: Այն է՝ հայոց 358 թ. (909/910)⁵⁰: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ մինչեւ Դվինի երկրաշարժը տեղի են ունեցել մի քանի նշանակալից իրադարձություններ: Սկզբում Սմբատ Ա.-ն սերտացրել է կապերը Բյուզանդիայի հետ, որի պատճառով Ատրպատականի Ափշին ամիրան փորձել է ներխուժել Հայաստան: Սմբատը նրան ընդառաջ է ուղարկել 30 հազարանոց բանակ, եւ Ափշինը նահանջել է⁵¹: Այդ իրադարձությունը թերեւս տեղի է ունեցել 892 թ. եւ ոչ թե 893-ին, ինչպես ընդունված է կարծել⁵²: Ափշինի հետ

45 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, История и повествование о Багратионах, пер. М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, էջ 34. նաեւ՝ «Բարթիլի մատյան», էջ 64-65:

46 Տե՛ս **M. Brosset**, *Histoire de la Georgie, 1er partie*, S.-Petersbourg, 1849, էջ 274:

47 Տե՛ս **Հ. Բաղդյան**, Հայոց եւ հռոմեական տոմարները գուգակցելու մատչելի եղանակ. «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1966, թ. 9, էջ 57-76:

48 Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ե., էջ 190:

49 Տե՛ս անդ, էջ 193:

50 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 489-490:

51 Տե՛ս անդ, էջ 455-456:

52 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 28:

հարցերը կարգավորելուց հետո Սմբատը նույն թվականին հնազանդեցրել է Դվինի արաբներին⁵³: Արտաքին եւ ներքին թշնամիների դեմ հաղթանակներից հետո Սմբատը նվաճել է Այսրկովկասյան երկրները⁵⁴ ամենայն հավանականությամբ 893 թ.: Այնուհետեւ 894 թ. տեղի ունեցավ Դվինի երկրաշարժը, որից անմիջապես հետո Ատրպատականի ամիրա Ափշինը հարձակվեց Հայոց թագավորության վրա, սակայն պարտություն կրեց Դոդսի ճակատամարտում⁵⁵: 894 թ. Սմբատ Ա.-ն թագադրեց Աղվանից Համամ իշխանին⁵⁶: Վասպուրականի Աշոտ իշխանը (896-905) լքում է Սմբատ Ա.-ին եւ մեկնում Ափշինի մոտ⁵⁷: Դրանից հետո, թերեւս Սմբատ Ա.-ի օգնությամբ⁵⁸, Վասպուրականին տիրում է Գագիկ Ապուրվանը, որը ձերբակալում է Աշոտին եւ նրա երկու եղբայրներին⁵⁹: Տարոնի Դավիթ իշխանը մահացավ Դվինի երկրաշարժից երկու տարի անց՝ 896 թ.⁶⁰, որից հետո Ամիդի ամիրան, հաղթելով նրան փոխարինած Գուրգենին, տիրեց Տարոնի իշխանությանը⁶¹: Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու եւ Թովմա Արծրունու տեղեկություններից՝ վերոհիշյալ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 896 թվականին: Սմբատ Ա.-ն Ամիդի ամիրայից պահանջեց հեռանալ Տարոնից, սակայն վերջինս չկատարեց պահանջը: Հավանաբար, արդեն 897 թ. Սմբատի հրամանով հավաքվեցին հայոց, վրաց ու աղվանից զորքերը, եւ Հայոց արքան արշավանքի դուրս եկավ⁶²: Հայոց բանակը Գագիկ Ապուրվանի դավաճանության պատճառով ծանր պարտություն կրեց Թուլիս կոչվող գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում⁶³: Օգտվելով Սմբատ Ա.-ի պարտությունից՝ Հայաստան է ներխուժում Ափշինը⁶⁴: Ամենայն հավանականությամբ, այդ իրադարձությունը տեղի է ունենում 897 թ.⁶⁵, քանի որ նույն տարվա վերջին (ձմռանը) մահացավ Գեորգ Կաթողիկոսը՝ գահակալելով 22 տարի (876-897/898)⁶⁶: Հաջորդ Կաթողիկոսը՝ Մաշտոցը

53 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 456-457, նաեւ՝ Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 39-40:

54 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 457:

55 Տե՛ս անդ, էջ 462:

56 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա. թագավորի կողմից Աղվանից եւ Կղարջի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ. «ԲԵՀ», «Հայագիտություն», 135.1., 2011, էջ 16-25:

57 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 463:

58 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 362-364. «Պատմութիւն Անանուն Զրուցագրի (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի)», թարգմանությունը գրաբարից, առաջարանն ու ծանոթագրությունները՝ Մ. Հ. Կարքինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971, էջ 171:

59 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 464:

60 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 356-358:

61 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 465:

62 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 366-368:

63 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 466: Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ Սմբատ Ա.-ի արշավանքն Ամիդի ամիրայության դեմ տեղի է ունեցել 893 թ. դեպքերից չորս տարի անց, այսինքն՝ 896/897 թ. (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 336):

64 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 467:

65 Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ արշավանքը տեղի է ունեցել 897 թ., եւ նույն թվականին վախճանվել է Գեորգ Կաթողիկոսը. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 337:

66 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 469:

(898) մահացավ յոթ ամիս գահակալելուց հետո⁶⁷: Քանի որ Գեորգ Կաթողիկոսը մահացել էր 897 թ. վերջին (կամ 898 թ. սկզբին՝ ձմռանը), իսկ Մաշտոցը Կաթողիկոս դարձավ 898 թ. գարնանը⁶⁸, ուստի Մաշտոցի գահակալությունը պետք է ավարտված լինի 898 թ. վերջին, որից հետո կաթողիկոսական գահին բարձրացավ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929): Ինչպես տեսանք, ըստ Ասողիկի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կաթողիկոս դարձավ նույն՝ հայոց 346 թ. կամ 897/898 թ.⁶⁹: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Գեորգ Կաթողիկոսը վախճանվել է ձմռանը, իսկ Մաշտոց Կաթողիկոսը գահ է բարձրացել գարնանը եւ աթոռակալել 7 ամիս⁷⁰: Փաստորեն, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, իրոք, կարող էր գահ բարձրանալ 898 թ.: Հովհաննես Դրասխանակերտցու գահ բարձրանալու տարին կառուցվեց արքայանիստ Երազգավորսի եկեղեցին: Ամենայն հավանականությամբ, արդեն 899 թվականին է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Սմբատ Ա.-ն, գնահատելով Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի հավատարմությունը, նրան թագադրում է⁷¹: Կարելի է այն, որ հաղորդելով Ատրներսեհի թագադրության մասին՝ պատմիչը տեղեկացնում է, թե դրան հաջորդել է Ափշինի արշավանքը, թերեւս 900 թվականին⁷²:

Ափշինը որոշ ժամանակ ասպատակելով Հայաստանը եւ Վիրքը, ինչպես նաեւ փորձելով խաբեությամբ ձերբակալել Սմբատ Ա.-ին՝ հեռանում է Ատրպատական՝ Դվինում թողնելով իր որդուն եւ մեծ ներքինապետին: Տայքում ամրացած Սմբատ Ա.-ն վերադառնում է, հանդիպում մեծ ներքինապետին եւ հաշտվում նրա հետ, որից հետո Ափշինի որդուն նա շուրջ մեկ տարի ռոճիկ

67 Տե՛ս անդ, էջ 470:

68 Տե՛ս անդ, էջ 469-470:

69 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 741:

70 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 469-470:

71 Անդ, էջ 471: Մ. Բրոսսեն, Ս. Երեմյանը, Ի. Զավախիշվիլին եւ Կ. Թումանովը Ատրներսեհի թագավոր դառնալը թվագրում են 888 թվականով. տե՛ս **M. Brosset**, նշվ. աշխ., էջ 273-279. **С. Еремян**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке. «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1971, թ. 3, էջ 5, ծան. 7. **Ի. Զավախիշվիլի**, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, Թբիլիսի, 1965, էջ 111 (վրացերեն). **C. Toumanoff**, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century. "Le Museon", LXXIV, Louvain, 1961, էջ 21-25: Մ. Չամչյանը, Հ. Մարկվարտը, Ն. Ադոնցը, Է. Թադաշվիլին, Ե. Յազարեիշվիլին եւ Մ. Ճանաշյանը կարծում են, որ Ատրներսեհի թագադրությունը տեղի է ունեցել 899 թվականին. տե՛ս **Մ. Չամչյան**, նշվ. աշխ., 1985, էջ 727. «Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրությունը», ծանոթություններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներեն թարգմանեց Հ. Մ. Հապոգեան, Վիեննա, 1913, էջ 148 (ներդիր). **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա., էջ 501. "Жизнь и известие о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумнат, сын Давида", пер. Е. Такайшвили. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 28, Тифлис, 1900, էջ 83. «Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերեն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ եւ ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Յազարեիշվիլին, Թբիլիսի, 1965, էջ 0121-0122 (վրացերեն). **Մ. Ճանաշյան**, Դաիթ կիւրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972, էջ 13-14: Ատրներսեհի թագադրությունը մոտավորապես տեղադրվել է նաեւ 906-908 թթ. միջև. տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, 1976, էջ 31-32:

72 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 472:

էր վճարում⁷³: Ռոմիկ վճարելու մեկ տարին, ամենայն հավանականությամբ, պետք է հաշվել 900 թ. կեսերից: Այնուհետև, հավանաբար 901 թ. մեծ ներքինապետը հեռանում է Հայաստանից՝ Սմբատ Ա.-ին հանձնելով նրա որդի Աշոտին եւ մյուս որդի Մուշեղի կնոջը, որոնք պատանդ էին պահվում իր մոտ: Այդ պատճառով 901 թ. Ափշինը կրկին որոշում է արշավել Հայաստան, սակայն ճանապարհին մահանում է⁷⁴:

Լսելով Ափշինի մահվան լուրը՝ Սմբատ Ա.-ն գրում է խալիֆային՝ խնդրելով թեթևացնել արքունի հարկը եւ «ի բաց զինքն հատանել յազգէ (իմա՛ Ատրպատականի արաբների - Ա. Ե.) յայնմանէ»⁷⁵: Խալիֆան համաձայնեց: Այդ մասին իմանալով՝ Յուսուֆն արշավեց Հայաստան, թերեւս 902 թ.: Սրա հետ էր հավանաբար կապված կայսիկների ապստամբությունը, ըստ Թովմա Արծրունու՝ 902 թ., որն արագորեն ճնշվեց: Սմբատը դիմադրություն կազմակերպեց Յուսուֆի դեմ, որը վերջինս հաղթահարել չկարողացավ եւ բանակցելու համար պատվիրակություն ուղարկեց: Կողմերն ընդհանուր հայտարարի եկան, որից հետո Սմբատը մեկնեց ձմեռելու Նախճրաձոր գյուղում, իսկ ոստիկանը՝ Դվինում: 903 թ. գարնանը Յուսուֆն առատ նվերներ ուղարկեց Սմբատին եւ հաշտվեց նրա հետ⁷⁶: 903 թ. Սմբատ Ա.-ի դեմ ելույթ ունեցավ Սյունյաց Սմբատ իշխանը, որն ամրացավ Վայոց ձորի ամրոցներում, սակայն Վասպուրականի Աշոտ իշխանի միջնորդությամբ Սմբատը հնազանդվեց⁷⁷: Թերեւս Սյունյաց իշխանին հայոց թագավորի դեմ էր տրամադրել Յուսուֆը, բայց քանի որ նա հաշտվել էր Սմբատ Ա.-ի հետ, Սմբատ Սյունեցուն, բացի հնազանդվելուց, այլ բան չէր մնում:

Այնուհետև Հովհաննես Դրասխանակերտցին ներկայացնում է երկրի խաղաղ բարգավաճումը՝ մինչեւ այն ժամանակները, երբ Վիրք ու Գուգարք ներխուժեց արխազաց Կոստանդին Գ. թագավորի (893-923) զորքը: Սմբատի զորքն արագ արշավանքի դուրս եկավ եւ ջախջախեց հակառակորդին՝ գերելով Կոստանդինին⁷⁸: Արխազական արշավանքը տեղի է ունեցել 906 թ.⁷⁹:

Արխազաց թագավորությունում, Կոստանդին Գ.-ի ձերբակալվելուց հետո, սկսում են մտածել նոր թագավորի մասին, ուստի Սմբատ Ա.-ն թագավորական ոսկե խույր է դնում Կոստանդին Գ.-ի գլխին, արքայական հագուստներ հագցնում եւ օգնական զորքով ուղարկում Արխազիա: Այնուհետև «ի բազում

73 Տե՛ս անդ, էջ 473:

74 Տե՛ս անդ, էջ 474-475: Ափշինի մահը Թովմա Արծրունին դնում է 898 թ. (Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 376): Ըստ պատմիչի՝ Ափշինի մահից հետո միայն վախճանվեց Գետրգ Կաթողիկոսը: Արծրունյաց պատմիչի հաղորդումը պարունակում է ժամանակագրական սխալներ:

75 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 477:

76 Տե՛ս անդ, էջ 478-480:

77 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 382-384:

78 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 481-483:

79 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երևան, 2011, էջ 58-61, նույնի՝ «Հայոց Սմբատ Ա. թագավորի արխազական արշավանքը». «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2010, թ. 1-2, էջ 120-130:

հնազանդություն եւ մտերմական ծառայություն համախոհութեան զինքն (իմա՝ Կոստանդին Գ. - Ա. Ե.) արքային Սմբատայ բերէր սակս հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա»⁸⁰:

Ըստ Հովհաննէս Դրասխանակերտցոյ՝ Ատրներսեհը չարացալ՝ կարծելով, որ դա ի հակադրություն իրեն է արվել, եւ սկսեց դավադրություն ծրագրել: Բայց Սմբատ Ա.-ն սկզբում լուրջ չէր վերաբերվում Ատրներսեհի դժգոհությանը, մինչեւ պարզվեց, որ հայ ազդեցիկ իշխաններից մեկը՝ Հասանը, որը ծրագրում էր սպանել նրան, դավադրության մեջ է ներքաշել Ատրներսեհին: Վերջինիս խոստացվել էր հայոց գահը⁸¹: Նրանց է միանում նաեւ Հավնունի իշխանը: Դավադիրների գորքը գալիս է Անի, որը հանձնվում է Ատրներսեհին, իսկ այնտեղից՝ մայրաքաղաք Երազգավորս եւ տեղավորվում արքունական ապարանքում: Սմբատ Ա.-ն, որ գտնվում էր Տաշիրքում, իմանում է այդ մասին եւ արշավում նրանց դեմ: Ատրներսեհն ու Հասանը, թալանելով Անիի ամրոցը, հեռանում ու ապաստանում են Տայքում: Դավադրության լուրը միավորում է բոլոր իշխաններին, որոնք գորքով հավաքվում են Սմբատ Ա.-ի շուրջը: Հայոց բանակը ներխուժում է Ատրներսեհի տիրույթներ, սակայն թագավորը հրամայում է անմեղներին չվնասել: Ատրներսեհը գալիս է Սմբատ Ա.-ի մոտ եւ ներում հայցում: Սմբատ Ա.-ն ներում է, սակայն նրա ավագ որդուն պատանդ վերցնում՝ որպէս հավատարմության գրավական: Սմբատ Ա.-ն Ատրներսեհի կողմնակից իշխաններին, որոնք, դատելով պատմիչի տեղեկություններից, Ատրներսեհի տիրույթներից էին («զնախարարսն զիւր առհասարակ ի նմանէ ի ձեռն առեալ»), կուրացնել է տալիս եւ մի մասին ուղարկում Բյուզանդիայի կայսերը, իսկ մյուս մասին՝ արխագաց թագավորին⁸²:

Ամենայն հավանականությամբ, դավադիրներն Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի հետ գործակցել էին, քանի որ Հովհաննէս Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ դավադրությունը ծագել էր այն բանից հետո, երբ լարվել էին Սմբատ Ա.-ի ու Յուսուֆի հարաբերությունները, որը Հասանին եւ յուրայիններին վախ էր ներշնչել ապագայի վերաբերյալ⁸³:

907 թ. Գագիկ Արծրունին գրավեց Ամյուկ բերդը: Սմբատ Ա.-ն արշավեց դեպի Ամյուկ, գրավեց այն, իսկ հետո վաճառեց Գագիկին⁸⁴: Այս իրադարձությունը, ինչպէս նաեւ այն, որ նույն ժամանակ Սմբատ Ա.-ն մերժեց Գագիկի խնդրանքը՝ Նախճավանը նրան հանձնելու⁸⁵, հանգեցրեց նրան, որ Վասպուրականի իշխանն սկսեց փնտրել Ատրպատականի ամիրայի հովանավորությունը: Վերջինս ընդառաջ գնաց եւ 908 թ. թագադրեց նրան:

80 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 483:

81 Տե՛ս անդ, էջ 485-487:

82 Տե՛ս անդ:

83 Տե՛ս անդ:

84 Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, էջ 434-438:

85 Տե՛ս Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 487:

Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ 908 թ. Վասպուրականի թագավորության ստեղծումից հետո տեղի է ունեցել Աղվանից եւ Կղարչքի իշխանների թագադրությունը⁸⁶: Այդ թվագրումը լիովին համապատասխանում է վերոհիշյալ դեպքերի ժամանակագրությանը: Փաստորեն, 908 թ. Յուսուֆը լուրջ քայլեր է կատարում Հայոց թագավորությունը մասնատելու եւ թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա թագադրում է Գագիկ Արծրունուն⁸⁷: Սյունյաց իշխանը Յուսուֆի առաջարկած թագից հրաժարվում է⁸⁸: Հույժ կարեւոր տեղեկություն է պահպանել Ասողիկը, որը, խոսելով 908 թ. իրադարձությունների մասին, տեղեկացնում է, որ Յուսուֆ ամիրայի մոտ «երթեալ Ատրներսեհ Վրաց թագաւոր եւ Գագիկ իշխան Վասպուրականի» ու այլ հայ իշխաններ⁸⁹: Փաստորեն, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, համաձայն որի՝ Ափշինի մոտ գնացել է Գագիկ Արծրունին եւ թագ ստացել⁹⁰, Ասողիկը հաղորդում է, որ Յուսուֆի մոտ է գնացել նաեւ Ատրներսեհ Բագրատունին: Հայոց 358 թ. (909/910) Յուսուֆի արշավանքի հետեւանքով Հայոց թագավորը ստիպված ապաստանեց արխագաց թագավորությունում⁹¹: Յուսուֆի կողմից Ատրներսեհի թագադրությունը հիմնավորվում է թեկուզ այն փաստով, որ վերջինս թագ էր առաջարկել նաեւ Սյունյաց Վասակ իշխանին: Այսինքն՝ հայոց թագավորությունը մասնատելու առումով Յուսուֆի համար ոչ մի խնդիր չկար Գագիկ Արծրունուց եւ Վասակ Սյունուց բացի, թագ առաջարկել նաեւ Ատրներսեհին:

Թագեր բաժանելու միջոցով Հայոց թագավորությունը մասնատելուց հետո Յուսուֆը որոշեց մեծ արշավանք ձեռնարկել Հայաստան: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Յուսուֆը Հայաստան է արշավել հայոց 358 թվականին, այսինքն՝ 909 թ. ապրիլից մինչեւ 910 թ. ապրիլն ընկած ժամանակահատվածում⁹²: Ըստ որում՝ արշավանքը սկսվել է 909 թ. գարնանը⁹³, քանի որ պատմիչը հստակ ընդգծում է, որ դրա նախորդ տարին՝ 908 թ., Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանը Յուսուֆի կողմից թագադրվել էր որպես հայոց թագավոր⁹⁴: 909 թ. ամռանը Յուսուֆի զորքերը հետապնդում են Սմբատ Ա.-ին, որը հեռացել էր Կղարչք, իսկ աշնանը հաստատվել Դվինում՝ ձմեռն այնտեղ անցկացնելու նպատակով⁹⁵: Միեւնույն ժամանակ Սմբատ Ա.-ն վերադառնում է Երազգավորս⁹⁶: Սմբատ Ա.-ի նահանջի ժամանակ Հովհաննես

86 Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 299:

87 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 487-488:

88 Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 299:

89 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 744:

90 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 487-488:

91 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 744. «Քարթլիի Մատյան», էջ 66:

92 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 489-490:

93 Տե՛ս անդ, էջ 489:

94 Տե՛ս անդ, էջ 487:

95 Տե՛ս անդ, էջ 490-491:

96 Տե՛ս անդ, էջ 492:

Դրասխանակերտոցին հեռացել էր Աղվանից թագավորություն: Հաջորդ՝ 910 թ. գարնանը Յուսուֆը գործ է ուղարկում Սմբատ Ա.-ի դեմ, որոնց միանում են Գագիկ Արծրունու գնդերը: Սմբատ Ա.-ի գործը ղեկավարում էին որդիները՝ Աշոտն ու Մուշեղը: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Նիգ գավառի Ջկնավաճառ կոչվող վայրում եւ ավարտվում Սմբատ Ա.-ի գործի պարտությամբ: Աշոտը փրկվում է, իսկ Մուշեղը՝ գերի ընկնում⁹⁷: Այնուհետեւ սկսվում են Յուսուֆի գործերի ասպատակությունները: Սմբատն ամրանում է Կապույտ բերդում⁹⁸, իսկ երկրում ազատագրական պայքար է սկսվում: Դրանից դրդված՝ Յուսուֆը Գագիկ Արծրունուն ուղարկում է Վաղարշակերտ ամրոցը գրավելու: Գագիկը, մեծ կորուստներ տալով, անհաջողության է մատնվում⁹⁹: Աստղիկի տեղեկություններով՝ Գագիկի հարձակումը Վաղարշակերտի վրա տեղի է ունեցել 363 թ. (914/915), իսկ Սմբատ Ա.-ի մահը՝ 364 թ. (915/916)¹⁰⁰: Ակնհայտ է, որ պատմիչի նշած թվականներն իրականությանը չեն համապատասխանում, սակայն կարելի է, որ պատմիչն այդ երկու իրադարձությունը դնում է իրար հաջորդող թվականների միջեւ, այսինքն՝ Վաղարշակերտի դեպքերից մինչեւ Սմբատ Ա.-ի մահը կազմում է մեկ տարուց ոչ ավելի:

Հստակեցնելով, որ Վաղարշակերտի պաշարումը տեղի է ունեցել ամենայն հավանականությամբ 912 թ.՝ կարող ենք նկատել, որ Ջկնավաճառի ճակատամարտից հետո սկիզբ առած ազատագրական պայքարը, որը խիստ անհանգստացրել էր Յուսուֆին¹⁰¹, ճնշելու նպատակով վերջինս փորձել է օգտագործել իր իսկ կողմից Հայոց թագավոր հռչակված Գագիկին:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Բյուզանդիայի կայսր Բարսեղը, իսկ իրականում՝ Լեոն Զ.-ն (886-912)¹⁰² ցանկացավ օգնության գալ Սմբատին, բայց վախճանվեց, իսկ նրան փոխարինած Ալեքսանդրը (912-913), որը զբաղված էր ծագած խռովությունները ճնշելով, Սմբատին օգնելու մասին մտածել չէր կարող¹⁰³: Նույն ժամանակ Կապույտ բերդում ամրացած Սմբատին Յուսուֆը 912 թ. խաբեությամբ գերեց եւ շուրջ մեկ տարի կտտանքների ենթարկեց¹⁰⁴: Այդ ընթացքում Սմբատին իր հետ վերցնելով՝ Յուսուֆը փորձ կատարեց գրավելու Երնջակ ամրոցը, բայց անհաջողության մատնվեց եւ 913 թ. հրամայեց հայոց արքային տանջամահ անել¹⁰⁵: Քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտ-

97 Տե՛ս անդ, էջ 492-493. Աստղիկ, էջ 745:

98 Տե՛ս Աստղիկ, էջ 745:

99 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 493-500:

100 Տե՛ս Աստղիկ, էջ 745:

101 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 492-493:

102 Հ. Բարթիկյանը կարծում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին «բասիլեւս»՝ «թագավոր» բառը սխալմամբ Բարսեղ ձևով է ներկայացրել. տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ եւ 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն եւ Սմբատ Ա. թագավորին. «ԴԲՀ», 1966, թ. 4, էջ 251, ծանոթ. 3:

103 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 502: Ն. Ադունցը կարծում է, որ իրականում Սմբատը Բյուզանդիայից օգնություն չի խնդրել. տե՛ս Ն. Ադունց, Երկեր. հ. Ե., էջ 192:

104 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 502-504:

105 Տե՛ս անդ, էջ 504-506:

ցին հատակորեն նշում է, որ Սմբատ Ա.-ին օգնել չկարողացան են Լեւոն Զ. են Ալեքսանդր կայսրերը¹⁰⁶, եւ դրանից հետո Սմբատ Ա.-ն գերվեց ու շուրջ մեկ տարի կտտանքների ենթարկվելով՝ սպանվեց, կարող ենք նշել, որ Սմբատը գերվել է 912 թ.: Ավելին, Բյուզանդիայից օգնություն խնդրելուց հետո կայսրը ոչ ուղղակի, այլ Կոստանդնուպոլսի Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքի միջոցով պատասխանել է Սմբատ Ա.-ին: Սակայն պատասխանը, որն ուղարկվել է, ըստ Հ. Բարթիկյանի ճշգրտման՝ 913 թ.¹⁰⁷, խիստ ուշացած է եղել, քանի որ Սմբատ Ա.-ն հայտնվել էր գերության մեջ:

Այժմ մնում է միայն քննարկել գլխավոր հարցը՝ Սմբատ Ա.-ի թագավորության տարիների քանակի խնդիրը: Ճշգրտելով, որ նա գահ է բարձրացել 891 թ. եւ սպանվել 913 թ., կարող ենք հիմնավոր համարել Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունը, որ Սմբատ Ա.-ն թագավորել է 22 տարի: Սակայն 891-913 թթ. միջակայքը կազմում է ավելի քան 22 տարի: Հայտնի է, որ իր կյանքի վերջին գրեթե մեկ տարին Սմբատ Ա.-ն անցկացրել է գերության մեջ: Հնարավոր է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին գերության շրջանը հայոց թագավորի գահակալության տարիների մեջ պարզապես չի հաշվարկել:

Ամփոփելով քննությունը՝ կարող ենք նշել, որ Սմբատ Ա.-ն գահ է բարձրացել 891 թ. ապրիլից հետո՝ Աշոտ Ա.-ի մահից կարճ ժամանակ անց՝ թագավորելով 22 տարի՝ մինչեւ 913 թ.: Սմբատի օրոք տեղի են ունեցել մի շարք իրադարձություններ, որոնց թվագրումը նախկինում կատարվել է նրա թագավորության՝ ավանդական 890-914 թթ. թվագրման շրջանակներում: Նա 892 թ. բարելավել է հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ՝ կնքելով առեւտրային պայմանագիր, եւ պարտության մատնել Դվինի արաբներին, իսկ 893 թ.՝ նվաճել Այսրկովկասի երկրները: Դվինի երկրաշարժը տեղի է ունեցել 894 թ., եւ նույն թվականին էլ՝ Դոդսի ճակատամարտը: Թուղխի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 897 թ.: Ատրպատականի Ափշին ամիրան մահացել է 901 թ., իսկ նրան հաջորդած Յուսուֆը Հայաստան է արշավել 902 թ.: Յուսուֆն ու Սմբատ Ա.-ն հաշտվել են 903 թ., եւ Հայաստանում 3 տարի խաղաղություն է հաստատվել: 906 թ. Սմբատ Ա.-ի զորքը ջախջախել է աբխազաց թագավորի բանակը, որից երկու տարի անց երկրում պառակտում է սկսվել: 908 թ. Ափշինը թագադրել է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանին, իսկ 909 թ.՝ ներխուժել հայոց թագավորություն: 910 թ. Նիզ գավառում տեղի ունեցած ճակատամարտում Սմբատի բանակը պարտություն է կրել, իսկ 912 թ. Սմբատը գերվել է: Նա սպանվել է 913 թ.՝ շուրջ մեկ տարի գերության մեջ անցկացնելուց հետո:

106 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող. Օտար Աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե., թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1990, էջ 223-224:

107 Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, նշվ. աշխ., էջ 251-256:

ԵՐԶԱՆԻԿ ԳԵԻՈՐԳԵԱՆ
ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԳԵԻՈՐԳԵԱՆ

ՄԱԿԴԻՐՆԵՐԸ ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Գարեգին Նժդեհի պատկերաւոր մտածողութեան դրսեւորումներից մէկը գեղարուեստական մակդիրներն են, որոնցով նա բնութագրում է մարդուն, կեանքի այս կամ այն երեսոյթը, բնութիւնը: Հեղինակն, անշուշտ, օգտագործել է ժողովրդական մտածողութեան, այսպէս կոչուած, կայուն մակդիրները՝ իրենց մակդիրակիրների հետ, ինչպիսիք են՝ *սար դարդ, ծով ցաւ*, ապա նաեւ՝ համընդհանուր ճանաչում ստացած, այլեւայլ հեղինակների կողմից մշտապէս գործածուող մակդիրներ՝ մակդիրակիրների հետ՝ *խենթ քամի, բոցավառ շրթունքներ, առիւծածին մայրեր* եւ ուրիշներ: Սակայն մեր բառաքաղած մակդիրների մեծագոյն մասը Նժդեհի ներշնչանքի, մտքի արգասիքներն են, որոնց վրայ հիմնականում կժանրաւանդ:

Լեզուական առումով քննուող մակդիրներն արտայայտում են մէկական բառով եւ անհամեմատ սակաւ՝ բառակապակցութիւններով: Վերջիններից կարելի է յիշատակել (մակդիրները մշտապէս ներկայացւում են մակդիրակիրների հետ). *Արարատեան արեւով օծուն ճակատ, հոգեպէս քանդուած էակ, հոգով արծիւ հայ, ճշմարտութեամբ օծուն գրիչ* եւ այլն. «... ջերմ համբոյր ... մեծ վշտակրին (Ա. Ահարոնեանին), որի **Արարատեան արեւով օծուն ճակատը** այնքան սիրով հանճարի ձեռքը շօշափեց»¹, «Նա, իբր **հոգեպէս քանդուած էակ**՝ նաեւ պատրաստաշտ է» (Հ. էջ 197), «Յեղակրօնը ... **հոգով արծիւ հայն** է, որ թեւահարում է վերստին ... դէպի հայոց պատմութեան կատարները» (Հ. էջ 243-244), «Տեսնել ու հասկանալ կ'սկսին ... շարժուիլ կ'սկսին **ճշմարտութեամբ օծուն գրիչներ**» (Հ. էջ 88):

Հանդիպում են համեմատութիւններ, որոնք ծառայում են իբրեւ մակդիրներ. *ծովի պէս յուզւած ջահել, արեւի պէս տաք գիւղէլ*. «Գուցէի իմ ստուերն է յուզել ծովի կապուտաչեայ աղջիկներին ... - մտածեց **ծովի պէս յուզւած ջահելը**»², «... կռուով փախցրեց երագին տեսած **արեւի պէս տաք** էն արեւ **Գիւղէլին**» (ԳԵ. էջ 87):

1 Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Ամարաս հրատ, Երեւան, 2006, էջ 151: Սոյն գրքի վերաբերեալ յղումները կտրուեն շարադրանքում (Հ. էջ):

2 Գ. Նժդեհ, Գրական երկեր, Նախիջեան հրատ., 2003, էջ 86: Այսույետեւ սոյն գրքի յետագայ յղումները՝ շարադրանքում (ԳԵ. էջ):

Մակդիրների մեծագոյն մասն արտայայտուած է մէկական բառով, ինչը եւ ընդհանրապէս աւելի տարածուած է գրականութեան մէջ: Ահա այդպիսիներից հինգը. *ալեւոր իմաստութիւն, անարեւ ծերութիւն, դժոխաստիպ բանտ, կարմիր վրէժ, հաւերժաշունչ ոգի*. «Ինչ որ Աստուածն է, այն էլ իր երկրպագուներն են», - ասել է Արեւելքի *ալեւոր իմաստութիւնը* (Հ. էջ 498), «... կայ մի բան, որ թունաւորում է ... սարսափեցնում՝ **անարեւ ծերութեան** ու մահուան ուրուականներով» (Հ. էջ 93), «... ժողովուրդների երեւակայութիւնն ահաբեկող **դժոխաստիպ բանտերն** ու զնդանները, ...» (Հ. էջ 414-415), «Ես **կարմիր վրէժով** բռնուած կ'ուզեմ հարայ տալ... - էլ գիտի նամարդ աշխարհ...» (ԳԵ. էջ 10), «Պատմական անձը քարեղէն արձան, քարացած էութիւն չէ, այլ՝ **յաւերժաշունչ ոգի**» (Հ. էջ 359):

Խօսքիմասային առումով, սովորաբար, այսպէս է նաեւ ներկայ պարագային, մակդիրներն արտայայտում են ածականներով, ինչպիսիք էին վերը բերուած մէկական բառով արտայայտուածները: Այդպիսիք այլ առիթներով կլինեն նաեւ յետագայ շարադրանքում: Նժդեհի ստեղծագործութիւններում նոյնպէս կան գոյականով կամ դերբայներով արտայայտուած մակդիրներ: Գոյականական են՝ *աղամանդ գեղեցկութիւն, բարտի հասակ, բոց շուրթեր, գայլ հարեւաններ, արծիւ ռազմիկ*. «Ո՛վ կը կոտրէ սիրոյ գրիչն **գեղեցկութեան աղամանդ...**»³, «...**բարտի հասակս** աւիշի էր կարօտ...» (ԳՐԵ. էջ 121), «...**բոց շրթներէլ** փերթ առ փերթ, Թափէ ժպիտդ աչքերուս մէջ...» (ԳՐԵ. էջ 120), «...այսօր կը չարախնդան իր **գայլ հարեւաններէն** թուրքն ու թաթարը» (Հ. էջ 448), «...նա սիրում էր, էն հպարտ **արծիւ ռազմիկը...**» (Հ. էջ 413): Դերբայներից, ինքնըստինքեան, գործածուած են հարակատարն ու ենթակայականը՝ *գերեզմանացած Թրքահայաստան, շարարուած թուլութիւն, խաչուած արդարութիւն*, ապա նաեւ՝ *ժպտացող յոյս, խայթող թերթ, հառաչող ազգեր*. «Թշնամին հսկում է ոչ միայն **գերեզմանացած Թրքահայաստանի**, այլեւ Խորհրդային Հայաստանի խաղաղութեան վրայ» (Հ. էջ 57), «...նուաստութիւն – ասել է **շպարուած թուլութիւն...**» (Հ. էջ 138), «Էականը դա դաւադրուած Նժդեհը չէ, **խաչուած արդարութիւնը...**»⁴: Եւ ապա. «Այո, երեխան ... խոստումնալից կարելիութիւն է, մի **ժպտացող յոյս**՝ լաւագոյն ապագայի» (Հ. էջ 252), «...**շուկայիկ յիշոցներ**, ... գրախօսութիւն, – ահա մեր «**խայթող**» **թերթերի** հրապարակախօսութիւնը» (Հ. էջ 33), «**Հառաչող ազգերը**՝ ստրուկ, ... միշտ էլ դիմել են յեղափոխութեան» (Հ. էջ 84):

Քննուող մակդիրների մեծագոյն մասը փոխաբերական բնոյթի է, իսկ անհամեմատ փոքր մասը՝ ուղղակի իմաստ ունեցող: Վերջիններից են՝ *գինեւնային հայրենասիրութիւն, հայրենակրօն մայրեր, ոգելից երիտա-*

3 Գ. Նժդեհ, Գրական երկեր, Երեւան, 2012, էջ 119: Սոյն գրքի վերաբերեալ յղումները՝ շարադրանքում (ԳՐԵ. էջ):

4 «Ազգ», 12.02.2011 (Գ. Նժդեհի մի նամակից): Սոյն թերթի յղումները կտրուեն շարադրանքում Ազգ:

սարդություն, քաղաքականապես մուրացիկ ժողովուրդ, գոհաջօժար հայրենասիրություն, որոնք բանաստեղծական են իրովի. «Գինետնային հայրենասիրությունը ... այնքան էլ հեռու չէ անհայրենասիրությունից» (Հ. էջ 117), «Ինչպիսի՛ աստուածային հաճոյք մարտնչողի համար՝ լսել խրախուսիչ ձայնը հայրենակրօն մօր: Մայր անունը պիտ դառնայ ... սրբազան մենաշնորհը հայրենակրօն մայրերի» (Հ. էջ 123-124), «Դեպ մեզ է գալիս մեր ոգելից երիտասարդությունը» (Հ. էջ 169), «Տկար, քաղաքականապես մուրացիկ ... ժողովուրդը» (Հ. էջ 133), «Հայաստանը պետք ունի հանապազօրեայ եւ գոհաջօժար հայրենասիրություն» (Հ. էջ 602):

Փոխաբերական իմաստ ունեցող մակդիրները դիտարկելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել յետեւեալ ոճական հնարների վրայ, որոնցով արտայայտուածները առաւել շատ են:

Շնչաւորում եւ անձնաւորում: Բնութեան երեւոյթներին, առարկաներին վերագրում են կենդանիների կամ մարդու յատկութիւններ: Մարդկանց ծայր աղքատութեան մէջ պահող կարիքը բնորոշում է՝ իբրեւ **բռնակալ**, գլգացող առուակը՝ **լալկան**, (համապատասխանեցնելով նկարագրուող իրավիճակին), մեղմ զեփիւռը՝ **հեզ**, վերջալոյսը՝ **տխուր**, գիշերային կիսախաւարով պատուած դաշտերը՝ **քնաթաթախ**. «... հազար հազարներին սեւ ցաւն է ընկերանում, բռնակալ կարիքը նեղում ...» (Հ. էջ 412), «Նա սիրում էր մորմոքը **լալկան առակի ...**» (Հ. էջ 413), «Իմ սէ՛րը – դա շունչն է **հեզ զեփիւռի**» (ԳԵ. էջ 45), «Ահ, նա (Հրանտը) սիրում էր եւ **վերջալոյսը տխուր ...** » (Հ. էջ 413), «... եկայ պատմելու, թէ ինչպէս էին **քնաթաթախ դաշտերում**՝ միացի ես...» (ԳԵ. էջ 34):

Քանակով շատ աւելին են այն մակդիրների ու մակդիրակիրների կապակցութիւնները, որոնցում բնութեան երեւոյթների կամ առարկաների յատկութիւնները վերագրում են մարդուն: Այս կերպ բուռն ու ջերմ սէրը հեղինակը բնորոշում է՝ իբրեւ **արեւոտ**, բուռն զգացմունքներ արտայայտող շրթունքները՝ **բոցավառ**, ջարդարար հարեւան ժողովուրդներին՝ **գիշատիչ**, գոհունակութիւն արտայայտող ժպիտը՝ **լուսափայլ**, բուռն ու ջերմագին կարօտը՝ **հրեղէն**, յաղթական խիզախ առաջնորդին՝ **շանթանման**. «Ճապոնացու **արեւոտ սիրով** սիրի՛ր հայրենիքը...» (Հ. էջ 418), «Այս խօսքերը շնչացին Առծիւ Լաթոյի **բոցաւառ շրթունքները...**» (Հ. էջ 416), «...դա ասել է՝ հեշտացնել մեր **գիշատիչ հարեւանների** գործը...» (Հ. էջ 34), «...բաւականութեան **լուսափայլ ժպիտը** երեսիդ...» (Հ. էջ 412), «... օրուայ հայութեան միջոցով ... **հրեղէն կարօտով** եւ կամքով իր հին փառքերը կը փնտռէ» (Հ. էջ 174), «Այո, ... նման գրքերին է յաջողում ժողովրդէն **շանթանման առաջնորդներ** ու մահապատրաստ վիտիազներ քանել» (Հ. էջ 595):

Մի երրորդ ոճական հնարով բնութեան մի երեւոյթի, առարկայի յատկութիւնը վերագրում է դարձեալ բնութեան մէկ ուրիշ երեւոյթի, առարկայի. եթէ համեմատութիւններով արտայայտւենք, **զեփիւռը** հաճելի է ու մարմնին

դուրեկան, ինչպես *թաւիշը, այբուրենը*՝ սրբազան ու գեղեցիկ՝ ասես *լուսեղէն, աստղերը՝ ոսկու պէս շողացող*. «... *լուսեղէն այբուրեն ... մեզ տուել է Տարօնը*» (Հ. էջ 525), «Ահ, նա սիրում էր եւ երգն անխօս *ոսկեշող աստղերի...*» (Հ. էջ 413):

Մակդիրների կիրառությունը: Գարեգին ՆՓՂԵՏԻ երկերում տեղ գտած մակդիրների ցանկը քննելիս աչքի է զարնում յետեւեալ հանգամանքը: Նա առանձնակի հակում ունի դէպի որոշակի բառեր ու արմատներ եւ դրանցով է կազմում իր մակդիրների մեծ մասը: Այդ բառերն ու արմատները բնորոշում են նրա իսկ էությունը, ներդաշնակվում նրա իսկ իղձերին ու նպատակներին, արտայայտում նրա սիրելի կամ գարշողական վերաբերմունքը դէպի ինչ-ինչ առարկաներ, երեւոյթներ, մարդիկ՝ ներշնչելով նրան ստեղծելու իր խօսուն մակդիրները: Ահա այս կերպ առանձնանում են՝ *Աստուած, արեւ, բոց, հայ, լոյս, հուր, շանթ, ոսկի* բառերը եւ դրանցով կազմուած բարդութիւնները: Դրական բնորոշումների պարագային. *աստուածաշունչ, աստուածագարդ արեւադէմ, արեւոտ, բոցավառ, բոցեղէն, բոցաշունչ, լուսադաւան, լուսափայլ, լուսեղէն, հրաշունչ, հրեղէն, հրաքերան, շանթանման, շանթընկեց, շանթող, ոսկեղէն*: Բացասական բնորոշումների դէպքում՝ *հայասարան, հայակեր, հրատանջ, մահաշունչ, գայլ, գիշատիչ, թղթէ, շնացեղ*: Շատ այլ մակդիրների շարքում ահա սրանց վրայ է սեւեռում ընթերցողի ուշադրութիւնը: Ճիշտ նոյն կերպ աչքի են զարնում մեծ թուով որոշակի մակդիրակիրներ, որոնք հանդիպում են նկատելիօրէն յաճախ՝ կապուած հեղինակի որդեգրած գաղափարների, ապա նաեւ այն հասարակական երեւոյթների, խնդիրների, մարդկային ներաշխարհի, հասարակական միջավայրի հետ, որոնց լուսաբանում կամ նկարագրում է նա: Առանձին-առանձին կանգ առնենք ՆՓՂԵՏԻ նախասիրած այն թեմաների վրայ, որոնց նուիրում երկերում գոհարների պէս սփռուած են առաւել յաճախ գործածուած մակդիրների ու մակդիրակիրների կապակցութիւնները՝ առիթը ներկայանալիս անդրադառնալով նիւթի հետ ներդաշնակող այլեւայլ մակդիրների նոյնպէս:

ա. Հայրենասիրություն: Այս կէտում ընթերցողը ՆՓՂԵՏԻ հետ միաստեղ ապրում է բանաստեղծական շնչով արտայայտուած նրա նուիրական զգացմունքները դէպի հայրենի երկիրը, ազգը, ամենաընդհանուր ընդգրկմամբ՝ ցեղը եւ նրա մշակոյթը. «ամիւծաբնակ երկրամաս» (Հ. էջ 659), «արեւադէմ ժողովուրդ» (Հ. էջ 594), «երկաթէ ժողովուրդ» (Հ. էջ 450), «լուսեղէն այբուրեն» (Հ. էջ 525), «հոգով արծիւ հայ» (Հ. էջ 243), «հոգով արծիւ ժողովուրդ» (Հ. էջ 442), իսկ դէպի այդ երկիրը բնակեցրած ու բնակեցնող հայերը, մայրերը, որդիները՝ «ամիւծածին մայրեր» (Հ. էջ 125), «աստուածաշունչ նահատակ» (Հ. էջ 78), «աստուածաշունչ որդի» (Հ. էջ 546), «լուսադաւան նախահայրեր» (Հ. էջ 354), «հայրենակրօն մայրեր» (Հ. էջ 123), «հրաշունչ Մամիկոնեան» (Հ.

Էջ 382), «հրաշունչ Վարդաններ» (Հ. էջ 550): Ընթերցողը նոյնպիսի վիշտ է ապրում հեղինակի հետ՝ իր տառապաշատ ժողովուրդի համար ու դառնում ատելավատ դեպի այդ վիշտը պատճառողները. «գայլ հարեան» (Հ. էջ 448), «գայլ ցեղ» (Հ. էջ 78), «գերեզմանացած Թրքահայաստան» (Հ. էջ 57), «գիշատիչ հարեաններ» (Հ. էջ 34), «հառաչող ազգ» (Հ. էջ 84), «հրատանջ Ազգ»^{5*} (Հ. էջ 435), «որբացած երկիր» (Հ. էջ 416): Սակայն Նժդեհը ոգեպնդում է իր ժողովրդին, ոտքի հանում՝ դեպի յառնում. «բոցեղեն հայրենաբաղձություն» (Հ. էջ 468), «դիւցազնաշունչ ցեղական» (Հ. էջ 533), «հրաշունչ ցեղայնություն» (Հ. էջ 488), «ոգելից երիտասարդություն» (Հ. էջ 169), «շանթանման հերոսներ» (Հ. էջ 146), «վրիժավատ հայորդի» (Հ. էջ 417):

բ. Կռիւ ու պայքար: Բոլորի պարտականությունն է հայրենիքի պաշտպան դառնալ՝ ճակատելով թշնամիների դէմ, ըստ որում՝ միշտ պատրաստ լինելով նահատակուելու նրա համար, հոգեպէս գերազանցություն ունենալ նուաճողների նկատմամբ, դրանով իսկ յաղթական լինել ռազմադաշտերում: Արժարժեքով այս գաղափարը՝ Նժդեհը դիմում է ռազմաշունչ մակդիրների՝ հայրենի պաշտպաններին վերագրելով գերիզօր ոյժ ու խիզախություն: Ովքեր են նրանք ու ինչպիսին են նրանք: Ահա՛. «աստուածաշունչ դիւցազն» (ԳԵ. էջ 67), «աստուածաշունչ Հսկայ» (Հ. էջ 410), «աստուածաշունչ նահատակ» (Հ. էջ 78), «արծիւ ռազմիկ» (Հ. էջ 413), «հրաշունչ զինուոր» (Հ. էջ 568), «հրաշունչ Մամիկոնեան» (Հ. էջ 382), «հրաշունչ Ռազմիկ»,⁶ «շանթանման հերոսներ» (Հ. էջ 146), «շանթընկեց բազուկ» (Հ. էջ 489), «շանթող զօրավար» (Հ. էջ 383), «փոթորկաշունչ այրուծի» (Հ. էջ 380):

գ. Խօսք: Գ. Նժդեհը բազմաթիւ առիթներով արժարժեք է խօսքի վճռական նշանակությունը եւ նրա ներգործությունը զանգուածների վրայ՝ համարելով գենքից աւելի ուժեղ միջոց՝ բոցավառելու հայրենասիրություն, ապա եւ ռազմադաշտերում յաղթական դուրս գալու համոզւածություն: Ներակայացուող մակդիրաւոր բառակապակցությունները բնութագրում են խօսքը իր թէ՛ բացասական, թէ՛ դրական դրսեւորումներով. «աղտեղաբան թռուցիկ» (Հ. էջ 211), «թղթե կարգադրություն»⁷, «խայթող թերթ» (Հ. էջ 33), «հայհոյանքներով խնկւած յօրուած» (Հ. էջ 104), «մահաշունչ կեղծիք» (Հ. էջ 86), «մեռեալ շեշտ» (Հ. էջ 460), «ուռուցիկ խօսքեր» (Հ. էջ 30)... Բայց նաեւ. «աստուածաշունչ խօսք» (Հ. էջ 413), «աստուածաշունչ մունետիկ» (Հ. էջ 593), «մարգարէաշունչ Քրիստափորներ» (Հ. էջ 171-172), «երկաթ խօսք» (ԳԵ. էջ 20), «խաչուած խօսք» (ԳԵ. էջ 23), «հրեղեն խօսք» (Հ. էջ 470), «հրաբերան պերճախօս» (Հ. էջ 107), «հրեղեն պատգամ» (Հ. էջ 413), «ոսկե խօսքեր» (Հ. էջ 96), «տաք խօսք»⁸, «ցեղաշունչ խօսք» (Հ. էջ 148):

5* Հասարակ գոյականների մեծատառով գրությունը Գ. Նժդեհինն է:

6 Գ. Նժդեհ, Նորահայտ նամակներ, Հայաստանի արխիվային գործի հրատ., Երեւան, 2012, էջ 24:

7 Կատական գործ թթ. 321-339:

8 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 198, Ֆ. 1, Գ. 73, թթ. 19-20:

դ. Մարդ: Ինչպիսի՞ն է մարդը՝ իր ֆիզիկական, հոգեկան, բարոյական առումներով: Նա է կրողը հայրենասիրության կամ հակահայրենասիրության (հեղինակի բնորոշմամբ՝ *գինետնային հայրենասիրության*), *կարճաշունչ հայրենասիրության*: Նա է վախկոտօրեն տեղի տալիս կամ գրեթե առանց զենքի՝ սրբազան զգացումներով օժտուած, յաղթում թշնամուն: Նրանն է թե՛ տգեղատգեղ, անբովանդակ, թե՛ ոգեշունչ իմաստասիր խօսքը: Այս ամենին Գ. Նժդեհը յաճախ է անդրադարձել՝ վերլուծելով կերպարներ եւ մարդկային ներաշխարհը: Ներքոյիշեալ մակդիրային կապակցութիւնները վերաբերում են մարդու ֆիզիկականին, յաջորդ՝ ե. կետի շարքը՝ հոգեկանին. «աղամանդ գեղեցկութիւն» (ԳՐԵ. էջ 119), «աղամանդ ճակատ» (Հ. էջ 180), «բարտի հասակ» (ԳՐԵ. էջ 121), «Արարատեան արեւով օծուն ճակատ» (Հ. էջ 151), «բոց շրթներ» (ԳՐԵ. էջ 120), «լուսափայլ ժպիտ» (Հ. էջ 412), «կայծկլտուն նայուածք» (ԳՐԵ. էջ 127), «կարօտավառ հայեացք» (Հ. էջ 326), «վիուկատիպ կանայք» (Հ. էջ 210):

ե. Հոգեկան աշխարհ: Բնութագրում է մարդու ներաշխարհը, նրա բացասական ու դրական յատկութիւնները. «անյատակ տգիտութիւն» (Հ. էջ 115), «գաղջ վերաբերմունք» (Հ. էջ 581), «ժանգոտ մտածում» (Հ. էջ 102), «բնաեղծուած սրիկայ» (Հ. էջ 194), «հիւանդոտ փառասիրութիւն» (Հ. էջ 23), «խորշակահար հոգի» (Հ. էջ 135), «հողմավար հոգի» (ԳՐԵ., էջ 102), «հոգեպէս քանդուած էակ» (էջ 197), «շպարուած թուլութիւն» (Հ. էջ 138), «ցեխոտ (Նժդեհի դէմ) արշաւանք»⁹ ... Բայց նաեւ. «ալեւոր իմաստութիւն» (Հ. էջ 498), «աստուածային արհամարհանք» (Հ. էջ 333), «արեւոտ սէր» (Հ. էջ 418), «բիրեղ նկարագիր» (Հ. էջ 597), «բոցավառ զգացում»¹⁰, «գրանիտ հաւատ» (Հ. էջ 90), «կարմիր վրեժ», (ԳԵ. էջ 10) «հաւերժաշունչ ոգի» (Հ. էջ 35), «հրեղէն կարօտ» (Հ. էջ 174), «նուշ յուշ» (ԳՐԵ. էջ 97), «ոսկի երազ» (Հ. էջ 24), «վարդագոյն լաւատեսութիւն» (Հ. էջ 22), «տաք կարեկցութիւն» (Հ. էջ 410)...

զ. Բնութիւն: Եւ, վերջապէս՝ աշխարհը, միջավայրը, որի մէջ ապրել են եւ ապրում են մարդկային սերունդները: Ըստ նկարագրուող իրավիճակի, բնութիւնը դառնում է վշտայար ու վշտացնող. «անապատ կուրծք» (բնութեան) (ԳԵ. էջ 22), «լալկան առուակ» (Հ. էջ 413), «վայոդ քամի» (Հ. էջ 413), «տխուր վերջալոյս» (Հ. էջ 413) ... Բայց, ընդհանրապէս, մանավանդ հայրենի բնութիւնը, գեղեցիկ է ու քնարաշունչ. «աստուածազարդ բնութիւն» (Հ. էջ 150), «արեւի հետ համբուրուող լեռ» (Հ. էջ 359), «արծուանիստ գահ» (Հ. էջ 413), «թաւեայ գեփիւտ» (ԳԵ. էջ 45), «լալկան գեփիւտ» (ԳԵ. էջ 45), «կապուտաչուի շուշան» (Հ. էջ 376), «հեզ գեփիւտ» (ԳԵ. էջ 45), «ոսկեշող ցուքեր» (Հ.

⁹ ՀՅԴ ԿԱ, դատական գործ, թթ. 88-90:

¹⁰ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, թիվ 11, 1923 թ.: Մոյն ամսագրի վերաբերեալ յետոյ յղումները կտրուեն շարադրանքում Լ.Գ. տեսքով:

էջ 415), «քնաթաթախ դաշտ» (ԳԵ. էջ 34), «քնաթաթախ ծաղիկներ» (ԳԵ. էջ 62), «անխօս ոսկեշող աստղեր» (Հ. էջ 413)...

Մակդիրային ծաղկաքաղ: Գարեգին Նժդեհի ստեղծագործություններից բառաքաղել ենք աելի քան 150 բանաստեղծական մակդիր: Դրանցից 40-ը՝ չափածոյ եւ արձակ բանաստեղծություններից, ըստ որում, գրեթէ կէսը «Դաշնակցութեան պանթէոնը» շարքից: Մնացած աելի քան 110-ը քաղուած են գիտական ու հրապարակախօսական աշխատություններից, նամակներից, կոչերից: Շատ մակդիրակիրներ միանգամից կարող են ունենալ երկու, եռ-նիսկ երեք մակդիր: *Զեփիւն եւ նայուածք* գոյականներն ունեն երեքական մակդիր. առաջինը՝ *լալկան, հեզ, թաւշեայ*, երկրորդը՝ *խածնող, հոգի հատցնող, կայծկլտուն*: Լինում են քնարական խտացումներով նախադասություններ, ինչպիսին է յետեւեալ մէջբերումը, ուր առկայ են երեք մակդիր եւ փոխաբերություններ. «Նա սիրում էր մորմոքը **լալկան առուակի ու հառաչը հեծկլտող ու վայող քամիների...**» (Հ. էջ 413):

Մենք կատարել ենք 40-ի չափ մակդիրների մի ծաղկաքաղ, որն այբբենական կարգով ներկայացնում ենք ստորեւ: Դրանցից իւրաքանչիւրը մի-մի գեղագիտական գիւտ է, իսկ նրանց ամբողջությունը ասես երաժշտական, քնարական մի ստեղծագործություն, եւ վկայում են հեղինակի արտասովոր բանաստեղծական մտածողութեան մասին:

* * *

Աղամանդ գեղեցկություն. «Ո՛վ կը կոտրէ սիրոյ գրիչն գեղեցկութեան աղամանդ» (ԳՐԵ. էջ 119):

Աղամանդ ճակատ. «Առաքեալի սիրտ, իմաստասերի գլուխ, աղամանդ ճակատ – ահա՛ կատարեալ առաջնորդը» (Հ. էջ 180):

Ալետոր իմաստություն. ««Ինչ որ Աստուածն է, այն էլ իր երկրպագողներն են», – ասել է Արեւելքի ալետոր իմաստությունը»: (Հ. էջ 498):

Աղտեղաբան թռուցիկ. «...Ազգայնական հայությունը յղացավ վատության մի միւզէի գաղափարը, ուր պիտի հաւաքէր ... աղտեղաբան թռուցիկներ, անստորագիր նամակներ ...» (Հ. էջ 211):

Անապատ կուրծք. «Մեռնող բնութեան անապատ կրծքին Անվերջ, յուսահատ աշունն է լալիս» (ԳԵ. էջ 22):

Անյատակ տգիտություն. «...Ես ծիծաղում եմ նրա (թրքության) անյատակ տգիտության վրայ... Պիտի կարողանա՞ս սպանել հայ ժողովրդի պատմական յիշողությունը» (Հ. էջ 115):

Աստուածազարդ բնություն. «Իր (Ահարոնեանի) խօսքը Հայաստանի աստուածազարդ բնութեան թախծությունն ունի» (Հ. էջ 150):

Աստուածաշունչ խօսք. «Այսպէս է պատգամում իմ մարգարէն իր աստուածաշունչ խօսքը» (ԳՐԵ. էջ 76):

Աստուածաշունչ նահատակ. «...հայիոյեցին յաճախ յեղափոխութեանը եւ խզրգեցին նրա աստուածաշունչ նահատակներին» (Հ. էջ 78):

Աստուածաշունչ քնար. «Նա (Եսվորովը) մեզ իր աստուածաշունչ քնարը տրամադրեց, քանզի երգիչ էր» (Հ. էջ 591):

Արեւի հետ համբուրուող լեռ. «Հոգու համար ... արեւի հետ ամեն օր առաջինը համբուրուող լեռը՝ հողեղէն կարկառ, բարձունք չէ՞ միայն... » (Հ. էջ 359):

Բոցավառ զգացում. «Կռիւր նրա (սյունեցու) համար ... մի արնոտ դրամա, որի մէջ առաջին դերերը կատարում են բոցավառ զգացումը եւ յաղթական մահը» (ԼԳ.): Բոցեղէն հայրենաբաղձութիւն. «Բոցեղէն հայրենաբաղձութիւնը ... հայրենագուրկ Հրէան հրէայ պահեց...» (Հ. էջ 468):

Գաղջ վերաբերմունք. «Հայ հասարակագիտակ մտքի աղքատութեամբ պիտի բացատրել հին սերունդի գաղջ վերաբերմունքը՝ դէպի նորը» (Հ. էջ 581):

Գայլ ցեղ. «...Այլապէս քոյ ժողովուրդը իր տեղն արեւի տակ աստիճանաբար պիտի զիջի իրեն շրջապատող ... գայլ ցեղերին ...» (Հ. էջ 78):

Գեղատխուր հողաթումբ. «Նա, անցորդ, այս գեղատխուր հողաթմբի տակ հող դարձած պատանին...» (Հ. էջ 413):

Գիշատիչ կառավարութիւն. «Խրիմյանը...Հայ Եկեղեցու նյութական հարստութիւնը փրկելու համար ռուս գիշատիչ կառավարութեան դէմ մաքառեց» (Հ. էջ 213):

Գորտի հոգով. «Գորտի հոգով առօրեապաշտ պաղ մահկանացուն ...» (Հ. էջ 576):

Գրանիտէ համոզում . «Դա Գանդին է, ... որը գրանիտէ համոզում ունի» (Հ. էջ 180):

Գուժկան բու. «Լուռ մտիկ տուէք մոխրակոյտերուն՝ կարմիրով ներկած: Լսեցէ՛ք ողբերգն բուերու գուժկան ...» (ԳՐԵ. էջ 115):

Դիցազնաշունչ ցեղականչ. «Հայ ստամտաւորականը ... Իգուր անցան Ալիշանի ու Րաֆֆիի, Ահարոնեանի ու Վարուժանի եւ այլոց դիցազնաշունչ ցեղականչերը ...» (Հ. էջ 533):

Զրահապատ թաթ. «Մուդրոսի հաշտութեան պայմանագրի ոյժով յաղթականները ազատ էին իրենց զրահապատ թաթը դնել թուրքական երկրի ամէն մի կէտի վրայ» (Հ. էջ 267):

Թեւատ ունայնութիւն. «Անցեղաշունչ է, որով ... թեւատ ու առօրեական ունայնութիւններից ... բարձրանալու անգոր» (Հ. էջ 532):

Թղթ բարեմակութիւն. «... հենց որ մի ուրիշի թղթ բարեկամութիւնը իրենց աւելի շահավէտ թւաց, նրանք ... լքում են իրենց նախկին զինակիցներին» (Հ. էջ 56):

Թղթ կարգադրութիւն. «Զբաղուած էին ... հանգամանքներին անհա-

րիք նախագծեր մշակելու վրայ՝ ես բոլոր այդ ձեռի թղթե կարգադրություններն անուշադրության էի մատնում...»¹¹:

Լալկան գեփիւռ. «Իմ սէրը՝ դա շունչն է հեզ ու թաւշեայ, լալկան գեփիւռի» (ԳԵ. էջ 45):

Լուսեղէն այբուրեն. «... Լուսեղէն այբուրեն – մեզ տուել է Տարօնը» (Հ. էջ 525):

Խաճնող նայուածք. «Ու նայուածքներդ, ախ այդ խաճնող, հոգի հատցնող կայծկլտուն նայուածքներդ...» (ԳՐԵ. էջ 127):

Խորշակահար հոգի. «Խօսէք հետները...եւ պիտի հասկանաք սրանց խորշակահար հոգին, որ մատնում են իրենց ամեն մի խօսքի ու շարժումների մէջ» (Հ. էջ 135):

Ծիածանային անուրջներ. «Փշրեցի՛ն Տէր, վատ արարածները մեկիկ-մեկիկ ծիածանային անուրջներս...» (ԳԵ. էջ 44):

Կապուտաչուի շուշան. «Կ՛անցնեն օրեր... եւ նա կապուտաչուի շուշանները կը վերածի աղբի» (Հ. էջ 376):

Կիսագոյն կազմակերպություն. «... կազմում են թխովի հեռագրեր ... կիսագոյն կամ բոլորովին անգոյն կազմակերպությունների անունից եւ ուղարկում Մոսկուա...» (Հ. էջ 206):

Հայաստանասպան քաղաքականություն. «Իբր ցեղօրէն ընկած տիպ՝ նա ուզում է Քրիստոսն անգամ դարձնել բոլշեիկեան գործակալ եւ լծել կոմունիստների հայաստանասպան քաղաքականութեան» (Հ. էջ 216):

Հեծկլտող ու վայող քամի. «Նա սիրում էր ... հառաչը հեծկլտող ու վայող քամիների ...» (Հ. էջ 413):

Հոգեպէս քանդուած էակ. «Նա իբր հոգեպէս քանդուած էակ՝ նաեւ պատրասպաշտ է» (Հ. էջ 197):

Հրաբերան պերճախօս. «Դու դառնում ես հրաբերան պերճախօսը» (Հ., էջ 107):

Հրատանջ ազգ. «...բանտարկեալները...ուզեցին Ազատութիւն եւ Արդարութիւն գողանալ իրենց հրատանջ Ազգի համար...» (Հ. էջ 435):

Ճշմարտութեամբ օծուն գրիչներ. «...տեսնել ու հասկանալ կը սկսին ... շարժուիլ կը սկսին ճշմարտութեամբ օծուն գրիչներ» (Հ. էջ 88):

Մահաշունչ կեղծիք. «Մահաշունչ կեղծիքէն խորշակահար լինում ... խեղդում ես շրջապատիդ մահաշունչ կեղծիքի մէջ» (Հ. էջ 86):

Յորանջող տգիտություն. «...այդ տողերի իմաստը պէտք է բացատրել ռամկավարների յորանջող տգիտութեամբ, այլ հոգեբանութեամբ» (Հ. էջ 190):

Ոսկեգրիչ մտաւորական. «Ոսկեքսակ հայր չկանգնեց ոսկեգրիչ մտաւորականի թիկունքում» (Հ. էջ 468):

11 ՀՅԴ Գերագոյն ատեան, Դատական գործ, թթ. 321-339:

Պերճուհի շամանդաղ. «Շղթաներդ ոսկեցնցուղ, ո՛վ պերճուհի շամանդաղ ...» (ԳՐԵ. էջ 119):

Տաք խօսք. «...պէտք է ժողովրդին կենդանի գործ ցոյց տալ, տաք խօսքի հետեւանքն ապացուցել»¹²:

Յեխոտ արշաւանք. «Այսօր շատերը ... պարսկական չարչի խանաներից տմարդաբար ցեխոտ արշաւանք են սկսել իմ եւ Լեռնահայաստանի հերոս ժողովրդի հասցէին»¹³:

Ուռուցիկ խօսքեր. «...յաճախ փորձում է իր հոգու այլանդակութիւնները քողարկել այս կամ այն ուռուցիկ եւ գեղեցիկ խօսքերով» (Հ. էջ 30):

Փայտէ ժողովուրդ. «...սրանց համար... հայութիւնը փայտէ ժողովուրդ է, անընդունակ նոյնիսկ զգալու եւ երազելու լաւ օրերի մասին» (Հ. էջ 82):

Քնաթաթախ ծաղիկներ. «Գիշեր էր: Մարմանդ հովերը քնքշօրէն սիրաբանում էին քնաթաթախ ծաղիկների հետ» (ԳԵ. էջ 62):

¹² ՀՀ ՊԱ. Ֆ. 198, Յ. 1, Գ. 73, թթ. 19-20:

¹³ ՀՅԴ ԿԱ, Դատական գործ, թթ. 88-90:

ՀԱՂԱՌՈՐԴԻՈՒԲԱՆՆԵՐ

ՆԱՍՄԻԿ ՆՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՆԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒՄ

313 թ. Միլանի հրովարարակով հռոմեական կայսր Կոստանդին Մեծի կողմից քրիստոնեությունը հավասար ճանաչվեց այլ կրոններին: Սրանալով կայսեր հովանավորությունը՝ Դ. դարի կեսերից քրիստոնեական պարկերագրությունն սկսեց ազատ դրսևորվել և զարգանալ: Պարկերագրական կանոնների ձևավորման և հեղափոխության դարերում դրանց փոփոխությունների ուսումնասիրության համար կարևոր աղբյուրագիրական արժեք ունեն բյուզանդական դրամները:

Դ. դարի հեղինակ Լակտանտիոսը վկայում է, որ 312 թ. Մուլվիյան կամրջի մոտ Մաքսենտիոսի դեմ ճակարամարտից առաջ Կոստանդին Մեծին տեսիլք է երևում, ըստ որի՝ եթե կայսրն իր զինվորների վահանների վրա պարկերի X-P նշանը՝ ✠ (Քրիստոսի անվան մենագիրը), ապա Աստուծո գործությամբ կհաղթի: Քրիստոնեության այդ ամենավաղ խորհրդանիշներից մեկը, որը նրան հաղթանակ բերեց, որոշ ժամանակ անց՝ 320-ականներից, պարկերվում է Կոստանդինի պղնձե ֆուլիսների դարձերեսին: Դրամների վրա հայտնված հաջորդ քրիստոնեական նշանը խաչն էր, որն առաջին անգամ պարկերվել է Վալենտինիանոս Ա. կայսեր օրոք (364-375): Սակայն բյուզանդական արվեստի վաղ փուլին բնորոշ անտիկ գեղարվեստական ավանդույթից քրիստոնեականին անցումը դրամների պարկերագրության մեջ դանդաղ և երկարատև գործընթաց էր: Նույնիսկ պարկերագրության վերջին նշույլները բյուզանդական դրամներից վերջնականապես անհեղափոխ միայն է. դրանք: Նոմի քրիստոնյա կայսրերը դրամների դարձերեսին նախ Վիկտորիայի պարկերը փոխարինեցին խաչակիր գավազան բռնած հրեշտակի պարկերով, անուիտել՝ միայնակ մեծադիր խաչով: Այս շրջադարձային փոփոխությունը տեղի ունեցավ Տիբերիոս Բ. կայսեր օրոք (578-582), երբ ձևավորվեց դրամների դարձերեսի նոր տիպ, այն է՝ աստիճանավոր հիմքի վրա կանգնեցված գորավոր խաչը, որը Քրիստոսի խաչելության վայր Գողգոթայի խորհրդանիշն էր:

Դեռևս քրիստոնեության փարածման վաղ փուլում Քրիստոսի մարդկային եւ ասարվածային բնության շուրջ ծագում են դավանաբանական վեճեր, որոնք հետագայում հանգեցնում են Ընդհանրական Եկեղեցու պառակլմանը: Դավանաբանական վիճաբանություններն ու հակասություններն իրենց անմիջական դրսևորումն են գտնում կրոնական պարկերագրության մեջ՝ մեծ ազդեցություն թողնելով գեղարվեստական կանոնների ձևավորման վրա:

Վաղ շրջանում Քրիստոսի պարկերումը դրամների վրա բացառիկ բնույթ է կրել եւ հանդիպում է միայն հաբուկ ծխական թողարկումներում: Դրանցից առաջինը Մարկիանոս կայսեր (450-457) եւ Պուլխերիայի¹ (նկ. 1), մյուսը՝ Ադրիանոսի (491-518) եւ Արիադենի² ամուսնության կապակցությամբ թողարկված սոլիդներն են: Այդ հազվագյուտ դրամների դարձերեսին Քրիստոսը կանգնած է կայսերական գույգի միջև՝ օրհնելով նրանց ամուսնությունը: Ամուսնական ծխակալարության պարկերման նման հորինվածքը քրիստոնյա աշխարհում լայն փարածում ուներ, որի մասին վկայում են նմանափայ պարկերագրությամբ ամուսնական մաքանիները (նկ. 2), մեղալիոները, մանրանկարները եւ այլն: Քրիստոսի պարկերը, որպես առանձին դրամական փիպ, ի հայտ է գալիս ավելի ուշ՝ Է. դարի վերջում: Որոշ ընդհարումից հետո՝ Թ. դարից մինչեւ ԺԵ. դարի կեսը՝ Բյուզանդական կայսրության անկումը, Քրիստոսին պարկերը պարպաղիր է դառնում գրեթե բոլոր փրակալների թողարկումներում: Դրամների վրա Քրիստոսի պարկերի փոփոխությունները հնարավորություն են ընձեռում հետեւելու Նրա կերպարի դավանաբանական մեկնության մեջ տեղի ունեցած զարգացումներին եւ դրանց մեջ կայսրերի ունեցած վերաբերմունքին:

Նուսրինիանոս Բ. կայսրն առաջինն էր, որ թողարկեց Քրիստոսի պարկերով ոսկե եւ արծաթե դրամներ՝ իր կառավարման երկու շրջանում՝ 685-695 եւ 705-711 թվականներին: Նուսրինիանոս Բ.-ի սոլիդի վրա Քրիստոսի պարկերումը նախապարկերամարական շրջանի առաջին եւ միակ այդպիսի փորձն է: Այն հավասարի աղբյուր է կերպարի ասարվածաբանական եւ գեղարվեստական մեկնաբանության ընթացքի մասին, հարկապես որ այդ շրջանի քրիստոնեական քիչ պարկերներ են հասել մինչեւ մեր օրերը:

Մինչ նոր կրոնի օրինականացումը, արդեն ձևավորվել էր քրիստոնեական պարկերագրությունը, որը հիմնականում արտահայտվում էր գաղտնանշանների կամ ալեգորիկ պարկերների տեսքով: Այդ շրջանի կարակոմբային արվես-

1 Միակ հայրնի օրինակն առաջին անգամ հրապարակվել է 1878 թ. (F. W. Madden, Christian Emblems on the Coins of Constantine I The Great, His Family, and His Successors, The numismatic chronicle and journal of the Royal numismatic society, London, 1878, p. 47, pl. V, 14). Ph. Grierson, Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, from Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius, Washington, 1992, էջ 158:

2 Տե՛ս A. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice, vol. 1, Washington, 1965, լջ 2, Ա. 1. D. R. Sear, Byzantine Coins and Their Values, London, 1987, էջ 36, թ. 2:

սրում Քրիստոսը պարկերվում էր գառան, խաղողի որթի, ձկան, խաբսիսի եւ այլ խորհրդանիշներով: Վերջիններս հավաքացյալների ուշադրությունն ուղղորդում էին դեպի պարկերի հոգևոր ընկալումը՝ լինելով գաղափարի տեսանկյունից նշանը: Քրիստոսի մարդակերպ պարկերներում շոշափելի էր անսրիկ մշակույթի ազդեցությունը: Նա հանդես էր գալիս երիտասարդ հովվի, կայսեր, քարոզչի կամ փիլիսոփայի պարկերով՝ ժամանակի ոճական լուծումներով: Դեռևս կապակոմբային արվեստում աստիճանաբար ձևավորվում էին քրիստոնեական կանոնիկ պարկերագրության նախադիպերը: Քննարկվող խնդրի շրջանակներում հարկապես ուշագրավ են հռոմի Ս. Մարցելինոսի եւ Ս. Պետրոսի, Ս. Պուղենցիայի կապակոմբների ներսում գահին բազմած Քրիստոսի պարկերները, որտեղ Նա լուսապսակով է, երկար մագերով եւ մորուքով, հագին կրում է *տունիկա* եւ *հիմարիոն*, աջ ձեռքով օրհնում է, ձախում՝ Ավետարանն է (նկ. 3): Այս պարկերը, հեղափոխում ենթարկվելով որոշ մշակման, դարձավ դրամների վրա հանդիպող հիմնական պարկերագրական կանոնիկ տիպի՝ Քրիստոս Ամենակալի կամ Պանտոկրատորի նախօրինակը: Ըստ որոշ հեղափոխողների՝ գահին բազմած Պանտոկրատոր տիպը քրիստոնեական պարկերագրության մեջ նույնացումն էր գահին նստած Զեւսի հետ³:

Ո՞րն է Քրիստոսի պարկերման ճշմարիտ մոտեցումը. Նրան պետք է ներկայացնել խորհրդանիշների միջոցով, թե՛ մարդակերպ: Այս հարցը փարակարծությունների տեղիք է տալիս:

Քրիստոնեական պարկերագրության գեղարվեստական դրսևորումները սերտորեն կապված էին դավանաբանական փարակարծությունների հետ: Քրիստոսին պարկերելու խնդիրը բազմիցս քննարկվել էր եկեղեցական հայրերի կողմից եւ երկար ժամանակ լուծում չէր գտել: Մինչ Հուսարինիանոս Բ.-ի գահակալությունն արդեն գումարվել էր եկեղեցական վեց փիեղերաժողով: Հուսարինիանոսի կառավարման առաջին շրջանում՝ 692 թ., գումարվում է Տրուլոյի ժողովը, որտեղ Եկեղեցու կարգապահական եւ կազմակերպչական հարցերին վերաբերող որոշումներից գալիս, ընդունվում է 82-րդ կանոնը, ըստ որի՝ ընդունելի էին համարվում քրիստոնեական պարկերները եւ **Քրիստոսին մարդակերպ**, այլ ոչ թե գառան պարկերով ներկայացնելը: Լ. Ուսպենսկին այդ նորամուծությունը համարում է բյուզանդական գեղարվեստական մրաժողության մեջ պարկերագրական կանոնի սկիզբ⁴: Բյուզանդական դրամների պարկերագրության մեջ բեկումնային պահերից է 82-րդ կանոնի գործնական կիրառումը: Հուսարինիանոսը Քրիստոսին պարկերել է տալիս դրամի դիմերեսին՝ ցանկանալով

3 Stén K. S. *Latourette*, A History of Christianity, vol. 1, "Beginnings to 1500". Revised edition, San Francisco, 1975, էջ 572. Ph. *Grierson*, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. III, part 1, Washington, 1973, էջ 164. E. *Kitzinger*, *Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art*, Zbornik radova Vizantoloskog instituta, 8, 1963, էջ 185-93:

4 Stén Л. А. *Успенский*, Богословие иконы Православной Церкви, гл. V. "Пято-Шестой собор и его учение о церковном образе", Коломна, 1997:

արքահայրել իր բարեպաշտությունը, իսկ իրեն նեկայացնում է դարձերեսին կանգնած, ձեռքին խաչ եւ *սկսակիս* բռնած: Դրամի շրջագծով՝ «Նուսրինիանու ծառա Ասրծո» գրությունն առավել ընդգծում է այդ գաղափարը: Դարձերեսի փիպը որոշակիորեն աղերսվում է Նուսրինիանուսի ժամանակակից, Օմայան խալիֆ Աբդ ալ-Մելիքի մինչեռնափայլող դրամների պատկերագրության հետ, որտեղ խալիֆը նույալ պատկերված է կանգնած, շուրջը՝ »Աբդալլահ« (Ասրծո ծառա) գրությամբ⁵:

Նուսրինիանու Բ.-ի կառավարման առաջին շրջանի դրամների վրա ներկայացված Քրիստոսի պատկերը ենթարկվում է արդեն ձեւավորված պատկերագրական կանոնի: Այն է՝ Քրիստոսի կիսանդրին դիմահայաց, երկար մազերով եւ մորուքով, գլխի երեսում խաչ, հագին *յունիկա* եւ *հիմնարիոն*, աջ ձեռքով օրհնում է, ձախում՝ Ավերարան է (նկ. 4): Դրամի շրջագծով «Նիսուս Քրիստոս թագավոր թագավորների» գրությունն է. այս ձեւակերպումը հիշարակվում է նաեւ Նոր Կտակարանում: Պատկերագրական նույն փիպը նա կիրառում է նաեւ ոսկե սեմիսի, արեմիսի եւ արծաթե հեքսագրամի համար: Ջ. Բրեքենրիջը կարծում է, որ Նուսրինիանուսի դրամների վրայի Քրիստոսի պատկերը վերցված է Կոստանդնուպոլսի կայսերական Մեծ Պալատի «Ոսկե սրահ»-ի (Χρυσοτερίκλιος) խճանկարից, որի համար նախօրինակ է հանդիսացել Ֆիդիասի Զեւսը⁶:

Քրիստոսը՝ փարեց, երկար մորուքով եւ մազերով, որպես գթասիրտ, միեւնույն ժամանակ խիստ դարավորի փեսքով այս պատկերը սերտ աղերսներ ունի Սինայի Ս. Կարաբինե վանքում պահվող Քրիստոս Ամենակալի հնագույն սրբապատկերի հետ⁸ (նկ. 5): Նիմնական փարբերությունն այն է, որ դրամների վրա լուսապսակի փոխարեն՝ Քրիստոսի գլխի երեսում խաչ է պատկերված: Քրիստոսի պատկերը նման հորինվածքով է լուծված նաեւ Սան Վիտալիի բազիլիկայի Ջ. դարի խճանկարում (նկ. 7), Ջ.-Է. դարերով թվագրվող Լանկորոնսկիի գեմմայի վրա (նկ. 6), Կիևի Ս. Սոֆիայի քաճարի ԺԱ. դարի խճանկարներից մեկում (նկ. 10) եւ այլն: Դրամների վրա եւ սրբապատկերներում Քրիստոսի պատկերն սրեղծող վարպետները, հերթերով պատկերագրական միեւնույն կանոնին, գեղարվեստական ազդեցություն են թողել միմյանց վրա:

Քրիստոնյա փարբեր ժողովուրդներ սրբապատկերներում Քրիստոսին ներկայացնում են իրենց ազգային հարկանիշներին բնորոշ դիմանկարային գծերով: Նկարիչները, փորձելով ներկայացնել Քրիստոսի մարդկային եւ աստվածային

5 Stn J. Walker, A catalogue of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad coins. A catalogue of the Muhammadan coins in the British Museum, London, 1956, չց v-vi. G. Miles, The earliest Arab gold coinage, American Numismatic Society Museum Notes, vol. 13, 1967, էջ 227:

6 «Որ դու պահես պատուիրանը անբիծ, անարար, մինչև յայրուքիսը Յիսուս Քրիստոսի, որին իր ժամանակում յայրենի պիսի անի Երանելին եւ միակ Նգորը, թագաւորների Թագաւորը եւ փրկելի Տէրը». Ա. Տիմոթեոս Զ. 14-15:

7 Stn J. D. Breckenridge, The Numismatic Iconography of Justinian II, Numismatic Notes and Monographs, p. 144, New York, 1959, էջ 46:

8 Stn M. Chatzidakis, An Encaustic Icon of Christ at Sinai, The Art Bulletin, vol. 49, p. 3, 1967, էջ 197-214:

բնությունները, սրբապարկերներում Նրան պարկերում էին գծային, ոչ ծավալային լուծումներով, սրեղծում էին հակադարձ փարածականության պարարանք, որպեսզի Քրիստոսը ոչ թե նկարված է, այլ հայտնված՝ անձեռակերպ: Քրիստոսին պարկերելու հիմնական խնդիրը ոչ թե գեղարվեստական կապարելության ձգվումն էր, և նախորդվածը, այլ Նրա ասարվածային և մարդկային բնությունների բացահայտումը:

Հուսարինիանոսի կառավարման երկրորդ շրջանի (705-711 թթ.) դրամների վրա Քրիստոսը ներկայացվել է այլ մեկնաբանությամբ (նկ. 13): Աստծո Որդին այսպեղ, ի փարբերություն նախորդի, երիտասարդ է, գանգրահեր, թույլ արտահայտված մորուքով: Այս առաջին հայացքից բոլորովին փարբեր մեկնաբանությամբ Քրիստոսը, որոշակի ընդհանրություններ ունի Հուսարինիանոսի վաղ դրամների վրա պարկերվածի հետ: Դրանք են՝ գլխի երեսի խաչի, հագուստի ծալքավորման, աջ ձեռքի և Սուրբ Գրքի միանգամայն նույն լուծումները: Այսինքն՝ այդ երկու փայլ փարբերվում է միայն գլխի պարկերմամբ: Երիտասարդ և անմորուս Քրիստոսի պարկերագրական փայլը, որը Ջ. Բրեքենրիջն անվանում է «սիրիական», հիմնականում բնորոշ էր մեր թվարկության առաջին երեք դարի վաղ քրիստոնեական պարկերագրությանը: Ջ. Բրեքենրիջը ենթադրում է, որ Քրիստոսի այս պարկերը Հուսարինիանոսը վերցրել է Կոստանդնուպոլիսի անձեռակերպ պարկերից, որը 574 թ. Սիրիայից բերվել էր Կոստանդնուպոլիս⁹: Այսինքն՝ Հուսարինիանոսի երկրորդ շրջանի գահակալության դրամներում փորձել են ներկայացնել Հիսուս Քրիստոսի իրական պարկերը՝ շեշտելով Նրա մարդկային բնույթը: Հիսուսին անմորուս, գանգրահեր երիտասարդի տեսքով սովորաբար պարկերում էին Նրա երկրային գործունեությունը ներկայացնող ավերարանական փեսարաններում¹⁰: Հուսարինիանոսի երկրորդ շրջանի դրամների վրա Քրիստոսի և կայսեր պարկերները բավական մոտ գեղարվեստական լուծումներ ունեն, որպեսզի նրանք երկուսն էլ երկրային են, մարմնավորված ի փարբերություն նախորդ փայլի, որում գերիշխողը Քրիստոսի վեհ, ասարվածային էությունն է: Ա. Գրաբարը Հուսարինիանոսի կառավարման երկու շրջանի Քրիստոսի պարկերով դրամները փարանջարում է հետևյալ կերպ. առաջինը՝ որպես Փառապանծ թագավոր կամ երկրորդ գալստյան Քրիստոս, իսկ երկրորդը՝ գանգրահեր Քրիստոս, Աստծո մարմնացյալ Որդի կամ պարմական անձ¹¹:

Հուսարինիանոսից հետո Քրիստոսի պարկերով դրամների թողարկումը որոշ ժամանակ ընդհատվում է: Նրան անմիջապես հաջորդող կայսրերը չկրկնեցին Քրիստոսով փայլը՝ ցանկանալով խզել կապը Հերակլիոսի հարստության վերջին փիրակալի հետ, իսկ որոշ ժամանակ անց փարածվեց «պարկերամար-

9 St'iu J. D. Breckenridge, The Numismatic Iconography of Justinian II, Numismatic Notes and Monographs, p. 144, New York, 1959, էջ 59-62:

10 St'iu E. Syndicus, Early Christian Art, Burns and Oates, London, 1962, էջ 21-23:

11 St'iu A. Grabar, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Revue de l'histoire des religions, vol. 154, 1958, էջ 227-230:

ությունը»¹²: Բյուզանդական մշակույթի և պարմության այս կարևորագույն շրջանն ընթացել է երկու փուլով՝ 730-787 և 814-842 թթ., ընդհանուր առմամբ տևել է ավելի քան 90 տարի: Այս շրջանում անխնա ոչնչացվում են բոլոր կրոնական պարկերները, որի հետևանքով մեծ ճեղք է առաջանում բյուզանդական արվեստում: Սրբապարկերների՝ Բյուզանդական Ուղղափառ Եկեղեցուն բնորոշ առարկությունը ենթարկվում է սուր քննադատության: Պարկերամարտների կարծիքով պարկերներ սրելով երկու խախտվում էր երկրորդ պարվիրանը. «Վերևում՝ երկնքում, ներքևում՝ երկրի վրայ, և երկրի խորքի ջրերի մեջ եղած որևէ բանի նմանությամբ քեզ **կուռքեր չպիտի կերտես: Չպիտի երկրպագես ու չպիտի պաշտես** դրանց, որովհետև Ես եմ քո Տէր Աստուածը՝ մի նախանձուր Աստուած. հայրերի մեղքերի համար պարծում եմ որդիներին, ինձ արող մարդկանց նույնիսկ երրորդ ու չորրորդ սերնդին» (Ելից Ի. 4-5): Բյուզանդական կայսրությունում պարկերամարտության ի հայտ գալու պարճառներից էր նաև այս համոզմունքը, որը, անշուշտ, արտահայտվում էր նաև դրամների պարկերագրության մեջ: Եւ քանի որ Տիսուսին պարկերելը համարվում էր սրբապղծություն, Նրա պարկերը դրամների վրայից նույնպես անհետանում էր: Լեոն Գ. (717-741), որն սկսում է պարկերամարտական հերապստոմները, ոսկե դրամների վրայից հանում է -Քրիստոսի պարկերը և սկսում թողարկել նոր տիպի արծաթե միլիարեսներ՝ վերջիններիս դիմերեսին ներկայացնելով մեծադիր խաչ՝ «Տիսուս -Քրիստոս հաղթող» գրությամբ:

Լեոն Դ.-ի (775-780) մահից հետո՝ պարկերամարտության երկու փուլի միջև ընկած հարվածում, փարաձայնությունները ժամանակավորապես դադարում են: Նրա կինը՝ Իրենեն, որը պարկերապաշտության ջարագով էր, 787 թ. հրավիրում է Նիկեայի Բ. տիեզերական ժողովը, որտեղ որոշվում է վերականգնել պարկերապաշտությունը: Այս քայլը հիմնավորվում է Նովիաննեսի Ավետարանի հետևյալ հարվածով. «Եւ Բանը մարմին եղաւ ու բնակուեց մեր մէջ, և տեսանք նրա փառքը, նման այն փառքի, որ Նայրն է տալիս Միածնին՝ լի շնորհով ու ճշմարտութեամբ» (Յայտն. Ա. 14): Աստծո Որդին մարդեղացել է, ուստի Նրան կարելի է պարկերել:

Ժողովից հետո, սակայն, դրամների վրա -Քրիստոսի պարկերը չի վերականգնվում: Պարկերամարտության դեմ վերջնական հաղթանակը պսակվում է Թեոդորա կայսրուհու շնորհիվ: 842 թ. վերականգնելով պարկերապաշտությունը՝ Թեոդորայի որդի Միքայել Գ.-ն դրամների վրա նորից սկսում է պարկերել -Քրիստոսին՝ հետևելով Նուսրինիանոս Բ.-ի գահակալման առաջին շրջանի՝ երկար մազերով ու մորթով, տարեց -Քրիստոսի պարկերագրական տիպին: Միքայելի գահակալությունից սկսած մինչև կայսրության անկումը՝ -Քրիստոսի պարկերը հիմնական տեղ է զբաղեցնում բյուզանդական դրամների վրա:

¹² Stū F. Füeg, Corpus of the Nomismata from Anastasius II to John I in Constantinople 713-976, London, 2007, էջ 131:

Քրիստոսի պարկերագրության մեջ առանցքային է Պանոկրատորի փայլը, որը ձևավորվում է քրիստոնեության վաղ շրջանում և հարապետում մինչև կայսրության անկումը¹³: Պանոկրատոր (հունարեն *παν-բոլոր* և *κράτος*-փրակալ)՝ Ամենակալ Քրիստոսը հիշարակվում է Նայրնության գրքում. «Ես եմ Ալֆան և ես եմ Օմեգան, - ասում է Տէր Աստուածը, - նա, որ Է, որ Էր և որ գալու է. **Ամենակալը**» (Ա. 8), նաև՝ Պողոս առաքյալի՝ Կորնթացիներին ուղղված երկրորդ թղթում. «Արդարեւ, կենդանի Աստուծո փաճար էք դուք, ինչպէս ասաց Աստուած, ասում է **Ամենակալ Տէրը**» (Չ. 18):

Աստուծո Միածին Որդին Աստվածաշնչում հետեւյալ կերպ է հիշարակվում. «...բոլորի վրա իշխող օրինյալ Աստված» (Նոմ. Թ. 5), «...սկիզբը և վախճանը, ալֆան ու օմեգան» (Յայտն. Ա. 8), «...ամենայն պետության և իշխանության գլուխը» (Պող. Բ. 10), «...տերերի Տէրը և թագավորների Թագավորը» (Յայտն. ԺԷ. 14), «...մեռյալներին ու կենդանիներին հավասարապես փրկող» (Նոմ. ԺԴ. 9), «Վարավոր» (Գործք ԺԷ. 31): Կերպարի այս բնորոշումներն են ընկած Ամենակալի պարկերագրական փայլի հիմքում: Պարահական չէ, որ Պանոկրատոր Քրիստոսը կենսորոնական տեղ է զբաղեցնում Արեւելյան Ուղղափառ Եկեղեցու պարկերագրական համակարգում, և հենց այս փայլ է լայն տարածում գտնում նաև դրամաթուղարկման մեջ: Կայսրերը խորապես գիտակցում էին Եկեղեցու կարեւորությունը կենսորոնաձիգ պետություն ունենալու հարցում, այդ պարճառով փորձում էին համերաշխություն ապահովել դավանաբանական վեճերում: Քրիստոս Ամենակալն ընկալվում էր որպես բացարձակ իշխանության խորհրդանիշ, այսինքն՝ ամենակարող, ամենագոր փրակալ: Այս տեսանկյունից՝ Ամենակալի կերպարում իր արտացոլումն էր գտնում նաև կայսր-ավտոկրատորի՝ երկրի վրա նրա բացարձակ իշխանության խորհուրդը:

Դրամները, որոնք կրոնական քարոզչության զանգվածային միջոցներից էին, պետք է հետեւեին պարկերագրական կանոնին: Կրոնական կանոնիկ պարկերի արմարական սկզբունքը պահանջում է, որ ճիշտ լինի աստվածաբանական մեկնության տեսանկյունից: Այսինքն՝ հետեւելով Ուղղափառ Եկեղեցու հիմնական դիրքորոշմանը՝ Քրիստոսի պարկերում պետք է արտացոլված լինեն Նրա մարդկային և աստվածային բնությունները:

Քրիստոսը ներկայացվում էր գերազանցապես դրամների դիմերեսին, զանազան հորինվածքային լուծումներով՝ կիսանդրի, երեք քառորդ կամ ամբողջ հասակով կանգնած, գահին բազմած, կայսերը օրհնելիս, փառապսակի մեջ, Աստվածածնի գրկում՝ մեղալիոնի մեջ: Այս բոլոր փայերում նա լուսապսակով է

13 Տե՛ս **Н. П. Кондаков**, История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей, Одесса, 1876. **И. А. Припачкин**, Иконография Господа Иисуса Христа, Москва, 2001. **Н. Hommel**, Pantokrator, Theologia Viatorum 5, Berlin, 1953-1954, էջ 322-378. **Е. М. Catich**, The Image of Christ in Art, The Furrow, vol. 8, № 6, 1957, էջ 373-387. **С. Capuzzi**, Pantocrator. *Saggio d'esegesi letterario-iconografica*, Rome, 1964. **В. Cormack**, Rediscovering the Christ Pantocrator At Daphni, Journal of the Warburg and Courtauld institutes, LXXI, 2008, էջ 55-74:

կամ գլխի հեղեղում խաչ, հազին ունի *տունիկա* և *հիմնարիոն*, ձախ ձեռքում՝ Սուրբ Գիրք կամ գալարափաթեթ, աջով օրհնում է:

Քրիստոսի պարկերի կանոնականությունը նկարելի է նույնիսկ աննշան թվացող մանրամասներում: Այսպես՝ Քրիստոսը բոլոր պարկերներում, բացի Նուսրինիանոսի երկրորդ շրջանի դրամներից և Էմմանուել փիպից, ունի երկար, մեջքեղից բացված մագեր, որոնք ձախ հարվածում ավելի առաք են և իջնում են մինչև ուսը, երբեմն՝ ճակարին առանձնացված փոքրիկ փնջով: Քրիստոսի մագերը նման կերպ են պարկերված նաև որմնակարներում, խճանկարներում, մանրանկարներում, սրբապարկերներում և այլուր: Աստուծո Որդին որոշ փարբերակներում պարկերված է անմորուս (Մանուել Ա.-ի փիպ, նկ. 35), թեթև ընդգծված (Նուսրինիանոս Բ.-ի երկրորդ շրջան, նկ. 13), կարճ (Կոստանդին Է.-ի փիպ, նկ. 16) կամ փարթամ (Նուսրինիանոս Բ.-ի կառավարման առաջին շրջան, նկ. 4) մորուքով: Նուսրինիանոս Բ., Ռոմանոս Դ. և Միքայել Է. կայսրերի թողարկած դրամների վրա Քրիստոսի գլխի հեղեղում պարկերված է խաչ: Մյուս բոլոր դեպքերում Քրիստոսը լուսապսակով է, որը ներսում ունի խաչաձև լուծում: Խաչի թևերը հաճախ զարդարված են բազմաբևեռ նախշերով (հարկապես՝ Վասիլ Բ.-ի դրամների և անանուն Ա դասի ֆոլիսների վրա), որը հարույկ է միայն Քրիստոսի պարկերներին:

Քրիստոսի աջ ձեռքը պարկերվել է մարմնի որոշակի դասավորությամբ, որը քրիստոնեական պարկերագրության մեջ ունի օրհնության, վարդապետության իմաստ: Ձեռքը պարկերվել է մի քանի դիրքով՝ ուսի բարձրությամբ (Կոստանդին Է., նկ. 16), կրծքի դիմաց (Նուսրինիանոս Բ., նկ. 4), լայն պարզած (Վասիլ Ա., նկ. 24), իսկ երբեմն էլ չի երևում: Առանձնանում է Ռոմանոս Բ.-ի (959-963) սուլդի վրայի Քրիստոսի աջ ձեռքը (նկ. 19), որը պարկերված է կրծքի դիմաց, հորիզոնական դիրքով, դեպի ներս շրջված: Աջ ձեռքը նույն կերպ է պարկերված նաև Կիելի Ս. Սոֆիայի փաճարի (ԺԱ. դ., նկ. 15), Նոսիոս Լուկասի վանքի (ԺԱ. դ., նկ. 21), Բեռլինի Բողոքականության պահպան խճանկարներում (ԺԲ. դ., նկ. 20) և այլն: Դրամների լավ պահպանված օրինակներում պարզ երևում է մարմնի դասավորությունը: Մարմնից երեքը բաց են, երկուսը՝ փակված: Բաց մարմնները ներկայացնում են Ս. Երրորդությունը (Նայր, Որդի և Սուրբ Նոգի), իսկ մյուս երկուսը՝ Քրիստոսին որպես մարդ և Աստված¹⁴: Մեկ այլ մեկնաբանությամբ՝ մարմնի նման դասավորությամբ փակված է Քրիստոսի անվան հապավումը՝ IC XC. ցուցամարը ներկայացնում է I փառք, թեքված միջնամարը՝ C, բթամարը ու մարմնամարը՝ X, ճկույթը՝ C: Սա դրսևորվում է որպես օրհնության նշան (նկ. 53)¹⁵:

Քրիստոսի ձախ ձեռքում միշտ պարկերված է զարդարուն կազմով Սուրբ

14 Stén A. Andreopoulos, The Sign of the Cross: The Gesture, the Mystery, The History, Brewster, 2006, էջ 11-42:

15 Stén И. А. Припачкин, Иконография Господа Иисуса Христа, Москва, 2001, էջ 6:

Գիրքը կամ գալարափաթեթ: Որմնանկարներում, խճանկարներում, սրբապատկերներում եւ մանրանկարներում գիրքը ներկայացված է նաեւ բաց փարբերակով, որը դրամներում չկա: Ներկերով Քրիստոսի կերպարի զարգացման հաջորդական ընթացքին՝ նկատում ենք, որ որոշ փարբերակներում ձախ ձեռքը գրքի վրա է, մյուսներում՝ թիկնոցի փակ կամ ընդհանրապես չի երևում, իսկ գահին նստած պատկերներում դրված է ձախ ոտքին, երբեմն ձախ կողմից կամ վերելից նշմարվում են մարմները:

Քրիստոսը պատկերվել է իր ժամանակին հարույկ հագուստով. փակից՝ *տունիկա*, վրայից՝ *հիմնարիոն*: Տունիկայի աջ հարվածում երբեմն երևում է *կլավը*՝ հագուստին ամրացվող ոսկեգույն կամ ծիրանագույն գործվածքային երիզը, որը, որպես փարբերակիչ նշան, ընդգծում էր Քրիստոսի դիրքը: Դրամներում կլավը պատկերվել է Քրիստոսի աջ ուսից իջնող գույգ գծերի փեսքով, իսկ որմնանկարներում եւ մանրանկարներում, որտեղ հնարավորություն կար այն գունավոր պատկերելու, ընդգծվել է ոսկեգույնով: Սա նույնպես անարիկ ավանդույթի վերապրուկ էր, որը կանոնիկ բնույթ էր ստացել քրիստոնեական շրջանում:

Բյուզանդական դրամների վրա նույն պատկերագրական փիպը հանդես է գալիս զանազան փարբերակներով, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է հանդիպել մեկ, մի քանի կամ մի շարք թողարկումներում: Սպորեւ ներկայացնում ենք փիպերը, ապա՝ փարբերակները՝ դրանք պայմանականորեն անվանելով այն կայսեր անունով, որի դրամների վրա առաջին անգամ հայտնվել է փվյալ փիպը կամ փարբերակը:

Քրիստոս Պանփոկրատորի կիսանդրին. Քրիստոսի գլխի հետևում խաչ, երկար մազերով եւ առաք մորուքով, աջ ձեռքը կրծքի դիմաց՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Հուսարինիանոս Բ.-ի առաջին փարբերակ (գահակալման առաջին շրջան՝ 685-695 թթ., նկ. 4), որը հանդիպում է նաեւ Միքայել Գ., Ալեքսանդր (*Քրիստոսը կարճ մորուքով*), Կոստանդին Է., Միքայել Դ. (նկ. 8) (*Քրիստոսը լուսապսակով, երկար մորուքով*), Թեոդորա, Կոստանդին Ժ., Միքայել Է., Միքայել Է. (*Քրիստոսի գլխի հետևում խաչ, կարճ մորուքով*), իսկ **սխեմատիկ փիպը**՝ Նիկեֆորոս Բրինիոս, Ալեքսիոս Ա. (նկ. 11), Հովհաննես Բ., անանուն ֆոլիս դաս L, N, Հովհաննես Կոմնենոս-Դուկաս, Անդրոնիկոս Բ. եւ Միքայել Թ., Հովհաննես Ե., Անդրոնիկոս Դ., Հովհաննես Է., Մանուել Բ., Հովհաննես Ը. (նկ. 12), Կոստանդին ԺԲ. կայսրերի դրամների վրա:

Քրիստոսի գլխի հետևում խաչ, զանգուր մազերով եւ կարճ մորուքով, աջ ձեռքը կրծքի դիմաց՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Հուսարինիանոս Բ.-ի երկրորդ փարբերակը (գահակալման երկրորդ շրջան՝ 705-711 թթ., նկ. 13) հանդիպում է միայն Հուսարինիանոսի դրամների վրա:

Քրիստոսը լուսապսակով, աջ ձեռքը բարձրացրած՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Կոստանդին Է.-ի (913-959) փարբերակ (նկ. 16), նաեւ Ռոմանոս Բ. (նկ. 19) (*Քրիստոսի աջ ձեռքը հորիզոնական դիրքով դեպի*

ձախ՝ օրհնության ժեստով), Նիկեֆորոս Բ. (Կոստանդին Է.-ի փարբերակ), Նովիաննես Ա., Վասիլ Բ. (նկ. 17), Կոստանդին Ը., անանուն ֆոլիս դաս A, B, E, G (*Քրիստոսի ձախ ձեռքում զալարափաթեթ*), H (*Քրիստոսի ձախ ձեռքում Ավերարանը*), I, J (*Քրիստոսի գլխի հերկում խաչ*), K (*Քրիստոսը լուսապսակով*), Կոստանդին Թ., Միքայել Զ., Իսահակ Ա., Ռոմանոս Դ. (*Քրիստոսի գլխի հերկում կերավոր խաչ*), Ռոմանոս Դ. (*Քրիստոսը լուսապսակով*), Միքայել Է., Նիկեֆորոս Գ., Ալեքսիոս Ա. (*Քրիստոսի գլխի հերկում խաչ*), Նովիաննես Բ. (*Քրիստոսը լուսապսակով*), Կիպրոսի Իսահակ Կոմնենոս, Թեոդորոս Բ.:

Քրիստոս Էմմանուելի կիսանդրին. Քրիստոսը անմորուս, զանգուր մազերով, լուսապսակով, աջ ձեռքը կրծքի դիմաց՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ զալարափաթեթ - Մանուել Ա.-ի (1143-1180) փարբերակ (նկ. 22), նաև՝ Կիպրոսի Իսահակ Կոմնենոս, Ալեքսիոս Գ., Լափինական իշխանություն, Թեոդորոս Ա., Նովիաննես Գ., Թեոդորոս Բ., Թեոդորոս Կոմնենոս-Դուկաս, Մանուել Կոմնենոս-Դուկաս, Նովիաննես Կոմնենոս-Դուկաս, Միքայել Ա. Անգելոս, Մանուել Կոմնենոս, Միքայել Բ. Անգելոս, Միքայել Ը.:

Քրիստոս Պանդոկրատորը գահին բազմած. Գահը քնարածել թիկնակով, Քրիստոսն աջ ձեռքը մեկնած դեպի աջ՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը¹⁶ - Վասիլ Ա.-ի (867-886) փարբերակ (նկ. 24), նաև՝ Ալեքսանդր (գահի թիկնակը ելուստավոր), Կոստանդին Է. (Վասիլ Ա.-ի փարբերակ):

Գահը քնարածել լայն թիկնակով, Քրիստոսն աջ ձեռքը բարձրացրած՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Լեոն Զ.-ի (886-912) փարբերակ (նկ. 25), նաև՝ Կոստանդին Է. (նկ. 26), Կոստանդին Թ., Կոստանդին Ժ., Ալեքսիոս Ա.:

Գահն ուղղանկյուն թիկնակով, Քրիստոսն աջ ձեռքը բարձրացրած՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Ռոմանոս Գ.-ի (1028-1034) փարբերակ (նկ. 28), նաև՝ անանուն ֆոլիս D դաս, Կոստանդին Թ., Կոստանդին Ժ., Եդուկիա (նկ. 29) (*Քրիստոսի աջ ձեռքը կրծքի դիմաց*), Միքայել Է. (*Քրիստոսը աջ ձեռքը բարձրացրած՝ օրհնության ժեստով*), Նիկեֆորոս Գ., Ալեքսիոս Ա. (*Քրիստոսի աջ ձեռքը կրծքի դիմաց*), անանուն ֆոլիս M դաս (*Քրիստոսը աջ ձեռքը բարձրացրած՝ օրհնության ժեստով*), Նովիաննես Բ., Մանուել Ա., Թեոդորոս Ա., Նովիաննես Գ., Թեոդորոս Բ., Անդրոնիկոս Բ. և Միքայել Թ., Անդրոնիկոս Գ., Նովիաննես Ե., Նովիաննես Զ., Անդրոնիկոս Դ.:

Գահն առանց թիկնակի, Քրիստոսն աջ ձեռքը մեկնած դեպի աջ՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Միքայել Ե.-ի (1041-1042) փարբերակ (նկ. 31), նաև՝ անանուն ֆոլիս F դաս, Իսահակ Ա., Միքայել Է., Նիկեֆորոս Գ., Ալեքսիոս Ա., Նովիաննես Բ., Մանուել Ա., Ալեքսիոս Գ., Նովիաննես Գ., Թեոդորոս Ա., Թեոդորոս Բ., Թեոդորոս Կոմնենոս-Դուկաս, Միքայել Ը., Անդրոնիկոս Բ. և Միքայել Թ.:

¹⁶ Skú J. D. Breckenridge, Christ on the Lyre-Backed Throne, Dumbarton Oaks Papers, vol. 34/35 (1980/1981), էջ 247-260:

Գահն առանց թիկնակի, Քրիստոսն աջ ձեռքը բարձրացրած՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Ալեքսիոս Ա.-ի (1081-1118) փարբերակ (նկ. 33), նաև՝ Մանուել Ա., Լափինական իշխանություն, Թեոդորոս Ա., Թեոդորոս Կոմնենոս-Դուկաս, Անդրոնիկոս Բ., Անդրոնիկոս Բ. և Միքայել Թ., Միքայել Գ. Անգելոս:

Քրիստոս Էմմանուելը՝ ուղղանկյուն թիկնակով գահին բազմած. Քրիստոսը լուսապսակով, աջ ձեռքը մեկնած դեպի աջ՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ գալարափաթեթ - Իսահակ Կոմնենոսի (1184-1191) փիպ, Կիպրոս (նկ. 35). հանդիպում է միայն Իսահակի դրամների վրա:

Քրիստոսը կանգնած. Քրիստոսը լուսապսակով, աջ ձեռքը բարձրացրել է՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - Թեոդորայի (1055-1056) փիպ (նկ. 37), նաև՝ Կոստանդին Ժ., Ալեքսիոս Ա. (նկ. 39), Հովհաննես Բ., Մանուել Ա., Ալեքսիոս Գ., Լափինական իշխանություն, Թեոդորոս Ա., Հովհաննես Գ., Թեոդորոս Բ., Միքայել Ը., Անդրոնիկոս Բ., Անդրոնիկոս Գ., Հովհաննես Զ.:

Քրիստոսը՝ երեք քառորդ. Քրիստոսը լուսապսակով, աջ ձեռքը բարձրացրել է՝ օրհնության ժեստով, ձախում՝ Ավերարանը - անանուն ֆոլիաների C դասի (1034-1041) փիպ (նկ. 40), նաև՝ Զոն, Նիկեֆորոս Գ.:

Քրիստոսն օծում է. Քրիստոսը դրամի աջ դաշտում կանգնած, գլխի հեփետում խաչ, աջ ձեռքով օծում է կայսերը, ձախում՝ Ավերարանը - Ռոմանոս Ա.-ի (920-944) փարբերակ (նկ. 42), նաև՝ Ալեքսիոս Ա. (*Քրիստոսը լուսապսակով, օծում է Հովհաննես Բ.-ին*), Անդրոնիկոս Ա. (նկ. 43), Լափինական իշխանություն, Հովհաննես Գ., Թեոդորոս Ա., Թեոդորոս Կոմնենոս-Դուկաս, Մանուել Կոմնենոս-Դուկաս, Միքայել Ը., Անդրոնիկոս Բ., Հովհաննես Ե., Միքայել Գ. Անգելոս:

Քրիստոսը դրամի կենտրոնում՝ ամբիոնի վրա կանգնած, լուսապսակով, երկու ձեռքով օծում է - Ռոմանոս Դ.-ի և Եղոկիայի (1068-71) փիպ (նկ. 45), նաև՝ Անդրոնիկոս Բ. և Միքայել Ը., Անդրոնիկոս Բ., Միքայել Թ., Անդրոնիկոս Բ., Անդրոնիկոս Գ., Հովհաննես Ե. և Հովհաննես Զ.:

Քրիստոսն աջից, ձախ ձեռքում Ավերարանը կամ գալարափաթեթ, աջով օծում է ծնկաչոր կայսերը, Միքայել հրեշտակապետը գլխավերելու - Միքայել Ը.-ի (1261-1282) փիպ (նկ. 47), նաև՝ Անդրոնիկոս Բ.:

Քրիստոսն աջից, ձախ ձեռքում Ավերարանը, աջով օծում է ծնկաչոր կայսերը - Անդրոնիկոս Բ.-ի (1282-1328) փիպ (նկ. 48), նաև՝ Անդրոնիկոս Գ., Հովհաննես Ե.:

Քրիստոսը կայսեր գլխավերելու, երկու պարզած ձեռքերով օծում է նրան - Անդրոնիկոս Գ.-ի (1328-1341) փիպ (նկ. 50), նաև՝ Հովհաննես Զ.:

Քրիստոսը փառապսակի մեջ - Հովհաննես Զ.-ի (1353-1354) փիպ (նկ. 51), նաև՝ Մանուել Բ., Հովհաննես Ը.:

Գահին բազմած Քրիստոսի պատկերը, ինչպես վերը նշվեց, ի հայտ է եկել

դեռես Դ. դարում՝ կալակոմբային արվեստում: Դրամների վրա, սակայն, առաջին անգամ այն հայտնվում է Վասիլ Ա.-ի (867-886) օրոք (նկ. 24): Պարկերագրական այս փայլը Բրիստոսին ներկայացնում էր որպես բոլորի թագավոր: Վասիլ Ա.-ից հետո, գահին բազմած Բիրսպոսի պարկերը շարունակում են կիրառել նրա հաջորդները՝ մինչև Կոստանդին Է. կայսրը, որը նախընտրում է կրկին շրջանառության մեջ դնել Բրիսպոսի կիսանդրին (նկ. 16): 1028 թվականից հետո Բրիսպոսի կիսանդրին եւ գահին նստած պարկերագրական հորինվածքները հավասարապես ընդունելի են դառնում հաջորդ կայսրերի համար: Բրիսպոսը գահին նստած փայլում առանձնանում են մի քանի փարբերակներ՝ ըստ գահավորակի ձևի՝ առանց թիկնակի, քնարածել կամ ուղիղ թիկնակով: Բոլորն էլ ունեն իրենց գուգահեռները որմնակարներում եւ խճանկարներում:

Երեք քառորդ կամ ամբողջ հասակով կանգնած Բրիսպոսի պարկերները շար չեն: Ինչպես նշում է Գրիերսոնը, պարճառը, ըստ երևույթին, դրամի սահմանափակ փարածքն է¹⁷: Այս փայլն առաջին անգամ հանդիպում է Կոստանդին Է.-ի թողարկած դրամներում, որպես Բրիսպոսն աջ ձեռքով օծում է Ռոմանոս Բ.-ին (նկ. 42):

Լեոն Զ. (886-912) կայսրը, ընդլայնելով կրոնական թեման դրամների պարկերագրության մեջ, Նիսուսից բացի սկսում է պարկերել նաեւ Աստվածածին:

Սկզբում միայն Բրիսպոսի՝ ոսկե դրամների համար նախատեսված պարկերը, Նովիանես Զմշկիկից սկսած, հայտնվում է նաեւ պղնձե դրամների վրա: Այս քայլը կարևոր շրջադարձ էր բյուզանդական դրամաթողարկման մեջ: Վասիլ Բ.-ի օրոք, արծաթի ճգնաժամի պայմաններում, որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունենում ոսկե եւ պղնձե դրամների հարաբերակցության մեջ. բյուզանդական կայսրերը ոչ թանկարժեք մետաղից հարված անանուն ֆոլիսներին փորձում են փալ ավելի բարձր անվանական արժեք: Այդ նպատակով պղնձե դրամների վրա նախ պարկերվում է Բրիսպոսը, որը միայն ոսկե դրամների պարկերագրությանն էր հարկ, ապա մի քանի անգամ բարձրացվում է ֆոլիսի կշիռը:

Բրիսպոսի »Էմմանուել« պարկերագրական փայլը, որպես Նա մանկահասակ է, անմորուս եւ գանգրահեր, դրամների վրա ի հայտ է գալիս ԺԲ. դարի կեսին՝ Մանուել Ա. կայսեր օրոք (նկ. 22): Սակայն մինչ այդ, անանուն ֆոլիսների A դասի դիմերեսին «Ամենակալ» պարկերագրական փայլն ուղեկցվում էր «Էմմանուել» գրությամբ, որը նշանակում է «Աստված մեզ հետ է»¹⁸: Բրիսպոս Էմմանուելի պարկերագրական փայլը ձևավորվել է ի պատասխան նեստորականության, որը մերժում էր Փրկչի աստվածային էությունը մինչ սկրությունը: Այդ ըմբռնումը հերքելու համար՝ Էմմանուելը ներկայացվում էր մանկահասակ,

17 St'ou Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. III, part 1, Washington, 1973, էջ 146:

18 «Անա կոյս յղացի եւ ծնցի որդի, եւ կոչեացն զանուն նորա Էմմանուել, որ թարգմանի՝ Ընդ մեզ Աստված» (Եսայի Է. 14):

կանգնած, գահին բազմած կամ մինչև կրծքավանդակը, լուսապսակով, *դունիկա* եւ *հինասրիոն* հագած, աջ ձեռքով օրհնելով, ձախում՝ գալարափաթեթ կամ Ավետարան բռնած: Այսինքն՝ կիրառվում էին երկրի վրա երկնային թագավորին՝ Քրիստոս Պանփոկրատորին բնորոշ պարկերագրական նույն մոդելները եւ արրիբուրները:

ԺԳ.-ԺԵ. դարերում՝ Բյուզանդական կայսրության մայրամուտին, ավանդական պարկերագրական կանոնից որոշակի շեղումներ են նկատվում: Այս շրջանում թողարկված դրամների վրա հանդիպում ենք Քրիստոսի պարկերման բազմազան փափերի ու փարբերակների: Կիսանդրիի եւ գահին բազմած փափերից բացի, Քրիստոսին կարելի է տեսնել նաեւ ծնկաչոք կայսեր առջև կանգնած (Անդրոնիկոս Բ., նկ. 48), կայսեր գլխավերեւում՝ նրան օծելիս (Անդրոնիկոս Բ.): Այս շրջանում է, որ Քրիստոսի աջ եւ ձախ կողմում հայրնվում է շուշանածաղիկը (Անդրոնիկոս Գ., նկ. 50), որը հարուկ էր արեւմտաքրիստոնեական պարկերագրությանը: Կան բազմափիզուր հորինվածքներ, որտեղ Քրիստոսը պարկերվում է Միքայել հրեշտակապետի եւ կայսեր հետ միասին (նկ. 47): Քրիստոսին պարկերում էին նաեւ փառապատկի՝ մանդոլայի մեջ (նկ. 51), որը խորհրդանշում էր Նրա համբարձումն ավերման փեսարանում¹⁹: Վերջինիս խորհրդաբանական իմաստը Քրիստոսին որպես Եկեղեցու Գլուխ պարկերելն էր:

Բյուզանդիայի պարմության ողջ ընթացքում կրոնական թեման արդիական է եղել հանրության լայն զանգվածների հետ առնչվող այնպիսի մի ասպարեզում, ինչպիսին դրամաթողարկումն էր: Բյուզանդական կայսրերն առանցքային դեր են հարկացրել Հիսուս Քրիստոսի կերպարին, Նրա միջոցով արտահայտվող կրոնական եւ քաղաքական խորհրդաբանությանը: Կայսրության վաղ շրջանում այն արտահայտվել է խորհրդանշանների լեզվով, այնուհետեւ դրանց ավելացել է նաեւ Քրիստոսի մարդակերպ պարկերագրությունը՝ բազմազան դրսևորումներով: Այդ առումով, դրամները, պարկերային եւ գրավոր այլ աղբյուրների հետ միասին, քրիստոնեական պարկերագրության, մշակույթի եւ պարմության ուսումնասիրության կարևոր եւ հստակ թվագրությամբ օժտված վկայություններից են:

¹⁹ См. Ю. Г. Бобров, *Малая История Культуры, Основы Иконографии Древнерусской Живописи*, Санкт Петербург, 1995, т.2 68:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Մարկիանոս, 450-457 թթ., սոլիդ, Նանթերիան թանգարան, www.huntsearch.gla.ac.uk:
2. Ամուսնական ոսկե մաքարնի, Է. դ., Լուվր, <https://commons.wikimedia.org>:
3. Ս. Պուդենցիայի կաթարկոմբ, խճանկար, Ե. դ., Նոոմ, <http://antik-mosaik.livejournal.com>:
4. Նուսրինիանոս Բ., գահակալման առաջին շրջան, 685-695 թթ., սոլիդ, Sincona AG, Auction 3 (25.10.2011), lot 3371, www.acsearch.info:
5. Ս. Կաթարիին վանք, սրբանկար, Ջ. դ., Սինայ. փնն **M. Chatzidakis**, An encaustic icon of Christ at Sinai, *The Art Bulletin*, vol. 49, No. 3, 1967, նկ. 1:
6. Լանկորոնսկիի զեմմա (հաղված), սարդոնիքս, Ջ.-Է. դդ., Կրակով, www.wawel.krakow.pl:
7. Սան Վիդալեի բազիլիկա, խճանկար, Ջ. դ., Ռավեննա, www.fotopedia.com:
8. Միքայել Դ., 1034-1041 թթ., սոլիդ, Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 203 (05.03.2012), lot 619, www.acsearch.info:
9. Նոսիոս Լուկասի վանք, խճանկար, ԺԱ. դ., Նոնասարան, www.greatmirror.com:
10. Ս. Սոֆիայի պաճար, խճանկար, 1043-1046 թթ., Կիև, <http://vk.com>:
11. Ալեքսիոս Ա., 1081-1118 թթ., փերապրերոն, www.wildwindslimited.com:
12. Նովիաննես Ը., 1425-1448 թթ., սրավրապրոն, www.wildwinds.com:
13. Նուսրինիանոս Բ., գահակալման երկրորդ շրջան, 705-711 թթ., սոլիդ, Ira & Larry Goldberg Coins & Collectibles, Inc., Auction 72 (03.02.2013), lot 4251, www.acsearch.info:
14. Նինթոնի Ս. Մարիամ խճանկար, Դ. դ., Բրիտանական թանգարան, www.britishmuseum.org:
15. Ս. Սոֆիայի պաճար, խճանկար, 1043-1046 թթ., Կիև, <http://vk.com>:
16. Կոստանդին Է., 913-959 թթ., սոլիդ, Gemini, LLC, Auction I (11.01.2005), lot 510, www.acsearch.info:
17. Վասիլ Բ., 976-1025 թթ., հիստամենոն նոմիսմա, Sincona AG, Auction 3 (25.10.2011), lot 3523, www.acsearch.info:
18. Դաֆնիի վանք, խճանկար, ԺԱ. դ., Նոնասարան, www.allposters.com:
19. Ռոմանոս Բ., 959-963 թթ., սոլիդ, www.doaks.org:
20. Խճանկար, 1100-1150 թթ., Բողե թանգարան, Բեռլին, <http://commons.wikimedia.org>:
21. Նոսիոս Լուկասի վանք, խճանկար, ԺԱ. դ., Նոնասարան, <http://commons.wikimedia.org>:

22. Մանունի Ա., 1143-1180 թթ., հիպերպիրոն, Monnaies d'Antan, Auction 13 (16.05.2013), lot 231, www.acsearch.info:

23. Կամելյոն, ճարպաքար (սրեապիր), Քրիստոս Էմանուել, ԺԳ.-ԺԴ. դդ., Մեթրոպոլիտեն թանգարան, www.metmuseum.org:

24. Վասիլ Ա., 867-886 թթ., սոլիդ, MPO Auctions, Auction 38 (15.05.2013), lot 429, www.acsearch.info:

25. Լեոն Զ., 886-912 թթ., սոլիդ, Stack's, The Golden Horn Collection (12.01.2009), lot 3219, www.acsearch.info:

26. Կոստանդին Է., 913-959 թթ., սոլիդ, Stack's, The Golden Horn Collection (12.01.2009), lot 3234, www.acsearch.info:

27. Ս. Սոֆիայի փաճար, խճանկար, Թ.-Ժ. դդ., Կոստանդնուպոլիս, www.doaks.org:

28. Ռոմանոս Գ., 1028-1034 թթ., հիսթամենոն նոմիսմա, St. James Auctions Ltd, Auction 23 (04.02.2013), lot 83, www.acsearch.info:

29. Եղոկիա, 1067 թ., հիսթամենոն նոմիսմա, www.wildwinds.com:

30. Սուրբ խաչով մասնապրուփ, 960 թ., Լիմբուրգ, www.flickrriver.com:

31. Միքայել Ե., 1041-1042 թթ., հիսթամենոն նոմիսմա, www.wildwinds.com:

32. Ս. Մարկոսի բազիլիկա, խորան "Pala d'oro", 976 թ., վերանորոգվել է 1345 թ., Վենետիկ, www.flickr.com:

33. Ալեքսիոս Ա., 1081-1118 թթ., քերարարներ, Numismatik Lanz München, Auction 155 (10.12.2012), lot 756, www.acsearch.info:

34. Սանդա Մարիա Ասունարայի բազիլիկա, խճանկար, ԺԱ. դ., Տորչելո, www.wga.hu:

35. Իսահակ Կոմնենոս, 1187-1191 թթ., Կիպրոս, քերարարներ, www.wildwinds.com:

36. Սան Լորենցո Մաջորեի բազիլիկա, խճանկար, Դ. դ. վերջ, Միլան, <http://en.wikipedia.org>:

37. Թեոդորա, 1055-1056 թթ., հիսթամենոն նոմիսմա, Sincona AG, Auction 1 (29.06.2011), lot 204, www.acsearch.info:

38. Կամելյոն, հասպիս, Թ.-Ժ. դդ., Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարան, <http://collections.vam.ac.uk>:

39. Անդրոնիկոս Ա., 1183-1185 թթ., ասպրոն փրախի, «Խալկիպոն» գրությամբ, Freeman & Sear, Manhattan Sale I (05.01.2010), lot 471, www.acsearch.info:

40. Անանուն ֆոլիս, դաս C, 1034-1042 թթ., Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auction 88 (17.05.2011), lot 768, www.acsearch.info:

41. Փրկչի եկեղեցի, «Քրիստոս Խալկիպոն» խճանկար, ԺԲ. դ., Խոբա, www.guidesofistanbul.com:

42. Առաքանդին Է., 913-959 թթ., սոլիդ, Sincona AG, Auction 3 (25.10.2011), lot 3506, www.acsearch.info:

43. Անդրոնիկոս Ա., 1183-1185 թթ., ասպրոն փրախի, Numismatica Ars Classica NAC AG, Auction 52 (07.10.2009), lot 1206, www.acsearch.info:

44. Քրիստոսը օծում է Առաքանդին Է.-ին, Ժ. դ., փղոսկրե քանդակազարդ փախարակ, Պուշկինի անվան կերպարվեստի թանգարան, Մոսկվա, ԺԹ. դարում տեղափոխվել է Էջմիածնի գանձարանից, <https://commons.wikimedia.org>:

45. Ռոմանոս Դ., 1068-1071 թթ., հիստրամենոն նոմիսմա, Baldwin's Auctions Ltd, Auction 75 (26.09.2012), lot 2386, www.acsearch.info:

46. Ռոմանոս Դ., 1030-1072 թթ. (կամ Ռոմանոս Բ., 938-963 թթ.) եւ Եղոկիա, փղոսկրե քանդակազարդ փախարակ, Ֆրանսիայի ազգային գրադարան, <http://en.wikipedia.org>:

47. Միքայել Ը., 1261-1282 թթ., հիպերպիրոն, www.wildwinds.com:

48. Անդրոնիկոս Բ., 1282-1328 թթ., հիպերպիրոն, Jean Elsen & ses Fils S. A., Auction 110 (10.09.2011), lot 643, www.acsearch.info:

49. Նմայիլ, հեմարիպ, Ջ. դ., Եգիպտոս, Մերքուպոլիսեն թանգարան, www.metmuseum.org:

50. Անդրոնիկոս Գ., 1328-1341 թթ., բասիլիկոն, www.coinarchives.com:

51. Նովհաննես Ջ., 1250-1305 թթ., Նիկեա, բասիլիկոն, LHS Numismatik AG, Auction 97 (10.05.2006), lot 323, www.acsearch.info:

52. Սանրա Մարիա դե Մուրի վանք, որմնանկար, ԺԲ. դ., Իսպանիա, www.proprofs.com:

ԴՈՆԱՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
բժշկական գիրք. թեկնածու

ԱՌՈՂՋ ԱՊՐԵԼԱԿԵՐՊՆ ԸՍՏ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ-ԱՄԱՍԻԱՅՈՒ

Ազգաբնակչության առողջ կենսակերպի, հիվանդությունների կանխարգելման, առողջապահության եւ դրա ճիշտ կազմակերպման նպատակ հետապնդող կարևորագույն հիմնահարցերը հնագույն ժամանակներից ի վեր եղել են բժշկագիտության առաջնային խնդիրները: Դրա վկայությունը դեռ հին արեւելյան բժշկության մեջ այս խնդրի նկատմամբ շեշտված ուշադրության ու կանոնակարգված օրենքների առկայությունն է¹:

Դեռ արեւելյան քաղաքակրթության օրրան համարվող հին Եգիպտոսում հանգամանորեն մշակված էին անձնական հիգիենայի կանոնները. ըստ այդմ յուրաքանչյուր ոք պարտավոր էր կրել քաթանե մաքուր ներքնագգեստ, հաճախակի ընդունել լոզանք, մարմինը շփել տաք թուրքեր քսուքներով, ընդունել չափավոր սնունդ, ամիսը երեք անգամ օգտագործել փսխում առաջացնող եւ աղիները մաքրող միջոցներ²:

Առողջապահությանն ու հիգիենային առնչվող հարցադրումներն ավելի կապարյալ էին հնդկական բժշկության մեջ, որոնք իրենց համակարգված արտացոլումն են գրել Մանուի օրենսգրքում: Իրավական այս հուշարձանի խմբագրված տարբերակը, որ թվագրվում է Ք. ա. Բ. դար, ի թիվս այլ օրենսդրական կանոնների՝ պարունակում է նաեւ բնակչության բժշկական օգնության, անձնական եւ հասարակական հիգիենայի հստակ կանոններ³:

1 Մանիպարահիգիենիկ կանոնակարգի հնագույն հուշարձաններից է Բաբելոնի Նամուրասյի թագավորի (Ք. ա. 2250 թ.) դարաստանագիրքը, որը հայտնաբերվել է Ի. դարասկզբին (1901 թ.) Սուր քաղաքի հնագիտական պեղումների ժամանակ: Օրենսդրական այս հուշարձանի մի շարք հոդվածներով մասնագիտական թերաքումների դեպքում բժշկին խիստ պարիժ էր սահմանվում (օրինակ՝ եթե հիվանդը մահացել է բժշկի մեղքով կամ եթե կարարակտան հեռացնելիս վնասել է աչքը, բժշկին սպառնում էր ձեռքի անդամահատում). փնն **Փ. Бородулин**, *История медицины*, М., 1961, тз 36-37. **Т. Мейер Штейнер**, **К. Зудгоф**, *История медицины*, М., 1925, էջ 16):

2 Տե՛ս **С. Ковнер**, *История медицины*, ч. I, Киев, 1878, էջ 18:

3 Այսօրեղ հանգամանորեն շարադրված է տարվա եղանակների եւ կլիմայի անմիջական ազդեցությունը օրգանիզմի վրա (ամենաբարենպաստը համարվում էր չափավոր տաք կլիման), խորհուրդ էր տրվում արթնանալ վաղ առավոտյան, արամները լվանալ խոզանակով եւ հատուկ փոշիներով, կրել մաքուր հագուստ, ընդունել լոզանք: Խստորեն հետեւում էին շուկաների եւ հասարակական վայրերի մաքրությանը: Կիրառվում էր հարուկ դրոշմ՝ քաղաքներից տարահանել բոբորությանը եւ ժանդախտով հիվանդներին: Խախտողների նկատմամբ գործում էին պարժամիջոցներ: Առողջության պահպանման լավագույն միջոցներ էին համարվում ֆիզիկական վարժությունները եւ ճիշտ սննդակարգը՝ համապատասխան տարվա եղանակին. փնն **С. Ковнер**, *История медицины*, ч. I, էջ 63-65. **Н. Богоявленский**, *Индийская медицина в древнерусском врачевании*, Л., 1956, էջ 7-8, 16-17:

Չինացիները նույնպես համարվել են սանիտարահիգիենիկ մշակույթի ավանդույթի կրողներ, որի խոստուն վկան է չին ժողովրդի հնագույն գրական ժառանգության արժեքավոր հուշարձաններից մեկը՝ հիմնների և երգերի «Շու-ցզին» հավաքածուն, որը թվագրվում է Ք. ա. ԺԱ.-Է. դարեր (ի դեպ՝ ավելի հին, քան հնդկական վեդաները, հունական «Ողիսականն» ու «Իլիականը»)՝

Անկասկած, բժշկագիտության այս բնագավառներն իրենց լիարժեք գիտական մեկնաբանումները գրան անրիկ՝ մասնավորապես հիպոկրատյան բժշկության մեջ: Ինչպես հայտնի է՝ հիպոկրատյան բժշկության երակները բժշկագիտության զարգացման կանխարգելիչ ուղղվածությունն էր: Թերևս սա է պարզապես, որ Հիպոկրատի՝ բժշկության փորձերն ճյուղերին նվիրված աշխատություններում պարբերաբար առնչվում ենք առողջության պահպանման և հիգիենայի մի շարք հարցադրումների: «Հիպոկրատյան հավաքածու»-ի «De victu» (Սննդառեմի մասին), «De somniis» (Երազների մասին), «De salubri victu» (Առողջ ապրելակերպի մասին) հատորներում շեշտադրվում է այն իրողությունը, որ օրգանիզմի առողջ վիճակը պայմանավորված է սննդակարգի և մարմնի ֆիզիկական ուժի միջև եղած ճիշտ հարաբերակցությամբ:

Դիպոդականությունը, բժշկական ընդգրկուն մրաժողությունը, փրամաբանական ընդհանրություններ անելու մեծ ունակությունը Հիպոկրատին հնարավորություն ընձեռեցին բժշկագիտության վերը նշված ոլորտներին փալ լիարժեք բժշկագիտական մեկնաբանումներ, որոնք կողմնորոշիչներ դարձան մինչև ուշ միջնադար⁵:

4 Հնագիտական պեղումների և «Շու-ցզին» (Գիրք փարեգրության) էպոսի քննությունը փաստում են սարկապիրական Չինաստանում բարձր զարգացման հասած հասարակական հիգիենայի գոյության իրողությունը (քաղաքների փողոցներն ու հրապարակները սալահատակ էին, բնակելի թաղամասերը փակված էին մաքուր աղբյուրներին հարակից, չոր, արևոտ փողոցներում, մեծ ուղաղություն էր դարձվում բնակարանի մաքրությանը): Ինչ վերաբերում է անձնական հիգիենային, այն առավելագույն մշակված է «Չանգ-սինգ» փրակապում (հեթեղ մարմնի մաքրությանը՝ լոգանք ընդունել հինգ օրը մեկ անգամ, օգրագործել մաքուր սպիտակեղեն, ձեռքերը լվանալ օրը հինգ անգամ, հեթեղ խոհանոցային պարագաների մաքրությանը): Տրակապում փեղ են գրել մի շարք այլ ուշագրավ առողջապահական ցուցումներ: Չինաստանում գործում էին նաև զինվորական հիգիենայի մշակված կանոններ: Ի դեպ՝ զինվորներին դաստիարակում էին պարերագմում լինել մարդասեր ոչ միայն յուրայինների, այլև թշնամու զորքերի նկատմամբ: Չինացիները առողջապահական նկատառումներով բնական կամ սեւ ծաղիկ հիվանդության դեմ ծաղկապարվասումը (վարիոլացիա) կիրառել են դեռ Ք. ա. Ժ. դարում, երբ Յոմեյ-շանը առաջին անգամ բնական ծաղկով հիվանդ մարդու բշտի արքայությունը յուրօրինակ եղանակով (քթանցքերի մեջ դնելով բշտի արքայությունը ներծծված բամբակի կամ կտորի մի շերտ) նախագգուշական պարվասում կարարեց Չին-Յունգ կայսեր թոռանը (տես **С. Ковнер**, էջ 108, 111. БМЭ, т. 17, М., 1960, էջ 84-86):

5 Մասնավորապես Հիպոկրատյան «De victu» գործը ամբողջությամբ նվիրված է դիետոլոգիային՝ սննդակարգի խնդիրներին (ի դեպ՝ հին Նուսաստանում «dieta» բառն ընկալվում էր ոչ միայն որպես սննդակարգ, այլ նաև՝ ռեժիմ): Հիպոկրատյան դիետոլոգիայում հաշվի էր առնվում մարդու փարիքը, փարվա եղանակը, մարմնի կառուցվածքը: Կարևորվում էր կերակրարեսակների ճիշտ ընտրությունը՝ զարեալությունից պարբասված շիաները, մսարեսակներից՝ նապաստակի և թռչնի միսը, հեղուկներից՝ նախապարվությունը փրվում էր մաքուր ջրին, նաև՝ զինուն: Աշաղություն էր դարձվում օրգանիզմից արքայթոռանքների ժամանակին արքազարմանը, խորհուրդ էր փրվում պարբերաբար օգրագործել մաքրող և փախում առաջացնող միջոցներ: Աղիների մաքրման լավ միջոց էր համարվում քայլելը, ինչպես նաև՝ սովորական թուլացնող միջոցները՝ էշի փաք կաթը, կաղամբը կամ կաղամբի հյութը, սպիտակ ճակնեղեն մեղրով:

Առողջապահության կազմակերպման և սանիտարահիգիենիկ միջոցառումների համակարգը նոր դրսևորումներ ունեցավ արաբական խալիֆայության երկրներում: Ամբողջ արևելքով մեկ բացվել էին հիվանդանոցներ ու դեղարաններ, որոնց դերը վարակական հիվանդությունների փարածումը կանխելու, բնակչությանը ժամանակին բժշկական օգնություն ցույց տալու և կանխարգելիչ միջոցառումներ ձեռնարկելու գործում առավել բան կարեւորվում էր⁶: Նախորդ դարերի բժշկագիտական մարքի առավել գործնական ձեռքբերումները ժառանգած և դարեր շարունակ համաշխարհային բժշկագիտության մեջ առաջադասարի դերը ստանձնած արաբական բժշկագիտությունը, մասնավորապես ի դեմս Աբուելքի մեծ մրաժող Իբն Սինայի, իր կարևոր ներդրումը բերեց նաև առողջության պահպանման և հիվանդությունների կանխարգելման ոլորտում⁷:

Անբիկ և արաբական բժշկագիտության մեջ առողջապահության կազմակերպման և սանիտարահիգիենիկ միջոցառումների մշակված համակարգն ամբողջությամբ փոխանցվեց միջնադարյան երոպական բժշկությանը: Արաբալեզու բժշկական մշակույթի լատիներեն թարգմանությունների շնորհիվ այդ սրելծագործությունները դարձան այն արաղծը, որի վրա հեղադայում պերք է զարգանար Արեմրյան Երոպայի բժշկագիտությունը: Թ.-ԺԳ. դարերում երո-

Առողջության պահպանման կարեւորագույն պայման էր մարմնամարզությունը: Նույները կարեւորում էին քնի ռեժիմը՝ այն մեկնաբանելով օրգանիզմում ընթացող կենսաբանական գործառնությունների եկադրերսրում (հանգիստը քունը համարվում էր առողջության նախապայման, իսկ անհանգիստը՝ լիարյուրության պերերայի նախանշան): Նյարդաբայան բժշկության մեջ հերերադականորեն ապացուցվում է առողջ, ճիշտ ապրելակերայի դերը ոչ միայն առողջության պահպանման, այլև հիվանդությունների կանխարգելման և դրանց արդյունավեր բուժման պարագայում (տես **С. Ковнер**, Очерки истории медицины, вып. II, Гиппократ, Киев, 1883, էջ 237, 270-276, 306-308, 317-318, 324-326):

6 Արեւելքում մեծ համբավ ունեին Բաղդադում բացված հիվանդանոցները (ԺԲ. դարի երոպացի մի ճանապարհորդ անցնելով Բաղդադով՝ հաշվել է մոտ 60 հիվանդանոց): Նիվանդանոցներ էին գործում նաև Ռեյ, Նալեպ, Իսպահան, Շիրազ քաղաքներում: Նիվանդանոցներում, բացի ընդհանուր բնույթի հիվանդությունների համար նախադետված բաժանմունքներից, գործում էին առանձին մեկուսացված հիվանդասենյակներ՝ վարակական հիվանդությունների համար: Այս հիվանդանոցներում, ի նմանություն ժամանակակից կլինիկական հիվանդանոցների, բժիշկ ուսանողները սրանում էին գործնական բժշկական ուսուցում (**А. Кадыров, У. Саипов**, Абу Бекр Рази, Ташкент, 1963, էջ 7-8, 11-12):

7 Առողջության պահպանման կարեւորագույն խնդիրն այսպես է ձեւակերպում Արեւելքի մեծագույն իմաստասեր Իբն Սինան. «Մենք ատում ենք, որ առողջության պահպանման հիմքում ընկած են յոթ հիմնական գործոն. 1) խառնվածքի (տեմպերամենտ) հավասարակշռություն, 2) ընդունվող սննդի և հեղուկի ճիշտ ընդրություն, 3) մարմնի մաքրում ավելցուկներից, 4) մարմնի ճիշտ կազմվածքի պահպանում, 5) շրջակա միջավայրի մաքրություն, 6) հագուստի ճիշտ ընդրություն և 7) ֆիզիկական և հոգեկան գործառնությունների հավասարակշռություն» (**Абу Али ибн Сина**, Канон врачебной науки, кн. I, Ташкент, 1981, էջ 297): Արաբական բժշկության մեջ առողջության պահպանման գործընթացում կարեւորվում էր երեք հիմնական բաղադրիչ՝ սննդակարգ, մարմնի կուրվածություն և քնի ռեժիմի պահպանում: Ուշադրություն էր դարձվում սննդաբնույթի ճիշտ ընդրությանն ու որակին, քանզի դրանով էր պայմանավորվում օրգանիզմում նյութափոխանակության ճիշտ ընթացքը: Ինչ վերաբերում է խմելու ջրի որակին, խորհուրդ էր տրվում օգտագործել կավային գերահեղուկ, քարերի վրայով հոսող առուների ջուրը, որը հարուստ էր երկաթի աղերով, իսկ կաթի դեպքում՝ օգտագործել այն կենդանիների կաթը, որոնց հոխության րետությունը մոտ է կնոջ հոխության ընթացքին: Առողջության պահպանմանը նպաստող գործոն էր համարվում քնի ճիշտ ռեժիմը, լավագույնս էր համարվում խորը, հանգիստ, ջրնդհարվող քունը, որն ամրացնում է կենսական ուժերը, հանում նյարդային և հոգեկան լարվածությունը (տես **Абу Али ибн Сина**, Ташкент, 1981, էջ 82-92. **Ю. Арзуметов, К. Юлдашев**, Медицинские взгляды Ибн Сины, Ташкент, 1983, էջ 84-93):

պական մի շարք քաղաքներում (Սալերնո, Պադուա, Փարիզ, Մոնպելյե, Բոլոնիա, Օբաֆորդ) բացված համալսարանների մեջ առանձնանում էր Սալերնոյի համալսարանը, իր նույնանուն՝ Սալերնոյի բժշկական դպրոցով: Դարեր շարունակ միջնադարյան արեւմտաեւրոպական բժշկագիտության համար կողմնորոշիչ հանդիսացող այդ դպրոցի բժշկագիտական ուղղվածությունը հիմնականում առնչվում էր առողջ ապրելակերպի, հիվանդությունների կանխարգելման եւ դիետոլոգիայի հիմնախնդիրներին, որոնք լավագույնս արտացոլվել են ԺԱ. դարում ստեղծված «Սալերնոյի առողջապահական կոդեքսում»⁸:

Արեւմտյան Եւրոպայում առողջապահության արդյունավետ կազմակերպման գործում մեծ դեր ունեցան մի շարք խոշոր քաղաքներում բացված հիվանդանոցները (Լիոնում՝ Զ. դար, Փարիզում՝ Է. դար, Hotel-Die (Աստծո տուն) անվամբ, որը, ի դեպ, գործում է մինչ այսօր, Լոնդոնում՝ ԺԲ. դար, ս. Բարդոլդեմիոս անվամբ) եւ վանքերին կից գործող ապաստարանները⁹:

Միջնադարյան Եւրոպայում վարակական հիվանդությունների պանդեմիաների պարբերաբար բռնկումները վերածվել էին աղետի: Մասնավորապես՝ 1348 թ. ժանրախաբի (սեւ մահ) համաճարակը եւրոպական մի շարք քաղաքների (Վիեննա, Փարիզ, Մարսել, Լոնդոն, Ֆլորենցիա եւ այլ) բնակչության գրեթե 9/10 մասի մահվան պատճառ դարձավ: Եւրոպայում 25.000.000 մարդկային կյանք տարած այս աղետի դեմ պայքարելու համար շրապ սանիտարահիգիենիկ գործուն ձեռնարկումներ էին անհրաժեշտ: Իտալիայի եւ հարավային Ֆրանսիայի Միջերկրական ծովի նավահանգիստներում հայտարարվեց քառասնօրյա մեկուսացման շրջան, որի իրականացմանը հետեւում էին հատուկ հոգաբարձու հսկիչներ, որոնց պարտականությունների մեջ էին մտնում սպասարկող բուժական անձնակազմի մեկուսացման, ժանտախտով հիվանդների հագուստի եւ անկողնու ախտահանման (ընդհուպ՝ դրամական միջոցների այրման) հսկողությունը: Ի դեպ՝ այս համաճարակի ակնապեսներ Պեդրարկայի եւ Բոկաչչոյի գեղարվեստական գործերում առկա են այդ աղետալի համաճարակի պատկերավոր նկարագրությունները¹⁰:

Վարակական հիվանդությունների բնույթը պարզելու եւ տվյալ ժամանակաշրջանի, ինչպես նաեւ համաճարակագիտության հերազա գարգացման համար կարեւորագույն բժշկագիտական ձեռքբերում էր Պադուայի համալսարանի պրոֆ. իտալացի Զիրոլամո Ֆրակաստորոյի (1478-1553) «De contagione et

8 Այդ կոդեքսի՝ իսպանացի բժիշկ-ալքիմիկոս Արնոլդ Վիլանովացու «Regimen sanitatis Salernitanum» (Սալերնոյի առողջապահական կոդեքս) կամ «Medicina Salernitana» (Սալերնոյի բժշկություն) մեկնաբանություններում առկա են առողջության պահպանման (սննդակարգի, քնի, աշխատանքային եւ ֆիզիկական պարարաստվածության ռեժիմի) վերաբերյալ գործնական բնույթի որոշակի հանձնարարականներ: Բանաստեղծական ժանրով շարադրված այդ ստեղծագործությունն առաջին անգամ հրատարակվել է 1480 թ., որից հետո թարգմանվել է եւրոպական մի շարք լեզուներով (Арнольд из Виллановы, Салернский кодекс здоровья, М., 1964, էջ 16-20):

9 Տե՛ս V. Robinson, The story of medicine, New York, 1944, էջ 138:

10 Տե՛ս անդ, էջ 231-233:

contagiosis morbis et curatione libri tres» (Վարակի, վարակական հիվանդությունների և նրանց բուժման մասին) աշխարհությունը, որտեղ հեղինակը մատնանշում է վարակական հիվանդությունների փոխանցման երեք ուղիները՝ սպեցիֆիկ հարուցիչներ, որ նա անվանում էր «վարակի սերմեր», հիվանդի և առողջի անմիջական շփում և վարակի փոխանցում փարածության վրա¹¹:

Ահա հենց այդ նույն ժամանակաշրջանում (ԺԵ. դար) Արևելքում, մասնավորապես Կ. Պոլսում, իր բժշկագիտական գործունեությունն էր ծավալում փառանդավոր հայ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացին: Նրա բազմաբնույթ մատենագրական ժառանգությունը ժամանակակից ուսումնասիրողին հնարավորություն է ընձեռում փարբեր փեսանկյուններից կրկին ու նորովի անդրադառնալ մեծ բժշկապետի բժշկագիտական փարբեր ընկալումներին, մասնավորապես՝ բժշկագիտության համար այսօր եւս արդիական համարվող առողջության պահպանման հիմնախնդրին: Անվիճելի է, որ հայ բժշկապետը, պահպանելով արեւելյան և անարիկ բժշկության լավագույն ավանդույթները, միաժամանակ ներառելով արաբական բժշկագիտության ձեռքբերումները՝ բժշկության վերոնշյալ բնագավառներում ունեցավ իր սեփական ներդրումը: Անշուշտ, Ամիրդովլաթը քաջաբեղյակ էր մինչև ԺԵ. դար միջնադարյան Հայաստանում առողջապահության կազմակերպմանն ուղղված բազմաբնույթ ձեռնարկումներին: Այդ իսկ պարճառով, թեկուզ հենց այս բնագավառում Ամիրդովլաթի ծառայությունները գնահատելու միտումով, հարկ է անդրադառնալ վաղմիջնադարյան և միջնադարյան Հայաստանում ձեռավորված առողջապահական և սանիտարահիգիենիկ ավանդույթներին:

Հայրենի է, որ դեռ Բ. ա. Բ. դարում, ըստ Մովսես Խորենացու վկայության¹², հայոց Վաղարշակ թագավորի կարգադրությամբ Հայաստանի ճահճոք վայրերը վերածել են այգիների: Բժշկապարմաբան ակադ. Լ. Նովհաննիսյանի իրավացի ենթադրմամբ՝ այդ ձեռնարկումն ուղղված է եղել այդ ժամանակ Հայաստանում խիստ փարածված մալարիա հիվանդության դեմ պայքարին¹³: Մի այլ պարմական իրողություն, առողջապահական գործը Հայաստանում առավել արդյունավետ դարձնելու նկատառումով Արարշես Բ. թագավորի (Բ. ա. Ա. դար)

11 Ֆրակաստորոյին միաժամանակ հաջողվեց փայ մի շարք վարակական հիվանդությունների ճշգրիտ մահճաբուժական նկարագիրը: Նա ապացուցեց ժանրախտի (febris pestica) երկակի հիվանդագին բնույթը՝ ժանրախտ և բժավոր փիֆ, բացահայտեց բորոտության (lepra arborum) և փղխախտ (lepra graecorum) փարբերությունը և վերջապես՝ ապացուցեց սիֆիլիսի առանձին հիվանդագին միավոր և ո՛չ բորոտության ձեռավորված փարբերակ լինելը: Անշուշտ, Ջ. Ֆրակաստորոյի՝ վարակական հիվանդությունների բնույթի և փոխանցման ուղիների վերաբերյալ փեսությունը նպատեց համաճարակագիտության հերազազարգացմանը (յբն Մ. **Мультановский**, История медицины, М. 1961, էջ 132-134):

12 Այդ մասին Մովսես Խորենացին վկայում է. «Եւ այսպես գործելով [Վաղարշակ] կարգավորում է Մաժայրի կողմերը... անբառախիտ, խոնավ, մառախլապատ լոռավեր տեղերը. գեղեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը [Տայք]... այնտեղ ամառանոցներ պարբասրելով: Երկու անբառախիտ փափարակներն իրենց լեռներով հանդերձ... Կողի ջերմությունը մեղմացնում է այգիներով և բուրաստաններով» (**Մովսես Խորենացի**, Պարմություն Հայոց, թարգմ. ակադ. Սր. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 133-134):

13 Տնն Մ. **Оганесян**, История медицины в Армении, ч. I, Ереван, 1946, էջ 75:

հրամանով Արարամեա քաղաքի շուրջ փակում են այգիներ, որպեսզի աճեցնում են դեղաբույսեր. «Արարաշես կառուցեց շենքեր, ամրոցի [Արարամեա] շուրջ, կար ծառաշար բազմապիսի ծաղիկների անուշաբույրով լցված ծաղկավեր բուրաս-
պան, որը ոչ միայն ախորժեղի է աչքին եւ հոտոտելիքին, այլև դեղեր ստեղծելու համար՝ համաձայն Էսկուլապի բժշկական հնարիմաց վարդապետության»¹⁴:

Հայ պարմիչների (Մովսես Խորենացի, Սեբեոս, Ղազար Փարպեցի) վկայություններով Հայաստանի փարբեր շրջանների (Էրզրում, Ճաղկուրն, Նոր Բայազետ, Նորավանք՝ որպեսզի հանքային ջուրը բխում էր ս. Փոկասի եկեղեցու գոհասեղանի փակից) հանքային փաթ աղբյուրների բուժիչ ջրերի փեղանքը դարձել էր ոչ միայն ուխտափրկի, այլև՝ բուժման վայրեր բոլորությամբ փառա-
պող հիվանդների համար¹⁵:

Առողջապահության կազմակերպման գործառնությունները Հայաստանում հնուց ի վեր եղել են Հայոց աշխարհի իշխանավոր այրերի ուշադրության առար-
կան: Մասնավորապես 260 թ. Սուրեն Սալահունի իշխանի կնոջ՝ իշխանուհի Աղվիթայի հոգածությամբ Արբենուր կոչվող հանքային բուժիչ ջրերի փեղան-
քում հիմնվում է 35 մահճակալանոց հիվանդանոց, հարկապես՝ բոլորվում էր ուրու-
կով հիվանդների համար¹⁶:

Հայաստանում քրիստոնեության փարածումից հետո, դեռ վաղ միջնադար-
ում առողջապահության կազմակերպման գործում իր որոշակի ներդրումն ու-
ներ նաև Հայ Եկեղեցին, որի՝ այդ ուղղությամբ ձեռնարկումներն աներկբայորեն
առնչվում են Ներսես Մեծ Վեհափառի անվան ու նրա ազգանվեր գործունեությ-
ան հետ: Նրա հոգածությամբ Հայոց աշխարհի փարբեր կողմերում բացվում են
ապաստարաններ՝ հաշմանդամ եւ անօթեւան մարդկանց եւ հիվանդանոցներ՝
բոլորների եւ ուրուկների բուժման համար¹⁷:

Ուշագրավ են հիշյալ ժամանակաշրջանի՝ առողջապահական նշանակույթ-
յան ձեռնարկումների մասին դեռ Դ. դարում Փոքր Հայքի հայաբնակ Սեբաս-
տիա եւ Կեսարիա քաղաքներում բացված հիվանդանոցների վերաբերյալ պար-

14 **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պարմություն Արծրունյաց փան, թարգմ.՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 74:

15 Տե՛ս **Л. Оганесян**, էջ 143-145:

16 Տե՛ս **Դ. Ալիշան**, Հայապարում, Պարմիչք եւ Պարմիթինք Հայոց, մասն Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 85-87:

17 Այս բարեգործական հիմնարկները բացվեցին Աշքիշարի առաջին եկեղեցական ժողովի (365թ.) որոշմամբ, որն անցավ Ներսես Մեծ եպիսկոպոսապետի ղեկավարությամբ՝ եկեղեցականների եւ աշխարհականների մասնակցությամբ: Ժողովի կանոնները ամփոփվեցին վեց հրահանգով (**Ն. Մեղիք-Թանգեան**, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք Ա., Ծուշի, 1903, էջ 316): Շահապիվանում գոմարված երկրորդ կանոնադիր ժողովը (447 թ.) ավելացրեց նոր կանոններ, մասնավորապես՝ խստիվ արգելվում էր արյունակցական ամուսնությունները մինչև չորրորդ աստիճան. «Ոչ ոք չհամարձակվի ամուսնանալ քեռորդու, եղբորորդու կամ հորաբորջ, կամ ազգականի հետ մինչև չորրորդ ծնունդը» (անդ, էջ 334): Խիստ կանոններ էին գործում անբարոյության եւ ամուսնական դավաճանության դեմ, ընդ որում պարբեր էր սահմանված բոլորի նկարմամբ՝ անկախ դասային պարկանելությունից: Այս որոշումները, անպարակույս, հեղափոխում էին առողջապահական, հիգիենիկ եւ կանխարգելիչ նպատակներ՝ սահմանափակել ժառանգական եւ վարակիչ բնույթի հիվանդությունների փարածումը:

մական վկայությունները: «Բագիլիաս» անունով հայրնի այդ հիմնարկները, փաստորեն, ամբողջ հիվանդանոցային թաղամասեր էին՝ վարակիչ, վիրաբուժական և րենդային մահճակալային բուժմամբ հիվանդների համար մի շարք առանձնաշենքերով և մեկուսարաններով, հոսպիտալ առանձին մասնաշենքերով: Ի փարբերություն զինվորական հոսպիտալների (վալեպուդինարիա՝ այս հիվանդանոցները նախադրված էին քաղաքացիական բնակչության համար¹⁸:

Առողջապահական հիմնարկների և այդ նպատակին ծառայող բարեգործական ձեռնարկումների նոր իրողությունների ենթ առնչվում Բագրապունիների հզոր և անկախ հայկական թագավորության գրեթե երկհարյուրամյա (Ժ.-ԺԱ. դարեր) իշխանության շրջանում: Դրա ապացույցն էին թագավորության փարբեր քաղաքներում գործող առողջապահական հիմնարկներն ու սանիտարահիգիենիկ կառույցները՝ հասարակական շենքերը, բաղնիքները, ջրափար խողովակները և այլն¹⁹:

Բագրապունյաց թագավորության կործանումից հետո, ինչպես հայրնի է, մշակութային կյանքը Նայաստանից տեղափոխվեց Կիլիկիայի անկախ թագավորություն, ուր սերտ առնչումներ կային հարևան արևմտաեւրոպական երկրների հասարակական-տնտեսական և մշակութային կյանքին: Նայրնի է Կիլիկիայի Լեոն Բ. թագավորի, նրա դուստր Զապել թագուհու, վերջինիս դուստր Ֆիմիի և Լեոն Բ.-ի թոռ Լեոն Գ.-ի բարեգործական գործունեությունը, որոնց ջանքերով բացվում են նոր հիվանդանոցներ և բուրդանոցներ²⁰: Ի մասնավորի՝ Զապել թագուհու հոգածությամբ Սիս մայրաքաղաքում 1241 թ. կառուցվում է մի հիվանդանոց, որն ուներ հիվանդների բուժման և սպասարկման կապարյալ պայմաններ²¹:

Արդեն ԺԴ. դարում, Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո, հայ ժողովուրդը, գրկված լինելով պերական ինքնուրույնությունից, սրիպված էր ազգային մշակույթը պահպանել և զարգացնել Նայաստանից դուրս՝ հայկական գաղթօջախներում: Դրանցից մեկն էր պարմական Փոքր Նայքի մայրաքաղաք Ամասիան, որը ԺԵ. դարի կեսից՝ Բյուզանդական կայսրության փլուզումից հետո, դարձել էր Օսմանյան Թուրքիայի խոշոր վիլայեթներից մեկի կենտրոնը: Նենց այստեղից է սերում միջնադարյան հայ բժշկության երախտավոր Ամիրդովլաթ Ամասիացին:

Ամիրդովլաթ բժշկապետի՝ բժշկության գրեթե բոլոր բնագավառներն

18 Տե՛ս Դ. Մեյեր Տեյներ, Կ. Յուգոֆ, էջ 19:

19 Տե՛ս Դ. Մարր, Բասկոպի և Անի 1904 թ. Ս. Սեբերբուրգ, 1906, էջ 14. Դ. Ալիշան, Շիրակ, Տեղագրութիւն պարկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 81:

20 Տե՛ս Դ. Ալիշան, Սիսուան, Նամագրութիւն Նայկական Կիլիկիոյ և Լեոն Սեմագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 223, 514-515:

21 «Զապել թագուհին շինեաց ի Սիս հիւանդանոց մի, և ի մէջն Բրգայ (աւագան) և հայի յարեմբեան դուռն ի Սուր բերդն, զոր այժմ Մարտիան կոչի... Եւ այս օրինակ զիր գրաւ ի վերայ դրանն, թէ Կապարեցաւ յարմարումն հիւանդանոցին հրամանաւ մեծաւ փառաւր-Քրիստոսատր թագուհոյն Զապելի, ի թուականութեանն Նայոց ՈՂ. (1241) ամին» (անդ, էջ 539):

ընդգրկող երկերում առանձին ուսումնասիրության նյութ են խնդրո առարկա՝ առողջապահության և հիգիենայի ոլորտներին վերաբերող մեկնաբանումները, որոնք լավագույնս արտացոլված են «Ուսումնական բժշկությանն է այս» գործի մեջ: Հիմք ունենալով մինչև ԺԵ. դարի բժշկության մեջ առկա առողջության պահպանման հանձնարարականները՝ Ամիրդովլաթը ևս կարևորում է օրգանիզմում օրգան-համակարգերի կենսաբանական գործառույթների հավասարակշռված վիճակը և կապը արտաքին միջավայրի հետ: Առողջության պահպանման գործում շեշտադրելով աշխարհային բնության, ֆիզիկական կոփվածության և ժառանգական գործոնի կարևորությունը՝ նա համակարգված ներկայացնում է դրանցից յուրաքանչյուրի, իր իսկ ձևակերպմամբ՝ «անձը ուժով և զորաւոր պահելուն» միավոր առողջապահական նշանակությունը:

Առաջնահերթ համարելով հիվանդությունների կանխարգելման կարևորագույն գործոնը՝ Ամիրդովլաթը նշում է այն իրականացնելու որոշակի միջոցները. ապրելակերպի ճիշտ ռեժիմ ու սննդակարգ, ֆիզիկական չափավոր ծանրաբեռնվածություն՝ կապված փարվա եղանակների և օրգանիզմի անհարկական առանձնահատկությունների հետ և այլն: Բանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում հիվանդության պարճառագիտության բնույթը դեռ մնում էր ջրացահայրված, հիվանդությունների կանխարգելման գործընթացն իրականացվում էր հիմնականում սննդակարգի և սանիտարահիգիենիկ միջոցառումների կատարելագործման ճանապարհով: Ներկայումս Հիպոկրատին ամասիացի բժշկապետը նույնպես զգուշացնում է գերծ մնալ օրգանիզմի համար վրանգավոր կարող փոփոխություններից, խորհուրդ է փալիս մի սովորությանց մյուսին անցնել աստիճանաբար, քանի որ յուրաքանչյուր ծայրահեղություն մարդու բնության թշնամին է (չափից շատ նիհարելն ու գիրանալը, թերսնումն ու շարակերությունը, ավելի քան անհրաժեշտ՝ քունը և անքնությունը, ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությունը և այլն): Ներաբրբիր և, ինչու չէ, այսօրվա համար այժմեական են հնչում սննդակարգի մասին Ամիրդովլաթի դատողությունները. «Գիտացիր, որ առողջ յայն ժամն պահէ, որ զկերակուրն ուրէ՛ նայ անձն թեթև լինի և որ զկերակուրն ուրէ՛ նայ հալէ և մարսէ և զշարժումն գոր պէտքն է՝ զայն այնէ: Եւ յայն ժամ ուրէ՛ զկերակուրն, որ սիրտն ուզէ և քաղցած լինի և մարսէ և գոսկերքն ուժով և զաւրաւոր այնէ և ուժ քայ անձին: ...Եւ թէ շատ ուրէս զկերակուրն շուր չի հալի և զանձն ծանդրացնէ և պարէի է, որոյ որ ուզէ, որ կերակուր ուրէ՛ յառաջ քան զուրելն կու պիտի, որ ճուլապ կամ սքանճուպին ումպէ և ապայ կերակուր ուրէ, որ սրամոքն զկերակուրն շուր հալէ: Եւ **հանց ուրել կու պիտի զկերակուրն, որ դեռ փորն չէ կշտացնել, նայ զձեռքն ի յեւր քաշէ, զի յառողջութիւն ի քիչ ուրելն է, քանի որ քիչ ուրես առողջութեան նշան է:** Եւ այնոք, որ զիրենց բնութիւնն ուսոցելին, որ ի ժիր շատ ուրեն, այն չէ աղէկ սովորութիւն,

վասն այն ասցել են բժշկապետքն, թէ յերոյ ազգի ազգի հիւանդութիւն բերէ»²²: Ըստ այդմ՝ սննդակարգն ընտրելիս պետք է նկատի ունենալ մարդու փարիքը (երիտասարդները կարիք ունեն ավելի հագեցած սննդի, քան ծերերը), փարվա եղանակը (ձմռանը սննդակարգի մեջ պետք է ավելացնել հացը և մսեղենը, պակասեցնել բանջարեղենը, ամռանը հսկառակը՝ պակասեցնել մսափառակները և ավելացնել բանջարեղենն ու մրգերը): Պետք է խստորեն հետեւել օրգանիզմից արտաթորանքների ժամանակին արտազատմանը, անհրաժեշտության պարագայում օգտագործել մաքրող հոգնաներ և թուլացնող միջոցներ, ամսվա մեջ 1-2 անգամ ընդունել արհեստական փսխում առաջացնող միջոցներ. «...Պարեմ այն է, որ ամիսն Բ. (2) փարպայ պիտի որ փսխեն, որ ստամոքն յիսրկի և կերակուրն հալի և զանձն գիրացնէ և ազարէ պալղամոք մարդուն և նկրիսին և ոսկրաց ցաւուն և կոնակին շար գալութիւն ունի: Եւ ազարէ գլխուն և ըղեղանն և փանի գպեղծ գիճութիւնն և զաչքն պայծառ առնէ: ...Եւ փսխելուն դեղերն այլ յիշենք զանվնասն. սքանճուպին և բողկի ջուր և սամթի ջուր և դեղին քունկար և որ ի սոցանէ ի գար է՝ վնասակար է և սպանող. որպէս սեւ վրացի կոճն և սպիտակն և ճապալիանկն և որ սոցին նման է»²³:

Ըստ Ամիրդովլաթ Ամասիացոյ՝ սնունդը ոչ միայն սնվելու միջոց է, այլ նաև բուժամիջոց, որն ունակ է ազդելու օրգանիզմի փարբեր գործառնությունների վրա: Ամիրդովլաթն առողջ մարդու սննդակարգի անհրաժեշտ բաղադրամասեր է համարում զարեայութիւնը պարբերաբար շիւաները, մեղրը, բուսական յուղերը, պանիրը, բանջարեղենն ու մրգերը: Մսափառակներից խորհուրդ է տալիս թռչնի և նապաստակի միս, փարբեր ձկնափառակներ: Ամիրդովլաթը, առողջապահական նկատառումներով կողմնակից լինելով սննդի չափավոր ընդունմանը, խորհուրդ է տալիս կերակրափառակներն ընդունել որոշակի հաջորդականությամբ, նախապես ընդունել հեղուկ, արագ մարսվող սննդափառակ, այնուհետև՝ կոշտ, դժվարամարս կերակուր: Անհրաժեշտ է ուրել դանդաղ, լավ ծամելով, չսնվել ֆիզիկական աշխատանքից և լոգանքից անմիջապէս հետո: Նեղուկներից պարտադիր է համարում ջուրը, ինչպէս նաև՝ չափավոր քանակությամբ գինին: Վկայակոչելով Գալենին և Ռագեսին՝ հայ բժշկապետը նշում է գինու չափավոր օգտագործման դրական կողմերը. այն նպաստում է մարսողությանը, խթանում է օրգանիզմի կենսական գործընթացները, իսկ չափից ավելի խմելը վնասում է մարդու առողջությանը, և պարճառ դառնում փարբեր հիվանդությունների՝ կաթված, անդամալուծություն, հանկարծամահություն, գլխացավ, նույնիսկ՝ հոգեկան խանգարումներ. «...գինի խմելն հանց կու պիտի, որ ի ամիսն Ա. փարպայ կամ Բ. փարպայ խմէ, ...եփ գինին չափաւոր խմէ գալութիւնն այնէ, որ յառաջն զանձն փաքցնէ... և բնական փաքութեանն ուժ փայ և գալացնէ և գերեսն գունն պայծառ առնէ և գարուն յիսրկէ... Եւ այս ամենայն այնժամ լինի, որ

22 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 21բ:

23 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 26ա, 27ա:

գինքն չափաւոր խմէ եւ գինքն չի փայ ի գինի: Եւ թէ շար խմէ եւ հարբենայ... զեն առնէ եւ զանձն վարածցնէ եւ զխելքն փանի եւ զէշ հիւանդութիւն ածէ... որպէս սքթայ եւ ֆալիլ եւ ոսկրաց վարածութիւն եւ սարյ եւ լակովայ եւ թաշանուճ... եւ որ սոցին նման է»²⁴:

Ուշագրաւ են Ամիրդովլաթի ցուցումները կապված խմելու ջրի որակի եւ օգտագործման հետ. հակացուցված է ջուր խմել լողանքից անմիջապէս հետո, քաղցած վիճակում, խիստ ծարավի զգացողության դեպքում խորհուրդ է տրվում ջուրը խմել ոչ միանգամից, այլ՝ կում-կում: Կարևորվում է ջրի որակը, որն էական նշանակություն ունի նյութափոխանակության եւ մարսողության բնականոն կենսաբանական գործառույթների համար:

Չափազանց այժմեական են արդի բժշկագիտական հանձնարարականներին արձագանքող՝ սննդակարգի (դիետա) մասին Ամիրդովլաթի նկարագրումները, քանզի այսօր գիտականորեն հիմնավորված է ճիշտ ընտրված սննդակարգի եւ սնվելու ռեժիմի որոշիչ դերը նյութափոխանակության գործընթացում: Նիմք ընդունելով սննդաբանական որակական հատկանիշները, նրա մարավելու եւ արյան մեջ ներծծվելու աստիճանը՝ Ամիրդովլաթը խորհուրդ է տալիս հետեւել սննդի օրաբաժնի (ռացիոնի) բազմազանությանն ու համամասնությանը, որն ինքնին կարող է ունենալ նաեւ բուժիչ նշանակություն: Պարտաւիճական չէ, որ մի շարք հիվանդությունների (աղեստամոքսային ուղիների ախտահարում, մարսողության խանգարում, որոշ փնեղային հիվանդություններ, թոքային փութերկուլյոզ եւ այլն) բուժման համար Ամիրդովլաթը խորհուրդ է տալիս սննդաբուժում, որն ավելի արդյունավետ կարող է լինել, քան դեղորայքային բուժումը: Շարադրածից ակնհայտ է հայ բժշկապետի հարցադրումների թե՛ գիտական եւ թե՛ գործնական արդիականությունը, որն այսօր եւս պետք է հետաքրքրի բժիշկ դիետոլոգներին եւ հիգիենիստներին:

Ըստ Ամիրդովլաթի՝ առողջության պահպանման գործում պակաս կարեւոր չէ աշխատանքի ռեժիմի եւ ֆիզիկական ծանրաբեռնվածության ճիշտ կազմակերպումը. խորհուրդ չի տրվում երկար ժամանակ մնալ նույն անշարժ դիրքում, որը նպաստում է մարմնի բնական ներքին ջերմության նվազեցմանը, դրան հակառակ՝ գործուն աշխատանքը խթանում է օրգանների, մասնավորապէս՝ աղեստամոքսային ուղիների կենսաբանական գործառույթները. «...Եւ աշխատիլն ի կերակրէն յառաջ զբնական փաքութիւն յաւելցնէ եւ զկերակուրն հալէ եւ զանդամքն զարացնէ, եւ թէ ի կերակրէն հետեւ աշխատիլն զանձն վարած առնէ եւ յավաղ առնէ եւ պեղծ հիւրնդութիւն բերէ, բայց թէ այն ժամանակն չի այնել եւ կերակրէն յետեւ քիչ աշխատիլն աղէկ է եւ զկերակուրն հալէ: ...Եւ ի կերակրէն յառաջ աշխատիլն լերդին եւ սրամոքին ուժ փայ եւ ով որ կուզէ որ զկերակուրն հալէ եւ առողջութիւն բերէ՝ չէ աղէկ, որ ի կերակրէն յետեւ շար աշխատիլն

²⁴ ՄՄ, ձեռ. հ^թ 8871, էջ 23ա:

չէ աղէկ: Եւ առողջութեան նշանն է եւ կենդանութեան, որ ի կերակրէն յառաջ աշխարհի, ի հիւրնությունէն ի գար պահէ»²⁵:

Քննելու ռեժիմը նույնպէս կարևորը Կրտսէն է զբաղեցնում ամիրդովլաթյան առողջապահական ցուցումներ ընդ որում դրան պէտք է հետեւեն ոչ միայն հիվանդները, այլ նաեւ՝ առողջները: Լավագոյնն է համարվում չափավոր, չընդհարվող քունը, որը հանգստացնում է նյարդային համակարգը եւ կանոնավորում օրգանիզմի կենսաբանական գործընթացները. «...քուն լինալն հանց պիտի, որ մարդուն անձն հանգիստ լինի եւ աւգնածութիւնն երթայ եւ կերակուրն հալի: Եւ հանց որ այսպէս որ ասացի, որ լինի նայ, ինքն զանձն առողջ պահէ եւ զուժն յաւելցնէ եւ ըստամոքացն բոցն յաւգոյրն եւ ի պիտեւան առնէ»²⁶:

Ուշագրավ են առողջության պահպանման գործում նյարդային համակարգի որոշիչ դերի մասին Ամիրդովլաթի ցուցումները. պէտք է զգուշանալ արտահայտված զգացմունքային գործոններից (բարկություն, վախ, մարմնավոր ցանկությունների չարաշահում), որոնք կարող են «բար» հիվանդությունների պատճառ դառնալ:

Զարմանալի կերպով սեքսուալությունից ներկայիս ըմբռնումներին նույնահունչ, հարիր դիտարկումներ կան բժշկարանի «Վասն թըպրի ամուսնութեան» գլխում: Ահալասիկ, Ամիրդովլաթի դատողությունները ամուսնության եւ «մերձավորության» խնդիրների վերաբերյալ. «Եւ շահն այն է ամուսնութեան, որ զանձն թեթեւ այնէ եւ զսիրտն խնդացնէ եւ զճիկն ի սրտէն հանէ եւ զհոգսն փանի եւ զագգի ազգի մաղձանքն փանի եւ զմալայխալիայն եւ զսավրայի հիւրնությունն փանի եւ որոյ գլուխն եւ աչքն ծանդրանայ, ազգը զիրիկամն եւ զաճուկն եւ ի պէտք խառնումնոց սրբէ... եւ յորժամ զինք [մերձավորութիւն] շար այնէն՝ զէն այնէ եւ զայն շահերն, որ ի վերն յիշեցի՝ նայ ի զեն դառնայ եւ զանդամոցն ուժն փանի եւ զաչից լուս պակսեցնէ, եւ զմարդն շուր ծերացնէ, եւ զանձն ավաղեցնէ, եւ զզղերն վարածցնէ: Եւ թէ ավաղ մարդն շար մերձավորութիւն առնէ, նա հաւելմաջ ջերմ ածէ»²⁷:

Իրենց նուրբ դիտողականությամբ եւ բժշկական փորձական աշխարանքից բխող ճիշդ մեկնաբանումներով ավելի քան կիրառելի են Ամիրդովլաթի խորհուրդները նորածնի խնամքի, հիգիենայի, դաստիարակության, ինչպէս նաեւ՝ կրթով կերակրող մայրերի սննդի ռեժիմի վերաբերյալ: Բժշկարանի «Վասն թըպրի սննդեան փոխյոց, որ առողջ սնցնէ» վերաբառությամբ գլխում Ամիրդովլաթը շեշտադրում է նորածիններին կրծքի կաթով կերակրելու անհրաժեշտությունը՝ չնոռանալով կարևորել սպինայի ֆիզիկական եւ հոգեկան առողջ կենսակերպը: Նա սպինայի լավագոյն փորձը է համարում 25-ից 35-ը, քանի որ այն երիտասարդության եւ ուժերի ծաղկման լավագոյն շրջանն է: Սպինային

25 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 21ա:

26 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 23բ:

27 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 24բ:

պելքը է գերծ լինի հոգեկան եւ նյարդային ցնցումներից (բացառել վախի, տագնապի, տխրության զգացողությունը), քանզի նորածնի մոր հոգեկան աշխարհի անդորրը եւ հոգեկան դրական հույզերը ուղղակիորեն փոխանցվում են մանկանը՝ պայմանավորելով նրա ֆիզիկական եւ հոգեկան աշխարհի առողջ կենսակերպը. «Եւ դայեկն կու պիտի, որ դայեկութիւնն աղվոր վարպետ լինի եւ աղէկ գիտենայ զպղին զպէտն զկապելն եւ զաճեալն աղէկ գիտենայ, որ զի երեխային անձն որպէս մոմ է եւ մարն կու պիտի, որ զնորայ կաթն քիչ քիչ տայ եւ կամաց արեւ, եւ աղէկ խոսքվի գրուցէ ու չի կանչէ ի տղին յերեսն: ...Կու պիտի որ տղին ծրծնողն աղէկ կերակուր ուրէ, որպէս հաւու միս եւ գառան միս եւ գէր հաւ ձագ եւ ուլի միս եւ շաւրվայնի: Եւ թէ կաթին համն աղի լինի՝ նայ կու պիտի, որ զխիարին հնդին զջուրն եւ զխաշխաշն եփէ եւ ճուլապով խմէ՝ խիստ օգտէ: Եւ թէ կաթն անհամ լինի, նայ կու պիտի որ քաղցր եւ գէր կերակուր ուրէ եւ ապրաֆիլ փոքր եւ հալիլայ սնուցած ուրէ՝ շաւր օգտէ: ...Եւ յորժամ տղան մեծնայ, նայ քիչ քիչ զկաթն քիչ տան եւ յորժամ ակռան ելանէ, քիչ քիչ հաց տան, որ ուրէ՝ խիստ օգտէ եւ ուսոցանէն զկերակուրն ուրելն եւ շուրվայ տան, որ խմէ եւ քիչ քիչ ի կաթէն կտրէն զպղան ի ծրծէն: Եւ զպղան ի ձմռան մէջն եւ ամռան մէջն չէ պատիհ, որ ի կաթէն կտրէն՝ աշնան ամիսն լաւ է եւ կամ գարնան ժամանակն լաւ է»²⁸:

Ներելելով հիպոկրատյան դրոյթներին՝ Ամիրդովլաթը կարեւորում է տարվա չորս եղանակների ազդեցությունը օրգանիզմի վրա: Նայ բժշկապետի դատողություններն այս բնագավառում արձագանքում են անսխիլ բժշկության դասականների կարծիքներին²⁹:

Ամիրդովլաթը նույնպես այն տեսակետին է, որ բնակլիմայական պայմանները՝ սառն ու տաք քամիները, եւ որ կարեւոր է բնակավայրի դիրքը որոշիչ ազդեցություն են ունենում մարդու առողջության վրա: Այսպես՝ հյուսիսային սառը եւ չոր քամիները նպաստում են ֆիզիկական կոփվածությանը եւ կենսաբանական

28 ՄՄ, ձեռ. հ^թ 8871, էջ 30ա-31բ:

29 Տարվա չորս եղանակների, ինչպես նաեւ աշխարհագրական վայրի որոշիչ դերը օրգանիզմի թե՛ բնականոն եւ թե՛ ախտաբանական գործառույթների վրա հանգամանորեն շարադրված են «Նիպոկրատյան հավաքածու»-ի «De natura hominis» (Մարդու բնության մասին), «De aere, aquis, locis» (Օդի, ջրի, տեղանքի մասին), «De flatibus» (Գազների մասին) հատորներում: Նիպոկրատը կարեւորում է երկնային լուսավորության ծագման եւ մայր մրելու փուլերը, քամիների տեսակը, ջրի որակը, լեռնային թե՛ հովիտային տեղանքը. «Ով ուզում է հաջողություն ունենալ բժշկական արվեստում, պելքը է հիմք ընդունի հետեւյալ կանոնները՝ առաջին հերթին հաշվի առնի տարվա եղանակը, քամիների տեսակն ու ուղղությունը, խմելու ջրի որակը» (Гиппократ, Избранные книги, «De aere, aquis, locis», пер. с греческого В. Руднева, М., 1994, էջ 278. «Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье», М., 1972, էջ 12, 32-35): Նիպոկրատը բնութագրում է մարդկանց խառնվածքային տիպերը ըստ բնակավայրի եւ կենցաղավարության: Ուշագրավ է հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ սկյութների հիպոկրատյան բնութագրումը. «Այս ժողովուրդը հիմնականում վարում է քոչվոր կյանք, ապրում է տայերի վրա, նրանց վարած կենցաղը պարզապես դառնում մի շարք հիվանդությունների՝ հոդապապ (podagra), նարանեղի բորբոքում (ishias), անպարզաբնություն (տղամարդկանց մոտ պարզապես շարունակ ձիավարությունն է, իսկ կանանց մոտ ոչ գործուն կենցաղային կյանքը, որը հանգեցնում է սեռական օրգանների ճարպակալման եւ ֆիզիոլոգիական գործառույթների խախտման): Սա է պարզապես, որ տղամարդկանց մեծ մասը դառնում է ներքին» (De aere, aquis, locis, стр. 289-300): Ի դեպ, այսօր այս խնդիրներով զբաղվող գիտությունը կոչվում է antropogeografia:

բնականոն գործառնություններին: Այսուհանդերձ այս վայրերում գերակշռում են սուր հիվանդությունները. «Եւ այլ յիշեմք զհիւսիսային կողմն, որ ի դէմն է հարաւոյ, եւ իւր բնութիւն հով է եւ չոր է այն պարճառովն, որ արեգակն ի յայն կողմանէն հեռու է ի գեպնէն, եւ ավճին մօտիկ է, եւ բնութիւն հով է եւ զանձն հովացնէ, եւ զկերակուրն մարսէ, եւ ժիր զանձն առողջ պահէ, որ զոգն որդորէ եւ բնական քաթութեան ուժ քա, զառողջութիւն առողջ պահէ, եւ վնաս առնէ թոքին, զուքամ եւ նուզլա առնէ»³⁰: Նարավային քաթ եւ խոնավ քամիներն առաջացնում են ֆիզիկական ուժի անկում եւ մկանային թուլություն, դրանով հանդերձ այդ վայրերում սուր հիվանդությունները հազվադեպ են, գերակշռում են խրոնիկական ախտաբարոմները. «...եւ մարդ ի քաթ քաղքնին վարած է թուլանձն լինի, եւ ուժն վարածի, եւ զօրութիւն զբնութիւն աւիրէ, եւ ան քաղաքն, որ ի ծովու մօտ լինի, եւ կամ ի բոլորն ջուր լինի, նորա բնութիւն գիճային է... եւ այն քաղաքն, որ ի բնութիւնն քաթ է, զմարդուն գերեսն դեղնեցնէ եւ զոսկերքն վարածցնէ»³¹:

Տարբեր է նաեւ արեւելքի եւ արեւմուտքի բնակչության բնական գործոնների ազդեցությունը մարդու օրգանիզմի վրա. «Այլ յիշեմք զարեւելքն, որ աղօթկողմ է քրիստոնէից, եւ իր բնութիւն մուսկաւարի է, եւ քամին որ ի այս դիհէս զա՝ այնոր սապա ասեն, եւ բնութիւն ի հովութիւն եւ ի քաթութիւն ի մէջ է: Եւ արեւմուտքն ի արեւելից դէմն է, եւ նորա միզաճն այլ մուսկաւարի է, եւ քամին ի այն կողմանէ զա՝ քաթաւոր ասեն, եւ այս Բ. քամին այլ անձին պիտեան է»³²:

Ամիրդովլաթը, հետեւելով միջնադարում գերիշխող հիպոկրատյան հեղափոխության ուսմունքին³³, այդ կողմնորոշմամբ փայլա է նաեւ առողջապահական որոշակի մեկնաբանումներ եւ ցուցումներ: Ամիրդովլաթի բնորոշմամբ՝ քաթվա չորս եղանակները որոշիչ ազդեցություն են ունենում օրգանիզմի չորս հիմնական հեղափոխության (արյուն, լորձ, սև մաղձ եւ դեղին մաղձ) քանակական եւ որակական փոփոխությունների վրա՝ դրանով իսկ բացատրելով քաթերի հիվանդությունների շարք կամ քիչ քաթաձվածությունը: Այս հարցադրումներին հանգամանալից անդրադարձ կա «Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործի «Վասն զայս պեղծ

30 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 32բ:

31 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 413, էջ 42բ-43ա:

32 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 32բ:

33 Արեւելյան բժշկության մեջ ծնունդ առած եւ հունական բնափիլիսոփայության մեջ քրեոսյան վերածված 4 քաթերի (կրակ, հող, օդ, ջուր) ուսմունքը դարձավ հիպոկրատյան հեղափոխության ախտաբանության քրեոսյան հիմքը: Բժշկագիտության մեջ քանակի ու չորս հարաբերւած այս քրեոսյան շարք ավելի համոզիչ եւ ընդգրկուն է ձեռնարկված հիպոկրատյան «De prisca medicina» (Նին բժշկության մասին) «De morbo sacro» (Սքրագան հիվանդության մասին) եւ «De aere, aquis, locis» (Օդի, ջրի, քրեոսի մասին) գործերում, որ հեղինակը հետադարձաբար զարգացնում է այս դրույթը, որ օրգանիզմում ընթացող թե՛ բնականոն եւ թե՛ ախտաբանական գործառնությունները պայմանավորվում են չորս հեղափոխության որակական եւ քանակական փոփոխություններով: Ավելին՝ դրանցից որեւէ մեկի գերակշռությամբ են բնութագրվում մարդկանց խառնվածքային չորս տիպերը՝ սանգվինիկ, երբ գերակշռում է արյունը (sanguis), ֆլեգմատիկ, երբ գերակշռում է լորձը (phlegma), խալերիկ, երբ գերակշռում է դեղին մաղձը (bilis) եւ մելանխոլիկ, երբ գերակշռում է սև մաղձը (bilis): Ըստ Նիպոկրատի՝ քաթվա եղանակները, ցուրտը, քաթը, չորությունն ու խոնավությունը անմիջական ազդեցություն ունեն հեղափոխության քանակական եւ որակական փոփոխությունների վրա («De natura hominis»՝ Մարդու բնության մասին), էջ 201-203:

խառնվածոցն ընծայի կամ յարենեւ կամ սափրայէ կամ պալղամեւ կամ սավրայէ լինի» գլխում: Ամիրդովլաթի բնորոշմամբ՝ ձմռանը օրգանիզմում գերակշռում է դեղին լեղին (պալղամ), գարնանը՝ արյունը, ամռանը՝ լորձը (սափրայ) եւ աշնանը՝ սև լեղին (սավրայ): Եւ քանզի, ըստ միջնադարյան ավանդական բժշկագիտության, օրգանիզմում հեղահյութերի քանակական հաշվեկշռի խախտումը առիթ է դառնում որոշակի հիվանդությունների, ըստ այդմ՝ ձմռանը («պալղամի» ավելցուկի պարճառով) հաճախ են հանդիպում անդամալուծություն (Paralysis), մոռացկոտություն (Sclerosis), ընկևավորություն (Epilepsia), արյունազեղում (Apoplexiae cerebri), գարնանը՝ («արյան» ավելցուկի պարճառով) փնեղային հիվանդություններ՝ մասնավորապես կայուն փնեղ (Febris haectica) եւ փնեղ (Febris continua), արյունահոսություններ, ամռանը՝ («սափրայի» ավելցուկի պարճառով) գլխացավություն, թոքաբորբ (Pneumonia) թոքամիզի բորբոքում (Pleuritis), լյարդի հիվանդություններ, դեղնախտ (Icterus), աշնանը («սավրայի» ավելցուկի պարճառով) գերակշռում են փնեղային եւ հոգեկան հիվանդությունները՝ կայուն փնեղ (Empyema necessitatis), մելանխոլիա (Melancholia). «Գիւրացիք, որ քարին չորս եղանակ է... գարնան եղանակին բնութիւնն մուխթափիլ է, ... քարք է եւ գէճ՝ գարնան բնութիւնն ունի... զամռան եղանակն բնութիւնն քարք է եւ չոր է՝ ունի զբնութիւնն սափրայ: ...Այլ յիշենք զաշնան եղանակն... բնութիւնն հով է եւ չոր է, զսավրային բնութիւնն ունի... Այլ յիշենք զձմեռնային եղանակն, գիւրացիք... հով է եւ գէճ է, ունի զպալղա մին բնութիւնն»³⁴:

«Գիւրացիք, որ յորժամ, որ ի մարդուն անձն արուն աւելնայ... եւ այսպէս նշանի երեւնայ, որպէս խոջակն բռնվիլն եւ ուռիլն եւ ակռայրակերն արունիլն եւ մկնաբմերն եւ կարմիր ուռեցնին... եւ այն ջերմն, որ մուրադայ ասէն, եւ որոյ քիթն շար արունի եւ սինեախաւս ջերմն եւ գոր ի այսոց նման լինին ...Յորժամ սափրան ի մարդուն անձն յաւելնայ եւ ուզենայ, որ վնաս գործէ անձինն եւ անպարճառ հիւանդ առնէ զմարդն: Եւ կէս գլխուցաւորինն եւ գլխուցաւորինն, եւ բոր եւ կիծ, եւ քերվիլ, եւ սարսամ եւ պարսամ, եւ գաթուլճամբ եւ գաթուլթիայ, եւ խոց լերդին եւ աջայցաւորինն, եւ եարախան... Եւ յորժամ պալղամն ի մարդուն անձն շարանայ եւ յաւելնայ, նայ, կու պիտի, որ ի մարդուն ի անձն հիւանդութիւնն երեւնայ, որպէս սարյ եւ ֆալիճ, եւ սաքրայ, եւ քապուս, եւ մոռցկոտութիւնն... եւ իրիկամացաւորինն, եւ սպիտակ պիսակն եւ սքամոքին վարուժութիւնն... Եւ յորժամ սավրան ի մարդուն ի յանձն յաւելնայ, նայ հիւրնդութիւն բերէ, որ քուն չի լինի մարդն, եւ զշավշան եւ զխելքն կորսնցնէ եւ փայծղանցաւորին... եւ պեղծ խոցեր, եւ խէվութիւն, եւ գողութիւն, եւ զայն ջերմն, որ ի չորս արն մէկ բռնէ, եւ գոր նոցին նման է»³⁵:

Ամիրդովլաթյան բժշկության մեջ կարևորվում են նաև սանիտարահիգիենիկ հարցադրումները՝ բնակչության հիգիենան, բնակավայրերի, հասարա-

34 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 43ա-43բ:

35 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 413, էջ 44բ, 45ա, 45բ, 46բ:

կական վայրերի մայքրությունը եւ այլն: Ընդհանուր առմամբ հիգիենայի (հուն. hygienos - առողջությանը նպաստող) խնդիրը, որպես առողջապահության թիվ առաջին գործոն, դեռ ամենավաղ ժամանակներից եղել է փարբեր ազգերի ամենակենսական խնդիրներից մեկը, եւ միշտ էլ թե՛ բժշկագիտական, թե՛ առօրյա կեցության փեսանկյունից առաջնային եւ համարվել արտաքին միջավայրի եւ կենցաղային պայմանների, աշխատանքային եւ հասարակական կեցության ուղղակի ազդեցությունը մարդու առողջության վրա: Բնականորեն, առողջապահական այդ կարևորագույն գործոնը չէր կարող դուրս մնալ հայ բժշկապետի առողջապահական հանձնարարականների շրջանակից: Ուսումնասիրվող բժշկարանի «Վասն թըրպիի, որ մարդ զանձն աճուել փայ», «Վասն թըրպիի ի բաղանիս լվացուելուն», «Վասն այն թըրպիինի, որ ի բաղանիս ի յանձն կիր ածել» վերաբերությամբ գլուխներում ուշագրավ հրահանգներ կան անձնական հիգիենայի՝ մարմնի մաքրության եւ լոզանքների ձևերի մասին՝ դրանք համարելով ջրաբուժության արդյունավետ միջոցներ (հայրնի է, որ միջնադարյան բաղնիքները նաեւ յուրօրինակ ջրաբուժարաններ են եղել): Փաստորեն Ամիրդովլաթ բժշկապետը, փարբերակելով լոզանքների փարբեր ձևերի եւ այդ ընթացքում մերսման անմիջական ազդեցությունն օրգանիզմի կենսաբանական գործառնությունների վրա, ըստ այդմ փալիս է ջրաբուժության միջոցով ոսկրաբուժության, հոդաբուժության, անոթաբուժության եւ թերապեւտիկ այլ գործնական հանձնարարականներ. «...աճովիլն զոսկրանք եւ զաղուածքն զաւրաւոր առնէ: Եւ կակող աճուեն զանձն... եւ զերկնին բանայ եւ զոսկերքն ուժովցնէ... եւ զանձն յիսրկէ, եւ զբնական փաքութիւն ուժովցնէ, եւ զփաքութիւնն յամենայն անձն բաժանէ եւ զանձին զկալուածն բանայ... եւ զերկնին եւ զջղերն ամրացնէ... Եւ ի փաք ջուրն լվացվիլն զանձն փաքցնէ եւ զգիճութիւն յաւելցնէ եւ զբնութիւն աղէկ այնէ: Եւ զգոգին, որ կալուի ի չորութենէ՝ բանայ եւ անուշ քուն բերէ, եւ զաւգնածութիւնն փանի եւ զցաւն խաղուեցնէ, եւ զքամին յանձնէն վարէ, որ թանծր եւ պեղծ է՝ հաւնէ:

Եւ զերկնուն զկալուածն բանայ եւ զանձն թաժայ առնէ: Բայց թէ շար նսրիս՝ զանձն վարուծցնէ, զսիրքն եւ զլերդն հովացնէ: Թէ շուր ելնէ՝ զպալղամն հալէ, եւ թէ ի եղկ ջուրն լվացվիլն, զանձն գէճ առնէ, եւ որոյ ի յանձն չորութիւն յաւելցնէ լինի՝ աւգրէ, եւ որոյ լուծումն լինի՝ աւգրէ»³⁶:

Բժշկարանում ուշագրավ դիտարկումներ կան հիգիենայի մի այլ բնագավառի՝ սննդի հիգիենայի³⁷ (դիետոլոգիա) վերաբերյալ: Ամասիացի բժշկապետը

36 ՄՄ, ձեռ. h⁶⁶ 8871, էջ 24բ-25ա:

37 Սննդի հիգիենան, որպես բժշկագիտության առանձին ոլորտ, ինչպես հայրնի է, ձեւավորվել է ԺԺ. դարում գերմանացի գիտնականներ Մ. Պերենկոֆերի (որ առաջին անգամ իր վրա փորձարկեց խոլերայի վիրբիոնի ազդեցությունը) եւ Կ. Ֆոյրի ուսումնասիրությունների շնորհիվ: Նրանց հետաքրքրությունների շրջանակում էին սննդի որակի, բաղադրության (սննդի մեջ պարունակվող ճարպի, ածխաջրերի, սպիտակուցների, հանքային փարբերի եւ վիտամինների անհրաժեշտ քանակը), սնվելու անհատական ռեժիմի առողջապահական նշանակության խնդիրները (Պ. Заблудовский, История медицины, М., 1981, էջ 200-201): Ներկայումս,

նույնպես շեշտադրելով սննդի որակի եւ դրա ճիշտ ընտրության կարեւորությունը առողջության պահպանման գործում՝ անդրադառնում է ուրեւիների համապետության խնդրին, ըստ որի՝ նրանց բարեկանոն թե աններդաշնակ համադրումը կարող է դառնալ մարդկանց առողջությանը նպաստող կամ հակառակը՝ հիվանդաժին գործոն. «Այն արն, որ թափա ձուկն ուրեւ, նայ ի յայն արն պարբասար կաց ի կաթնէն եւ ի հաւկթէն եւ ի ոսքէն եւ քալամէն: Եւ թէ զասօք ի մէկ տեղ ուրեւ, նայ զմարդն ֆալիճ առնէ եւ սավրայի հիւրնդոյթին ընծայէ... եւ այլ դահ անասնոյ ըղղէն եւ հին եղն մի ուրեւ՝ զեն կու առնէ եւ մահ գործէ: Եւ քաք հացն, որ ի թոնրոյն ելնէ եւ զինքն ծածկեն, եւ որ զպայեաթ կաթն այլ չէ աղէկ: Եւ որ իրք, որ կերակուր է՝ տեսանէս, որ համն փոխեցաւ, մի՛ ուրեւ»³⁸: Այս դեպքում եւս՝ քարբեր կերակրատեսակների որակական բնութագրումների («քաք», «ասօք», «գէճ», «չոր») ու առողջապահական տեսակետից դրանց համապետման խնդրի առումով եւ, ընդհանրապես, Ամիրդովլաթի առողջապահական հայացքներն ամբողջության մեջ դիտարկելիս չի կարելի չտեսնել բազմաթիվ գուգահեռներ հայ բժշկապետի եւ անտիկ դասական ու արեւելյան բժշկության քարբեր ուղղությունների առողջապահական հայացքների միջեւ:

Վերոշարադրածից կարելի է արձանագրել. բժշկագիտության խնդրո առարկա ոլորտների շուրջ Ամիրդովլաթ Ամասիացու հանձնարարականները, ներառելով նախորդ ժամանակների բժշկագիտական պաշարը, նաեւ՝ հարյուրամյակների ընթացքում փորձառություն անցած առողջապահական ժողովրդական ձեռքբերումները, հավելյալ՝ հայ բժշկապետի բարձր մասնագիտական դիտարկումները, լինելով իր ժամանակի համար առաջադիմական՝ համահունչ են առողջապահությանը նպաստող արդիական ըմբռնումներին:

անշուշտ, շատ ավելի ընդգրկուն եւ բազմաբնույթ է սննդի հիգիենայի ուսումնասիրության դաշտը՝ սննդային թունավոր բաղադրիչների հայտնաբերում, օրգանական եւ անօրգանական միացությունների ազդեցության ուսումնասիրություն, որոնք կարող են սննդի մեջ անցնել կենցաղային առարկաներից, գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող թունաքիմիկատներ, որոնք պարզապես դառնում ոչ միայն սննդային թունավորումների, այլեւ՝ քարբեր բնույթի ախտահարումների:

38 ՄՄ, ձեռ. հ⁶⁶ 8871, էջ 28բ-29ա:

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

ՓԱՐԱՔԱՐ. ԳՅՈՒՂԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԸ

Փարաքար (Շիրաբաղ, Շիրաբաթ, Շիրապատ, Պարակար) գյուղը գտնվում է ՀՀ Արմավիրի մարզում՝ Վաղարշապատից 9 կմ արևելք, Երևան քաղաքից հարավ-արևմուտք՝ Երևան-Վաղարշապատ մայրուղու վրա: Այն նախկինում մտել է Երևանի նահանգի Երևան գավառի մեջ և կոչվել Շիրաբաղ: Բնակչության մի մասի նախնիները եկել են 1828-1829 թթ. Սալմաստից և Խոյից: Գյուղն ունի կավահանք, որն անվանվել է նաև փրփրաքարի հանք. հենց այս բառի աղավաղումից էլ, հավանաբար, առաջացել է Փարաքար անունը¹: Ըստ Մեսրոպ Թաղիադյանի՝ գյուղն իր անունն ստացել է տեղի կավօճառի հանքի անունից, «...գոր գիլ կոչեն Պարսկերեն, որ այն զի՝ որպես օճառ փրփրայ, և ինքն որպես քար է, վասն որոյ և ես ի Փրփրաքար ստուգաբանեցի, յոր և անուանակոչեալ իսկ համարիմ»²:

Փարաքարը մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում է ԺԷ. դարից: Գյուղի պատմության մի ուշագրավ դրվագ է հիշատակում Զաքարիա Սարկավագը: Շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթի (1604 թ.) արդյունքում Հայաստանում մի շարք բնակավայրեր դատարկվեցին, որի հետևանքով իշխող պարսիկ վերնախավը ստիպված էր միջոցներ ձեռնարկել երկրի սոցիալ-տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ: Հենց այդ նպատակին էին միտված արշավանքները դեպի Վան, Մուշ, Էրզրում՝ կազմակերպված Երևանի կառավարիչ Ամիրգունա խանի (1605-1625) կողմից, որին Զաքարիա Սարկավագը բնութագրում է իբրև «այր քաջ՝ և սրտապինդ՝ և արի՝ ի պատերազմունս, անահ և աներկիւղ, շէնարար և սիրող քրիստոնէից»³: Նկարագրելով խանի քաջագործությունները «ընդ դէմ Օսմանցուցն»՝ Զաքարիա պատմագիրը հավելում է, որ նա «...գնաց զկողմամբն Վանայ և Մշոյ. և գերեալ զնոսա՝ երեր զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգսն, որ ի մէջ Երևանու ի դաշտ: Քանզի գեղորայքն՝ որ ի մէջ Երևանայ և Էջմիածնայ են, այսինքն՝ Քալար, Գօկգումբէթ, Կաւակերտ, Փարաքար, Սապատ, և այլք՝

1 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 243:

2 Տե՛ս Մ. Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, հոդածներ, վամակներ, վավերագրեր, Եր., 1975, էջ 40-41:

3 «Զաքարեայ Սարկավագի պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1870, էջ 45:

որք գերեաց ի գաւառացն Օսմանցոց, բերեալ բնակեցոյց յայսմ գեղորայս. և ահա կան շէն մինչև ցայժմ»⁴:

1652 թ. Նորքում գրված Մաշտոցյան Մատենադարանի թ. 6231 «Յայսմաւորքի»-ի հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք, որ պատվիրատու-ստացող խոջա Գրիգորը, որ էր «...սա ի յԱյրարատեան ի գիւղաքաղաքէն Երևանայ, որդի Արզումբէկի, որդոյ Սիմէոնի, որ մականունն Մոծակ կոչի: ...աժեպ գգործ վաճառականութեան յուսացեալ յԱտուած և յաջողութիւն նորա»⁵: Քսան տարի շրջագայելով և Լեհաստանում վաճառականությամբ զբաղվելով՝ Գրիգորը «...եկն եհաս ի բնիկ յերկիրն իւր յԱյրարատ... և յԵրևանու քաղաքիս մուլքն ազատեալ վախմ արար յիշատակ իւրն և ծնողացն իւրոց: Եւ շինեաց զԿաթողիկէի եկեղեցոյ ժամատուն ի հմանց բազում ծախիւք և ետ ընծայս եկեղեցոյ մէկ Յայսմաւոր... Ա. (1) կամորճ շինեաց Փարաքարայ ջրին վերայ... և Ատուած վարձահատոյց լիցի ի յաւուրն դատաստանին. ամէն»⁶:

Մ. Թաղիադյանը ևս հիշատակություն ունի Փարաքարի ջրանցքի վերաբերյալ, որ «...հանեալ ի Հրատանայ՝ որ թէ և չոր զարդիս՝ երևի մինչև ցայսօր ժամանակ սկսեալ ի Ծակ քարէն՝ որ ի ներքոյ Ծիծառնաբերդին և ընդ Երեքբլուրն անցեալ՝ որ կոչին Իւջ Թափէ, առ ի շեղ ճանապարհին՝ ընդ Փարաքար գիւղ կամ «Փրփրաքար» գայր գեղոյր ի «լիճն Քահանայի» և արգասանդէր զԱռապարն աւազախիտ...»⁷:

Ձեռագրական մեկ այլ հիշատակություն է պահպանվել Մաշտոցյան Մատենադարանի թ. 444 ձեռագրում, որ բովանդակությամբ «Խորհրդատետր» է: Այն գրվել է 1681 թ. Ս. Էջմիածնում, Գրիգոր Երևանցի գրչի կողմից: Մատյանի պատվիրատուն Սոլթանն է, որն այն նվիրել է հանգուցյալ ամուսին Յոհանի հիշատակին և ձեռագիրն ընծայել Փարաքարի Ս. Հարություն եկեղեցուն: Ձեռագրի գրչության հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, ցանկացող եղև այսմ հոգեւորոգ բուրաստանի բարեմիտ կինն Սոլթան և ստացաւ զսա յիշատակ հոգւոյ առն իւրոյ Յոհանին՝ նոր վերափոխելոյն ի Քրիստոս, որ է որդի Թումանին, և ետ զսա յիշատակ Սուրբ Յարութիւն եկեղեցւոյս, որ ի գեղջիս Փարաքարայ»⁸: Այնուհետև հիշատակվում են Սոլթանի կողակից Յոհանի ծնողներ Թումանն ու Բեկը, նրանց որդիներ Թումանջանը, Ասլանը, Թորոսը և դուստրը՝ Վարդիսաթունը: Հիշատակարանը կարևոր է նրանով, որ այն արժանահավատ սկզբնաղբյուր է Ս. Հարություն եկեղեցու՝ տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության համար, սակայն պարզ չէ՝ խոսքը

4 Անդ, էջ 46:

5 «ԺԷ. դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 500-501:

6 Անդ:

7 Տե՛ս Մ. Թաղիադյան, նշվ. աշխ., էջ 40-41:

8 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաթեան, Ա. Քեռէկեթեան, Երևան, 2004, էջ 718:

ներկայիս Ս. Հարություն եկեղեցու մասին է, թե Ս. Աստվածածնի, որն ըստ շինարարական արձանագրության՝ նախկինում ևս Ս. Հարություն է կոչվել:

Իբրև Ս. Աթոռի նվիրակական և առաջնորդական վիճակ (տերունի), Սիմեոն Երևանցի (1763-1780) Կաթողիկոսը Երևանի տարածքի մի շարք գյուղերի կազմում հիշատակում է նաև Փարաքարը. «Երևանի տարածքում (կան) մի քանի գյուղեր, որոնք հետևյալներն են՝ մեր այս Էջմիածին գյուղը, որ կից է Ս. Աթոռին, Եղվարդ, Օշական, Ալիբեկլու, Դողս, Փարաքար...»⁹: Փիլիպոս Ա Աղբակեցի (1632-1655) Կաթողիկոսը 1636 թ. Ս. Աթոռի սեփականություն է դարձնում փարաքարցի Աբրահամ վարդապետին պատկանող մի այգի, որի սահմաններն են. «Սաֆարի այգին, Փարաքարի մեծ առուն, որ Զանգու գետից գալով անցնում է գյուղի վերևի մասով, մեկիք Յաղուբի այգին եւ Այվազի առվույտի դաշտը»¹⁰: 1665 թ. Հակոբ Դ. Զուղայեցի (1655-1680) Կաթողիկոսը հիշյալ այգուն կից գնում է ևս երկուսը: Հետագայում Ս. Աթոռին այգիներ են վաճառում գյուղի բնակիչներից շատերը, իսկ կաթողիկոսները դրանք իրար միացնելով դարձնում են ամբողջական եւ պարսպապատում: Սիմեոն Երևանցին իր ժամանակ դրանք հիշատակում է «ավերված, ինչպես գյուղի բոլոր այգիները»¹¹:

Փարաքարից Ս. Աթոռին այգիներ են հատկացվել նաև գյուղացիների ցանկությամբ՝ իբրև նվիրատվություն: Օրինակ, փարաքարցի Պետրոսի որդի Ղարապրզն ու իր ընտանիքը Հակոբ Զուղայեցու օրոք՝ 1670 թ., մի այգի են տալիս Մայր Աթոռին՝ ի հիշատակ, կամ Մարկոսի դուստր Եղսումը Աղեքսանդր Զուղայեցու (1706-1714) օրոք՝ 1713 թ. «մի այգի են տալիս Սուրբ Աթոռին՝ ի հիշատակ, որը երեք տախտակի (չափով) է, եւ որի սահմաններն են՝ Մուղնու վանքի, Տեր Ստեփանոսի, Մինասի եւ Սարգսի այգիները»¹²:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը քանիցս հիշատակում է Փարաքարը. դրանցից մեկն առնչվում է 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական ընդհարումների ու գեներալ Պասկևիչի կողմից Երևանի բերդի գրավման հետ: Պարենի բացակայության պատճառով Պասկևիչը դիմում է Ներսես Աշտարակեցուն (1843-1857)՝ ցարական զորքերին օգնություն ցուցաբերելու նպատակով: Ի պատասխան Պասկևիչին՝ «Ներսես Երասխը անցավ, Պարսիկներուն ձեռքէն քանի մը հազար բեռ ցորեն ու գարի խլեց, եւ Աշտարակէ, Օշականէ ու Փարաքարէ բռնի տարուած քանի մը հարիւր հայ ընտանիքներն ալ միասին առնելով սեպտեմբեր 12-ին Պասքեիչի միացաւ»¹³:

Փարաքարը հիշատակվում է նաև 1735 թ. Նադիր շահի արշավանքների

9 Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Զամբո, Երևան, 2003, էջ 70:

10 Անդ, էջ 244-245:

11 Անդ, էջ 246:

12 Անդ:

13 Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Երևան, 2001, էջ 4044-4045, տե՛ս նաև Լ.Նո, Հայոց պատմություն, չորրորդ հատոր, Երևան, 1984, էջ 424:

առնչությամբ, երբ պարենի բացակայության պատճառով շահը ստիպված էր «...Ապարանի կողմը դառնալ եւ Արարատի դաշտը իջնել... այս անգամ իր վրանը փոխադրած էր Փարաքարի վրայ»¹⁴: Աբրահամ Կրետացու «Պատմութեան» «Յաղագս յղելոյ զհորայինքն ի վանքն և գնալն ի Փարազար և Եղուարդ» գլխում խոսվում է շահի՝ Էջմիածին կատարած այցելության մասին. «Եկաւ եւ ինքն կրկին անգամ ի լուսանալն: Եւ ուրախացեալ ի մէջ տաճարին գուարճացոյց զհորայինքն...: Եւ մտրակեալ գերիվարն գնաց խաղաղութեամբ և սիրով զճանապարհն իւր ի վերայ Փարազարու և անդ բանակեցաւ: Եւ ես (Աբրահամ Կրետացի Կաթողիկոսը - Ա. Հ.) ի նոյն օրն զկնի իւր գնացի ի բանակն ի Փարազար սակաւ ընծայիւք»¹⁵:

Փարաքարի նշանակությունը մեծապես կարևորվում է հատկապես հնագիտական տեսանկյունից: Դեռևս 1952 թ. փետրվարին, գյուղի տարածքից, հողային աշխատանքների ընթացքում, հայտնաբերվել է բրոնզե կացին (մ.թ.ա. XII-XI), որը «...имеет обухок со слегка выпуклой молоточной частью и расширенное в одну нижнюю сторону лезвие»¹⁶, իսկ 1959 թ. ապրիլի 27-ին, գյուղի հնամյա շինության փլատակների մեջ գտնվել է Արտավազդ Բ. (մ.թ.ա. 56-34) թագավորի մի արծաթե դրամ՝ բավական լավ պահպանված վիճակում: Այն իր կշռային չափով (14,85 գրամ) չորեքդրամյան է: Չծավալվելով դրամի պատկերագրության ու արձանագրությունների քննության վրա, ինչը մանրամասն վերլուծել է Խ. Մուշեղյանը, միայն նշենք, որ հստակ պահպանվել են դրամի տարեթիվն արտահայտող «IH» գրերը, որոնք ցույց են տալիս, որ դրամը թողարկվել է Արտավազդի իշխանության ԺԸ. տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. 37 թ.¹⁷:

Գյուղի հին հուշարձաններից մեկը, որը բնակատեղի է, գտնվում է օղանավակայանի հարևանությամբ՝ ոչ մեծ բլուրների վրա, իսկ մյուսը, որ պեղվել է 1961 թ. ապրիլի Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ, անվանի հնագետ Գ. Տիրացյանի, ճարտարապետ Ալ. Սահինյանի և հնագետ Ժ. Խաչատրյանի մասնակցությամբ, աշտարակաձև դամբարան-մեհյան է, որը գտնվում է Երևան - Վաղարշապատ մայրուղու աջ կողմում՝ բարձունքի վրա¹⁸: Չնայած

14 Տե՛ս Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Երևան, 2001, էջ 3338, 3340:

15 Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Դորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 54-55:

16 А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 124.

17 Տե՛ս Խ. Մուշեղյան, Արտավազդ II-ի չորեքդրամյանը, ՊԲՀ, 1964, թ. 2, էջ 317-323:

18 Դեռևս 1958 թ., բարձունքի քարե շինության ավերակների շրջակայքում գտնվել է նաև մի քարաքեկոր (սահմանաքար)՝ արամեատառ արձանագրության հետքերով: Շինությունը բաղկացած է քարե մի հարթակից, որի մեջտեղում բարձրանում են աշտարակի պատերի մնացորդները (1-1,20 մ բարձրությամբ): Սենյակի մեջտեղում բացվել է օվալաձև գերեզման (1,50 x 1,10 մ), արևելքից-արևմուտք ուղղությամբ: Աշտարակաձև շինությունների հայտնի են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից, մասնավորապես՝ ուրարտական ամրոցների ու քաղաքների պարսպապատման համակարգի մեջ մտնող աշտարակները, սակայն նմանատիպ շինություններ Հայաստանում վկայակոչվում են նաև վաղ հայկական ու Աբեմնեյան ժամանակաշրջանում: Տե՛ս Կ. Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման

օվալաձև գերեզմաններ հանդիպում են նաև վաղ շրջանում և թվագրվում II հազարամյակի վերջով ու I հազարամյակի սկզբով, այդուհանդերձ Կարմիր բլուրի քաղաքային թաղամասի, ինչպես նաև Գառնիի օվալաձև գերեզմանների պես Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը զբաղեցնում է իր ուրույն «...տեղը հայկական հելլենիստական մշակույթի մեջ, որի էությունն ու բովանդակությունը շոշափող կնճռոտ հարցերից է տեղական և հելլենական հոսանքների փոխհարաբերությունը»¹⁹: Այսինքն, այս իրողությունը փաստում է գյուղի՝ որպես բնակավայրի՝ առնվազն մ.թ.ա. Գ.-Բ. դդ. գոյություն ունենալու հանգամանքը:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է նաև յոթ արծաթե դրամ. երեքը հայկական՝ Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 90-55) դիմանկարով և հունարեն համապատասխան արձանագրություններով, մեկը պարթևական՝ Օրոդես Բ. արքայի (մ.թ.ա. 57-37) և երեքը՝ հռոմեական հանրապետության (մ.թ.ա. 80-70-ական թթ.)²⁰:

Գյուղի պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերն առավել հանգամանալից ներկայացրել է Ս. Միրզոյանը²¹: Նա նշում է, որ վերոնշյալ հուշարձանների ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հնագետ Գր. Կարախանյանը, որի կարծիքով՝ «...օդանավակայանի հարևանությամբ բնակատեղին գոյատևել է մինչև վաղ միջնադար, որից հետո (շարունակաբար) հաջորդ բնակատեղին Փարաքար գյուղն է»²²:

Անդրադարձը Փարաքարին ու հատկապես տեղի եկեղեցիներին, պայմանավորված է այցելությունների ժամանակ՝ մեր գրառած մի քանի վիմագրերով, որոնք ցարդ ուսումնասիրված չեն: Արձանագրությունների մեծ մասը տապանագրեր են: Նորահայտ վիմագրական նյութն առիթ հանդիսացավ ներկայացնելու Փարաքար գյուղի ու նրա եկեղեցիների պատմությունը, հոգևոր ու մշակութային անցքերը:

Փարաքարում կա գործող երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս. Հարություն (նկ. 1, 2): Առաջինը գտնվում է գյուղի կենտրոնական մասում: Այն նախկինում կոչվել է Ս. Հարություն, ինչի մասին է վկայում հարավային մուտքի ճակատային մասում առկա քառատող շինարարական արձանագրությունը.

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. ԵՆԵՐՍԵՍԻ ԱՇՏԱՐԱ
ԿԵՅԷՈՅ ԵՆԷՒ ՇԽԵՅԱԽՍԲԵՅԱՐՈՒԹՆԵԿԷՂԵՑԻՆ ՎԵ
ՐԱՏՍՉՐԷԴ. ՓԻԿՊՊՈՍԻ ՏՐԱՏԹԷՈՍԵԱՆՑ ԱՐԴԵՄԲԲ
ԲԱՐԵՂԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ՓԱՐԱՔԱՐՈՒ 1855 ԱԻ

հուշարձանները Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, Բե՛Հ, 1970, թ. 1, էջ 229-239:

19 Տե՛ն անդ, էջ 239:

20 Տե՛ն անդ, էջ 230:

21 Տե՛ս Սուրեն Միրզոյան, Փարաքար, Արմավիր, 2005:

22 Տե՛ն անդ, էջ 18:

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԻՍԻ ԱՇՏԱՐԱ/ԿԵՑԻՈՅ Ե (5)-ԲՂԻ, ՇԻՆԵՑԱԲ ՄԲ ՅԱՐՈՒԹ ԻԲ՝ Ն ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ՎԵ/ՐԱՏ Ե՝ ՍՉՈՒ ԹԵԱՄ՝ Բ Պ ԼԱՐՈՆ՝ ՓԻԼԴՊՈՍԻ ՏՐ ՄԱՏԱԶՆՍԵԱՆՑ, ԱՐԴԵԱՄԲԶ/ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԱՈՅ ՓԱՐԱՔԱՐՈՒ, 1855 ԱՄԻ²³:

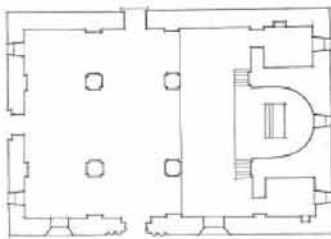
Նկ. 3

Ըստ վկայագրի՝ եկեղեցին կառուցվել է Ներսես Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսի օրոք՝ 1855 թ., Փիլիպպոս Տեր-Մաթևոսյանցի «վերատեսչությամբ» և փարաքարցիների միջոցներով: Եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Պարթև քահանա Աշուրյանի հաղորդմամբ՝ Փիլիպպոս Տեր-Մաթևոսյանցը ժամանակի նշանավոր բարերարներից է եղել, որի միջոցներով Փարաքարում կառուցվել է ոչ միայն եկեղեցի, այլև դպրոց, կամուրջ:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին եռանավ բազիլիկ կառույց է, ունի երկու մուտք՝ արևմտյան և հարավային կողմերից: Ավագ խորանի աջ և ձախ կողմում ուղղանկյուն ավանդատներն են: Եկեղեցին նորոգվել է նախ 1982 թ.՝ համայնքի ուժերով, ապա վերակառուցվել 2001-2002 թթ., բարերար Հովհաննես Երիցյանի միջոցներով՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ:

Հիշյալ աշխատանքները բովանդակող արձանագրությունները հարավային մուտքի բարավորին են, որտեղ եկեղեցին կոչվում է Ս. Աստվածածին.

«Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգվել է 1982 թվին համայնքի ուժերով», «Երանի եկեղեցի շինողաց. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. կաթողիկոսի օրհնությամբ 2001-02 թթ. վերակառուցվեց բարերար Հովհաննես Երիցյանի կողմից» (նկ. 4):

Ըստ էության՝ առաջին վերանորոգումից հետո եկեղեցին վերածվել է Ս. Աստվածածնի անունով, քանի որ Ս. Հարություն անվամբ մեկ այլ եկեղեցի էլ գտնվում է մայրուղու աջ կողմում, որին կանոնադաշնանք ստորև:

*Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հատակագիծը²⁴*

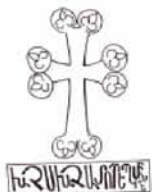
Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգումների ժամանակ պահպանվել են հարավային շքամուտքը, պատուհանների պսակները, արևմտյան մուտքի բարավորը և այլն: Եկեղեցու աջ ավանդատենյակի խորանում դրված են ԺԷ.-ԺԹ. դդ. մի քանի խաչքարեր²⁵ և մի արձանագիր քարաբեկոր:

²³ Անդ, էջ 57:

²⁴ Եկեղեցիների հատակագծերը հանված են Ս. Միրզոյանի «Փարաքար» գրքից:

²⁵ Ավանդատենյակում դրված են նաև մի քանի խաչաքանդակ քարեր՝ առանց արձանագրության և քննի «վեմ քար» հիշեցնող քար՝ 0,94 x 0,50 x 0,47 չափերով:

Խաչքարերից մեկը (0,76 x 0,50) բավականին լավ է պահպանված, և ըստ ամենայնի՝ եկեղեցու որմերին ագուցված կոթողներից մեկն է եղել: Քարի կենտրոնում գեղաքանդակ հիմնախաչն է, որի ստորին մասում ելնդատառ միատող հիշատակագրությունն է.

ԽԱՉՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԵՊԼԻՍ ԿԼՈՊՈՂ ՍԻՆ:
Նկ. 5

Խաչքարը ձոնված է Խաչատուր եպիսկոպոսի հիշատակին, որը, հավանաբար, Մայր Աթոռի բարձրաստիճան հոգևորականներից է, եւ ինչ-որ կերպ առնչություն է ունեցել հիշյալ եկեղեցու հետ:

Մյուս՝ համեմատաբար փոքր չափերի (0,40 x 0,31) խաչաքանդակ քարը դրված է նախորդի մոտ, որի ստորին ձախ անկյունը կտրված է, ինչի հետևանքով վնասվել է արձանագրության սկզբնամասը: Այն ևս, հավանաբար, նախկինում ագուցված է եղել: Թվականը խաչի ստորին մասում է, իսկ բուն արձանագրությունը՝ ներքին եզրագոտում, միատող.

ՌՄՀԴ. (1825)
...ՍԱՐ(S)ՈՒՄԵ ՅԻ:

Նկ. 6

Քարաբեկոր (մոտ 0,20 x 0,30), գիրը՝ երկտող.

...ԱՇՏԱՐ...
...ՏԻՍ ՎԱՐ...

Նկ. 7

Առաջին տողում ընթերցվում է «ԱՇՏԱՐ» տառաշարքը, ինչից ենթադրում ենք, որ այն Ներսես Աշտարակեցու օրոք իրականացված աշխատանքների մի վկայագիր է: Երկրորդ տողի «ՏԻՍ ՎԱՐ» տառակապակցությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ այստեղ պետք է որ հիշատակված լինեի ոմն Ավետիս վարդապետ:

Առանձնանշելի է Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակի հարավարևելյան

անկյունում կանգնեցված խաչքարը (1,77 x 0,92), որը թվագրվում է թերևս Թ.-Ժ. դդ. (նկ. 8): Նախկինում խաչքարը մեջտեղից թեքությամբ կոտրված է եղել: Բարեբախտաբար, ներկայումս այն ամբողջացված է և առանձնահատուկ տեսք է հաղորդում հուշարձանին: Տեղացիները պատմում են, որ խաչքարին վերագրվել են նաև բուժիչ հատկություններ:

Փարաքարի մյուս եկեղեցին Ս. Հարությունն է, որը գտնվում է Երևան - Վաղարշապատ մայրուղու աջ եզրին՝ գյուղի արևելյան կողմում: Ըստ պահպանված տեղեկությունների՝ Ս. Հարություն եկեղեցին վերակառուցվել է Ի. դ. 50-ական թթ.՝ իր հիվանդ երեխայի փրկության մասին երազ տեսած եզդու (Համո պապի) և համայնքի միջոցներով: Եկեղեցու շինարարությունը շարունակել է երևանաբնակ Հունան հայրիկը: 1992 թ. Արարատյան թեմի առաջնորդ Գարեգին Ներսիսյանի (ներկայիս Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի) օրհնությամբ եկեղեցին վերաբացվում է, իսկ 2004 թ. ամերիկահայ բարերար Զորջ Լեյլեկյանի միջոցներով և Լևոն Ոսկյան-Ծնունդյանի վերահսկողությամբ այն հիմնովին վերանորոգվում է²⁶:

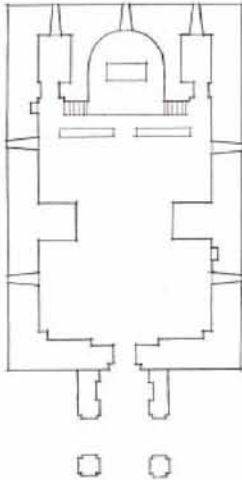
Եկեղեցին ունի բազիլիկաձև (երկայնական) հորինվածք, որի հարավային և հյուսիսային որմերի մեջտեղում առկա ուղղանկյուն ելուստները սրահը բաժանում են երկու հավասար մասի: Ավագ խորանի երկու կողմում ուղղանկյուն հատակագծով ավանդատներն են, որոնցից ձախ ավանդատենյակի մուտքի ձախ որմին ագուցված է Թ. դարով թվագրվող մի խաչքար (նկ. 9): Վերանորոգումների ժամանակ եկեղեցու հարավային կողմում կուտակված քարերի մեջ հայտնաբերվել է մի քարաբեկոր, որի զարդաքանդակները ևս թվագրվում են Թ.-Ժ. դդ.: Եկեղեցու միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, որին կից է ութասյուն ռոտոնդայով զանգակատունը՝ կառուցված 1984 թ.՝ վարպետ Կարապետ Բուռնազյանի կողմից, որի մասին վկայում է գմբեթատակ շրջանի (ներքուստ) վիմագիրը. «Զանգակատան վարպետ և փեղինակ Կարապետ Բուռնազյան, 1984 թ.»:

Հիշյալ շրջանում են կառուցվել նաև եկեղեցու հարավային պարիսպը՝ կամարաձև մուտքով, իսկ մնացածը պահպանվել է հնից: Մուտքի վրա տեղադրված քանդակազարդ խաչն, ըստ սալաքարի արձանագրության, 2010 թ. եկեղեցուն են նվիրել տեր և տիկին Սիմոն և Մարի Ղազիկյանները:

Եկեղեցու շրջակայքը բարեկարգ է ու կանաչապատ, որի հարավային կողմում՝ այգու մեջ, կանգնեցված է մի գեղաքանդակ խաչքար: Համաձայն պատվանդանի արձանագրության՝ այն եկեղեցուն է նվիրել Հարություն Հովհաննիսյանը՝ 2007 թ., իսկ զանգակատան հյուսիսարևմտյան անկյունում

26 www.armaviritem.am

կանգնեցված գեղաքանդակ խաչքարը 2010 թ. եկեղեցուն են նվիրել տեր և տիկին Ռուբեն և Ռիտա Նավասարդյանները:

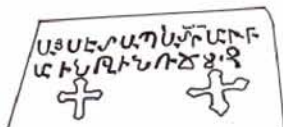

Եկեղեցու արևելյան կողմում գերեզմանոցն է (նկ. 10), որտեղ առկա է թվով 20 տապանաքար՝ դասավորված երկու շարքով: Դրանցից տասներկուսն օրորոցաձև են, մնացածը՝ ուղղանկյունաձև, ութը՝ արձանագիր, երկուսն ունեն նաև պատկերաքանդակներ: Ս. Միրզոյանը նշում է, որ եկեղեցու «շրջակայքում պահպանված են տուֆակերտ հարթ և օրորոցային տապանաքարեր»²⁷, սակայն չի ներկայացնում տապանագրերը: Դրանք թվագրված են ԺԸ-ԺԹ. դդ., այսինքն՝ եկեղեցին գործել է դեռևս Ի. դարից առաջ՝ ունենալով հոգևոր դաս:

Ս. Հարություն եկեղեցու հատակագիծը

Օրորոցաձև տապանաքարերից (1,66 x 0,40) մեկի հյուսիսային նիստին փորագրված ծավալուն արձանագրությունը ցավոք եղծված է, գրերը լցված են սվաղով և ընթերցվում են առանձին տառեր ու մի քանի բառ (նկ. 11): Մնացած արձանագրությունները ներկայացնում ենք ստորև՝ ժամանակագրական կարգով:

Տապանաքար ուղղանկյունաձև (1,55 x 0,63), առաջին շարքի ձախից հինգերորդ տապանաքարն է, աչքի է ընկնում քարի կենտրոնում առկա հոգևորականի պատկերաքանդակով, որի վերին մասում երկտող տապանագիրն է.

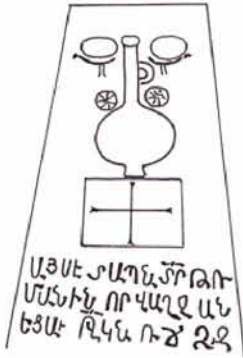
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ՄԱՐԶ/ԱՐԻՆ,
ԹՎԻՆ ՌՃԾԶ. (1707):

Նկ. 12

«ՄԱՐԶԱՐ» անձնանվան «Ր» և «Զ» գրերն անկանոն են փորագրված, ուստի չի բացառվում, որ այստեղ գործ ունենք «ԱՄԻՐԱՄ» անվան հետ:

Տապանաքար ուղղանկյունաձև (1,47 x 0,52), նախորդից ձախ, քարի կենտրոնում կուժ է քանդակված, որի երկու կողմում՝ մեկական հատած նուռ, վերևում՝ շրջանաձև երկու փուս, որոնք իրենց մեջքին են կրում թռչնակերպ պատկերաքանդակները: Կուժը նստած է քառանկյուն հարթակում պատկերված հավասարաթև խաչի վրա, որի ստորին մասում եռատող տապանագիրն է.

²⁷ Տե՛ս Ս. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԹՈՒ/ՄԱՆԻՆ,
ՈՐ ՎԱՂԶԱՆ/ԵՅԱՐ
ԹՎԱՂ ԿԱՆ ԻՆ՝ ՌՃԶԶ. (1737):
Նկ. 13

Տապանաքար հարթ ուղղանկյունաձև (1,40 x 0,51). առաջին շարքի ձախից վեցերորդ տապանաքարն է: Գրերը խոշոր են, արձանագրությունը՝ 5 տող.

ԱՅՍԵՆԱՊԱՆ
ՄԱՆԻՆ ԱՐՅԻՆ
ՈՒՆԻՆԻՆ
ԱՅՍՈՐԻՆ
ԹՐՃ ԶԶ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ՏՐ ԱԶԱՐ ԻԱՂ ՅԻՆ/
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԽԱԶ/ԱՅՏՈՒՐԻՆ/
ԹՎԻՆ՝ ՌՃԶԶ. (1747) ԻՆ:
Նկ. 14

«Ազարիա» անձնանունը Հր. Աճառյանը ստուգաբանում է եբրայերենի Azariah անունից, որ նշանակում է «օգնություն Աստուծոյ» (կազմված՝ «օգնել», «Եհովա» բառերից) և հայոց մեջ գործածված է հնուց մինչև մեր օրերը²⁸:

Տապանաքար օրորոցաձև (1,20 x 0,32). առաջին շարքի աջից չորրորդ տապանաքարն է: Գիրը՝ հարավային նիստին, 4 տող: Առաջին և երկրորդ տողերի սկզբնամասը եղծված է, գրերը՝ լցված սվաղով.

ԵՆ ՎԱՐԴԻԹԵՐԻՆ ՏԻՌՈՒՆԻՆԻՆ
ՄԻ ԱՅՍԵՆԱՊԱՆ ՄԱՆԻՆ
ՈՐՎԱՂԸ ԱՆ ԵՅԱՐ
ԹՎԱՂ ԿԱՆ ԻՆ՝ ՌՃԶԶ. (1747) ԻՆ:
Նկ. 15

Ե... ՐՆ ՎԱՐԴԻԹԵՐԻՆ՝, ՏԻՌՈՒՆԻՆ ԵՄ ՔԱԶ՝ԱՆԱՅ՝/ԻՍ...Հ... ԵՂԱ Ի ՏՐ
ԴԱԲԹԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻԴԻՔ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐ/ՄԻ, ԱՅՍԵՆԱՊԱՆ ՄԱՆԻՆ
ՄԻ ԱՅՍԵՆԱՊԱՆ ՄԱՆԻՆ (1774)/ ԹՎԻ, Ի ՅԱՄՍԵԱՆՆ ՍԵԲԴԵՄԲԵՐԻ:

Նկ. 15

28 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Ա., Երևան, 1942, էջ 54-55:

Ըստ էության, նմեցցյալը Վարդիթերն է, որը Դավիթ քահանայի կողակիցն է:

Տապանաքար հարթ ուղղանկյունաձև (1,38 x 0,60), առաջին շարքի աջից երկրորդ տապանաքարն է: Գիրը՝ 7 տող, տեղ-տեղ եղծված.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵՐԱՆԵՍՏԱՆԻ ՎԵ
ՐԱՅ ԶԱՆԻՏ յՈՐ
Է ԻԳԻՒԷՆ ԿԵՆԵՐ
ՄԱՇԵՆԻ Ս: ԶԱՅՐ
ԻՎԱԿ: Ռ Մ Լ
ՈՒ ԹԻ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ...Ա/ՅՈՎԱՆԷՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՎԵ/ՐԱՅԶԱՅՆԻ, ՅՈՐ Է Ի ԳԻՐԴԵՆ
ՄԱՐՄԱՇԵՆԻՍ ՀԱՅՐ Ի ՎԱԽ ԸԱՆԻ,
ՌՄԼ ՅԸ. (1789) ԹՎԻՆ:

Նկ. 16

Տապանագրի չորրորդ տողի վերջին երեք գրերը եղծված են, սակայն հաջորդ տողի սկզբնամասի «ՄԱՇԵՆԻ» տառաշարքը, որը տեղանվան մի բաղադրիչն է, թույլ է տալիս ենթադրել, որ Հովհաննեսը (Յովանես) Շիրակի Մարմաշեն գյուղից է, մանավանդ, որ հավանական ենք համարում «ՄԱՐ» տառերի առկայությունը եղծված հատվածում: Թեական է մնում թվականի հարցը. ընդունել ՌՄԼ. (1781), թե ՌՄԼԸ. (1789), սակայն այս դեպքում «Ը»-ից առաջ «Յ» է փորագրված, ինչը երկմտանքի տեղիք է տալիս, թեպետ դրանց հաջորդում է «ԹՎԻՆ» բառը, այսինքն՝ գործ ունենք կոնկրետ թվատառերի, այլ ոչ ամսանունի հետ:

Տապանաքար օրորոցաձև (1,00 x 0,38). երկրորդ շարքի ձախից առաջին տապանաքարն է, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 4 տող.

ՅԱՆ ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻ
ՌԵՐԴԻ ԳԱԼՈՅԻ
ՈՎ ՀԱՆԴԴԻԹ ԼԻԵԱԲԵ
ՐԱՆ ՏՈՒՐՈՂՄԻ
1838

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻ Ի ԼԻՆԻ/
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԳԱԼՈՅԻ/
ՈՎ ՀԱՆԴԴԻԹ ԼԻԵԱԲԵ/ՐԱՆ
ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ/ 1838:

Նկ. 17

Տապանաքար հարթ ուղղանկյունաձև (1,30 x 0,60), առաջին շարքի աջից երկրորդն է: Քարի վերին մասում փորագրված է միայն տապանագրերից հայտնի «ԱՅՍ ԷՐ ՏԱ ՊԱՆ» սկզբնամասը: Այս գերեզմանոցում է թաղված նաև Խաչատուր Հայրապետի Հայրապետյանը (1885-1947)²⁹, որը հավանաբար, եկեղեցու հոգևոր սպասավորներից է եղել:

Տապանագրերի քննությունը ցույց է տալիս, որ Փարաքարի Ս. Հարություն եկեղեցին գոնե ԺԸ-ԺԹ. դդ. կանոնավոր գործել է՝ ունենալով հոգևոր հովիվ: Տապանագրերի օգնությամբ կարող ենք ամբողջացնել եկեղեցում՝ հիշյալ

²⁹ Տապանաքարն ուղղանկյունաձև է, գիրը՝ կենտրոնում ագուցված մարմարե սալին:

ժամանակաշրջանում պաշտոնավարած քահանաներից գոնե մի քանիսի անվանացանկը. Տեր Մարգար (վախճ. 1707 թ.), Տեր Թուման (վախճ. 1737 թ.), Տեր Ազարիա (վախճ. 1747 թ.), Հովհաննես (վախճ. 1789 թ.), Հարություն (վախճ. 1838 թ.), Խաչատուր (վախճ. 1947 թ.): Ներկայումս եկեղեցու հոգևոր հովիվը Տ. Գեղամ ավագ քահանա Քեսաբյանն է:

Գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում գերեզմանոցն է, ուր կարելի է գտնել տապանաքարեր (հարթ ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև, դագաղաձև)՝ թվագրված ԺԸ. և հիմնականում ԺԹ. դարերով: Դրանք մերօրյա տապանաքարերի հետ են՝ խառն դասավորվածությամբ: Տապանաքարերի մի մասն արձանագիր են, ունեն զարդաքանդակներ՝ խաչի և երկրաչափական պատկերների տեսքով: Տապանագրերը չենք ներկայացնում սույն հոդվածի խնդրից դուրս լինելու պատճառով: Ցավոք, գերեզմանոցի հնագույն տապանաքարերը գտնվում են անմխիթար, բարձիթողի վիճակում, շատերն անգամ տեղահան արված, շրջված ու կոտրատված են:

Ս. Հարություն եկեղեցու հնության մասին են վկայում նաև մուտքի երկու կողմում պահպանված արձանագիր շինաքարերը: Արձանագրությունը մասամբ է տեսանելի, քանի որ եկեղեցու՝ հետագայում շարված արտաքին պատը քողարկում է դրա մի մասը: Ընթերցվում են միայն առանձին բառեր. կարծես թե Աստծուց ողորմություն և օգնություն է հայցվում ոմն Երեմիայի (վիմագրում՝ Էրեմիա) համար: Ըստ տառերի հնագրության և արձանագրության սկզբնամասի «ԾԼ» գրերն ընդունելով իբրև թվատառերի մաս, վիմագիրը կարելի է թվագրել ԺԷ.-ԺԸ. դդ., 15 տող.

ՃԼ՝
ԱՅՆ
ՅԼԵՍԳ
ՅՈՒԳՐԻ
ՍՋՕՐՆԻ
ԷՈՒԲԵՋ
ԷՅՆԵՐ
ՈՐՈՂՈՐ
ԷՆՈՂՈՐ
ԷՕԳՆՈՒԹ
ԷՐԵՄԱՆ
ՈԳԻՍՔ
ՊԱՆԷՆ
ԳԵՂԷԵ
ՈՆՆԵ

ՐՈ՝ ԾԼ. (1681) ԱՐՏ.../ ...ՅԼԵՍԳ.../
...ՅՈՒ ԳՐԻ.../ Ս ՋՕՐՆ Ի.../
...ԷՈՒ ԶԵԶ.../ ՇԵՅ ՏՐԵՐ.../
...ՈՔ ՈՂՈՐՐՄԻ՝.../
... ԱՇՈՂՈՐՐՄԻ՝.../
...ՐԵ՝ Ի ՕԳՆՈՒԹՐԻՆ՝.../
...ԷՐԵՄԻԱՆ.../ ՈԳԻՍ Զ.../
...ՊԱՂԻՆ.../ ԶԵՂԻԵ.../
...ՈՒՆԵՄ...:

Ս. Միրզոյանը գրում է, թե ականատեսները վկայում են, որ եկեղեցին «շրջապատված է եղել այգիներով, որոնցից մեկի մեջ եղել են գերեզմանաքարեր և մեկ գմբեթավոր կիսաքանդ կառույց: Այգիների տարածքը հետագայում բնակչությանը հատկացրել են որպես տնամերձ և դրանից հետո անհայտացել է գմբեթավոր կառույցը և գերեզմանաքարերը»³⁰:

Այսպիսով՝ Փարաքար գյուղի Ս. Աստվածածին և Ս. Հարություն եկեղեցիների նորահայտ արձանագրությունների ընդհանուր քննությունը լավագույն միջոցն էր անդրադառնալու հիշյալ բնակավայրի պատմությանը, հոգևոր ու մշակութային կյանքին:

³⁰ Տե՛ս Ս. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ
1903 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 12-Ի ՕՐԵՆՔԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ**

Հայոց Եկեղեցու գույքի եւ կալվածքների բռնագրավման 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի հրապարակման պահից ի վեր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը դեմ էր դրա կիրառմանը:

Հունիսի 12-ի տխրահեռակ օրենքը շրջանառության մեջ դրվեց ընդունումից ավելի քան մեկ ամիս անց՝ 1903 թ. հուլիսի կեսերին: Օրենքի հրապարակման ձգձգումը հետագոտող Հայկ Աճեմյանն այն կապում է կառավարության գաղտնապահ լինելու հետ: Հրամանագրի գաղափարն առաջ էր քաշել եւ դրա հրատարակումը հաշտել էր հենց Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինը, որը այդ նույն ժամանակ գտնվում էր Պետերբուրգում: Օրենքի կիրառման պատասխանատվությունն ի պաշտոնե նրա վրա էր դրված: Գոլիցինը հուլիսի կեսերին նոր միայն վերադարձավ Թիֆլիս, եւ հենց այդ ժամանակ էլ հրապարակվեց օրենքը՝ առաջին հերթին ռուսական պաշտոնական մամուլով:

Ցարական իշխանությունը փորձում էր հայ ժողովրդին վստահեցնել, թե իբր կառավարության նպատակն է.

ա. Ավելի մեծացնել Լուսավորչական Եկեղեցու եկամուտները եւ հետեւողաբար նպաստել նրա բարգավաճմանը.

բ. Ապահովել աղքատ եւ չքավոր հոգեւորականներին, որոնց վիճակը այժմ չափազանց ողբալի է.

գ. Ազատել Եկեղեցին եւ նրա կալվածքները ապօրինի հափշտակությունից¹:

Նման երանգներ տալով թալանչիական օրենքին՝ կառավարության նպատակն էր մեղմացնել հայ ժողովրդի հավանական հուզումներն ու ընդվզումը:

Ընդունելով Հայ Եկեղեցու գույքի եւ կալվածքների բռնագրավման մասին օրենքը՝ ցարական իշխանությունները նպատակ ունեին ունեզրկել Հայոց Եկեղեցին:

Ըստ ցարական կառավարության պաշտոնյաների՝ Հայ Եկեղեցին իր

¹ Հայկ Աճեմյան, Հայոց Հայրիկ (1820-1907), Պուստու - Այրես, 1957, էջ 757:

կողմից հավաքագրվող գումարներով օգնում էր հայ հեղափոխական շարժումների ցույցերին, հովանավորում էր ազգային եւ ազատասիրական գործերը՝ նպատակ ունենալով ստեղծել Ազատ Հայաստան²:

Օրենքի պաշտոնապես հրապարակումից հետո Կովկասի հայաբնակ բոլոր վայրերի զինվորական եւ ոստիկանական մարմինները Գոլիցինից ստացան շտապ եւ կտրուկ շրջաբերականներ, որոնցով պահանջվում էր բռնագրավել եկեղեցական կալվածքներն ու հարստությունները, չտալ բողոքելու հնարավորություն, հսկել, որ հարստությունները չպահվեն, դիմադրության դեպքում գործ բերել: Դրամատները հրաման ստացան արգելքի տակ վերցնել հայոց ազգապատկան (եկեղեցապատկան) գումարները:

Էջմիածնի Սինոդին կարգադրեցին հանձնել գումարներն ու հաշիվները, թեմական առաջնորդներից պահանջեցին գումարների եւ գույքի ցուցակները, երեցփոխներին հրահանգեցին ծախսեր չանել եւ այլն³:

1903 թ. հունիսի 30-ին ՆԳ նախարար Պլեյեն ստորագրեց գույքի ընդունման կանոնները. դրանց համաձայն՝ գույքի ընդունումը պետք է սկսվեր կալվածքներից: Դրա համար նշանակված պաշտոնյան ոստիկանության, եկեղեցու ներկայացուցիչների եւ ծխականների ներկայությամբ հոգեւորականությունից պետք է ստանար գույքամատյանները եւ ցուցակի համաձայն ընդուներ գույքը:

Ցարական կառավարության կողմից նշանակված ուսումնական շրջանի հոգաբարձուն, որը հետեւում էր Սինոդի աշխատանքներին, հուլիսի 15-ի շրջաբերականով պատվիրեց ճշտել եկեղեցական այն գումարներն ու գույքը, որոնցով պահվում էին հայկական դպրոցները, որպեսզի եկամտի այդ աղբյուրները համապատասխանաբար անցնեին ուսումնական վարչությանը: Նշանակվեցին գույք ընդունող հանձնաժողովներ. Էջմիածնի վանքի եւ գավառի գույքի ընդունման հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց Երեսանի փոխնահանգապետ Նակաշիձեն, քանզի հարկ էր լինելու գործ ունենալ Կաթողիկոսի հետ:

Գրաքննությանը ցուցում տրվեց արգելել օրենքի վերաբերյալ բացասական նյութերի հրատարակումը տեղական մամուլում⁴:

Բարձրաստիճան հայ հոգեւորականությունն օրենքի հրապարակման օրից ի վեր բազմաթիվ գրություններով ու նամակներով փորձում էր ճշտել Խրիմյանի դիրքորոշումը եւ իր բողոքի ձայնն էր բարձրացնում այդ թալանչիական օրենքի դեմ:

1903 թ. հուլիսի 16-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը նամակ է ուղարկում Կաթողիկոսին՝ խնդրելով հունիսի

2 Տե՛ս Հայկ Աճեմյան, նշվ. աշխ., էջ 758:

3 Տե՛ս Վահե Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, Երեսան, 1970, էջ 241:

4 Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 349, թ. 4, ձեռագիր, քնագիր:

12-ի կայսերական որոշման մասին առավել մանրամասն տեղեկություններ տրամադրել:

Ըստ էության, այս նամակով Մաղաքիա արք. Օրմանյանը ոչ թե ի ցույց էր դնում իր անտեղյակությունը հունիսի 12-ի օրենքից, այլև հստակ արտահայտում էր իր անհամաձայնությունը՝ հիմքում դնելով հիմնավոր փաստարկներ. «...օրենքի ընդունումը միջամտություն մը կ'ենթադրէ Ազգին հոգեւոր վարչութեան յատուկ գործերուն, եւ Հայ Եկեղեցւոյ պատկանեալ կալուածոց եւ գոյից սեփականութեան ու մատակարարութեան իրաւունքն կառնուի անոր ձեռքէն, եւ երկրորդ՝ վասնզի առանց փաստի ծանր ամբաստանութիւն մը կուղղուէ Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնէից դէմ, որոց վրայ հսկելու եւ ի հարկին՝ երբ ոեւէ գեղծում գործուած լինի, կարելորն ի գործ դնելու իրաւունքն կ'պատկանի Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետին:

Նկատելով ուրեմն, որ այդ կարգի տնօրինություն մը կրնայ շատ վնասակար հետեւանքներ ունենալ Հայ Եկեղեցւոյ համար եւ մտքերու մէջ մեծ գայթակղութիւն յառաջ բերել, նկատելով, որ մեր Եկեղեցին մի եւ անբաժանելի լինելով, Ազգն համօրէն, որ ի սփիւռս աշխարհի, մասնակից կգտնուի անոր ընդհանուր շահերուն եւ իրաւանց, ու համերաշխաբար զայնս պահպանելու պարտաւոր ենք եւ մեք, կ'համարձակինք խնդիրը մատուցանելու Սրբազնասուրբ Հայրապետիդ խորին ուշադրութեան...»⁵:

1903 թ. հուլիսի 29-ին Էջմիածնի Սինոդին է ուղարկվում Կովկասի կառավարչապետի գրությունը, որով քաղաքացիական մասի հուլիսի 24-ի թիվ 1091 կարգադրության հիմնական պահանջն էր. «...հոգալ ի կատար ածել յունիսի 12-ի Բարձրագոյն հրամանը Հայ- լուսաւորչական եկեղեցական կալուածների եւ դրամագլուխների յանձնումը տեսութեանը: Սինոդիդ խնդրում է ընդունելու Ներքին գործոց նախարարի առաջարկությոնը՝ հարկադրել թեմական ատեաններին անյապաղ ի կատար ածել տոյն կարգադրությոնը»⁶:

Հաջորդ իսկ օրը Կաթողիկոսի հրամանագրով Վեհարանի դահլիճում կազմակերպվում է հավաք, եւ Վեհափառ Հայրապետը Մայր Աթոռի միաբանությանն առաջարկում է խորհրդածության նյութ դարձնել կայսերական նոր հրամանը, Հայ Եկեղեցու գույքը եւ կալվածքները նոր եղանակով տնօրինելու մասին իրենց կարծիքն ու դիրքորոշումը ներկայացնել իրեն:

Խորհրդակցությունը նախագահող Սուքիաս արքեպիսկոպոսն առաջարկեց յուրաքանչյուրին՝ հայտնել, թե արդյո՞ք պետք է համակերպվել կառավարչապետի կարգադրությանը, թե՞ հարկավոր միջոցներ ձեռք առնել եկեղեցական կալվածքների կառավարման նախկին եղանակը պահպանելու համար:

Ժողովականները միաձայն որոշեցին խնդրել Հայրապետին, որի տնօրինության տակ էին գտնվում եկեղեցական բոլոր կալվածքները, գույքը եւ

5 ՏՆԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 7, ձևազիր, քնագիր:

6 ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 24, ձևազիր, քնագիր:

դրամագլուխները, որպեսզի նա օրինական կարգով բողոքի կայսերը՝ չգրկելու Հայ Եկեղեցին իր բազմադարյա իրավունքներից եւ չդնի նրան անտանելի կացության մեջ⁷:

Սինոդի անդամները հունիսի 12-ի հրամանագրի կիրառման դեմ իրենց անհամաձայնությունն արտահայտեցին հրաժարականներով. Օգոստոսի 5-ին Սինոդի անդամներից Արիստակես արքեպիսկոպոսը, Մակար եպիսկոպոսը, Աշոտ եւ Մխիթար վարդապետներն իրենց պաշտոնից ազատելու խնդրանքով դիմեցին Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսին՝ այդ հանգամանքը ձեւակերպելով հետեւյալ կերպ. «...պ. դատախազն (Կանչելին) նորէն պահանջեց կազմել գորագիր ըստ ցուցման եւ թելադրութեան իւրում՝ հակառակ օրինաց, որպիսի պահանջ Նորա դնէ զմեզ յանել վիճակի ի պաշտօնավարութեան մերում: Ուստի եւ այսու ամենախոնարհաբար մատուցանելով զհրաժարական մեր՝ խնդրեմք ի Վեհափառ Տեառնէդ մերմէ առնել զարժանին տնօրէնութիւն առ ի տալ արձակել զմեզ ի պաշտամանէ անդամութեան սինոդի»⁸:

Միաժամանակ նույն օրը Սինոդի վերոնշյալ անդամները կազմում են արձանագրություն առ այն, որ պարոն դատախազի հունիսի 12-ի հրամանագրի կիրառումն ապահովելու պահանջն ապօրինի է եւ այդ արձանագրության պատճենը ուղարկում են Կաթողիկոսին⁹:

Այս իրավիճակում Կաթողիկոսը դեռ չէր հասցրել իր դիրքորոշումն արտահայտել, երբ նույն օրը՝ օգոստոսի 5-ին, ստացվեց Ներքին գործերի նախարար Պլեւեի՝ Կաթողիկոսին ուղարկված գրությունը՝ կայսեր բարձրագույն հրամանն ի կատար ածելու պահանջով, որում մասնավորապես ասվում է. «Տեղեկանալով, որ հունիսի 12-ի Բարձրագույն հրամանի կատարումը եկեղեցական ստացվածքի մասին ձգձգվում է, խնդրում են Ձերդ Սրբազնությունից անմիջապես կարգադրություն անել այս մասին: Ամեն հապաղումն, որպես անհնազանդություն թագավորի կամքին, ծանր հետեւանքներ կունենա»¹⁰:

Օգոստոսի 6-ին Կաթողիկոսը հեռագրեց Պլեւեին՝ Հայ Եկեղեցու իրավունքների վերաբերյալ կառավարության նոր կարգադրության իրագործումն առժամանակ հետաձգելու խնդրանքով: Մկրտիչ Խրիմյանն իր խնդրանքը պայմանավորում էր այն հանգամանքով, որ կառավարությունն իրեն նախապես չի տեղեկացրել օրենքի մասին, ինչպես որ դա արվել է իր նախորդների օրոք, եւ հաստատում, որ հենց ինքն է օգոստոսի 4-ին թիվ 958 կոնդակով պատվիրել Սինոդին՝ չիրատարակել բարձրագույն հրամանը, մինչեւ որ ինքը հիշյալ խնդրով կդիմի Նորին Մեծության Կայսերը եւ կբացատրի հարցի հետ կապված հանգամանքները:

7 Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 349, թ. 7, ձեռագիր, բնագիր:

8 Վահե Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 243:

9 Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, թ. 111-112, ձեռագիր, բնագիր:

10 ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 39, ձեռագիր, բնագիր:

Բացի իր սեփական դիրքորոշումն արտահայտելուց, Հայոց Հայրապետը հիշյալ հեռագրում ի ցույց է դնում այն հանգամանքը, որ օրենքի կիրառումը. «...կարող է խիստ ոչ ցանկալի հետեւանքներ ունենալ... որ յուլիսի 29-ին Ալեքսանդրապոլում, օգոստոսի 3-ին այստեղ Ս. Էջմիածնում ժողովրդական մեծ բազմությունը անձամբ, այլ նաեւ բոլոր համայնքները բազմաթիւ հանրագրերով ամեն օր աղերսում են ինձ արկանել առ ոտս Նորին Մեծութեանը աղաչանքն այս մասին»¹¹:

Փաստորեն Կաթողիկոսն իր հեռագրով ապացուցում էր Պլեւեին, որ հիշյալ օրենքին անհամաձայնություն է ցուցաբերում ոչ միայն Հայ Եկեղեցին, այլեւ ողջ հայ ժողովուրդը:

Իր ամենօրյա գործունեությանը Հայոց Հայրապետը ցանկանում էր ի չիք դարձնել հունիսի 12-ի տխրահռչակ հրամանագիրը:

Օգոստոսի 7-ին Մկրտիչ Խրիմյանը նամակ է ուղարկում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին՝ Հայ Եկեղեցու իրավունքների մասին որոշման դեմ Ռուսաց կայսերը բողոքագիր գրելու¹²:

Եկեղեցու գույքը չհանձնելու պայքարին են միանում նաեւ Ռուսահայոց թեմակալ առաջնորդները, որոնք օգոստոսի 9-ին իրենց իսկ կազմած արձանագրության մեջ փաստում են, որ Ռուսահայոց թեմերում գտնված ստացվածքները պատկանում են ոչ միայն Ռուսահայոց եկեղեցուն, այլեւ Տաճկաստանի, Պարսկաստանում բնակվող, աշխարհասփյուռ բոլոր հայերին եւ Հայ Եկեղեցուն: Այնուհետեւ նրանք իրենց իրավասությունից բարձր համարելով եկեղեցական գույքի հանձնումը եւ այդ պայմաններում դժվար համարելով պաշտոնավարությունը՝ ներկայացնում են իրենց հրաժարականները¹³:

Նույն օրը՝ օգոստոսի 9-ին, Կաթողիկոսը կոնդակով դիմում է Ամերիկայի Հայոց թեմակալ առաջնորդ Հովսեփ Եպիսկոպոսին՝ հունիսի 12-ի հրամանագրին չհամաձայնելու եւ կայսերը նամակով Հայ Եկեղեցու դարավոր իրավունքները պարզաբանելու. կոնդակում Կաթողիկոսը հիմնավորելով, որ Հայ Եկեղեցու գույքը գոյացել է հայոց թագավորների եւ հայրենասեր իշխանների նվիրատվությունների հաշվին՝ ցանկանում էր, որ Հովսեփ Եպիսկոպոսն իր նամակը ռուսաց կայսերը փոխանցի Ռուսաստանում Ամերիկայի դեսպանի միջոցով¹⁴:

Օգոստոսի 10-ին իրենց անհամաձայնությունն ու վրդովմունքն են հայտնում նաեւ Նոր Նախիջեւանի, Ախալցխայի, Բաքվի հայ համայնքները:

Նույն օրը Մկրտիչ Խրիմյանը կոնդակով Երեւանի փոխթեմակալ Սուքիաս արքեպիսկոպոսին արգելում է մասնակցել եկեղեցիների գույքը քաղա-

11 ՀՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, թ. 112, ձեռագիր, բնագիր:

12 ՏՆՍ ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 347, թ. 279, ձեռագիր, բնագիր:

13 ՏՆՍ ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 347, թ. 280, ձեռագիր, բնագիր:

14 ՏՆՍ ՀՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, թ. 111, ձեռագիր, բնագիր:

քական իշխանություններին հանձնելու գործին՝ միաժամանակ նմանատիպ բովանդակությամբ կոնդակներ ուղարկելով նաեւ բոլոր թեմակալ առաջնորդներին¹⁵:

1903 թ. օգոստոսի 10-ին Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսը գրությամբ դիմեց կայսերը՝ նրա հետ անձամբ տեսակցելու թույլտվություն ստանալու խնդրանքով, որում հայտնում էր. «...օգոստոսի 6-ին մի հեռագրով դիմեցի Ներքին գործոց նախարար Պլեխին, խնդրելով, որ նախարարական ժողովի Բարձրագույն հաստատված օրենսդրության կիրառումը հետաձգվի, տալով ինձ հնարավորություն Ձեր Կայսերական Մեծության առ ոտս արկանելու ինձ հավատացած հոտի՝ ամբողջ հայ ազգի աղերսանքը հիշյալ օրենսդրության վերաբերյալ իմ ամենահպատակ միջնորդությամբ հանդերձ:

Չստանալով պատասխան Ներքին գործոց պ. նախարարից, համարձակվում եմ դիմել անմիջապես Ձերդ Մեծության, ամենահպատակորեն խնդրելով թույլ տալ ինձ անձամբ արկանելու առ ոտս Ձերդ Մեծության ամբողջ հայ հոգեւոր հոտի աղերսանքը եւ մատուցանելու հոգեւոր բացատրություններ եւ նկատումներ իմ կողմից, որ ինձ թելադրում է առ Ձերդ Մեծության եւ առ իմ հոտն ունեցած պարտքի զգացումը, Նախարարական ժողովի օրենսդրության կատարումը դադարեցնելու համար...»¹⁶:

Իրենց հետագա գործողություններով Հայոց Կաթողիկոսը, պատրիարքները, թեմակալ առաջնորդները, սինոդականները եւ ամբողջ հայ հոգեւոր դասը փաստում էին, որ չեն թույլատրելու օրենքի կիրառումը, ինչքանով որ դա հնարավոր է:

1903 թ. օգոստոսի 14-ին Կաթողիկոսը կոնդակով Սինոդին արգելում է իրագործել Սենատի՝ ռուսերենն իբրեւ պետական լեզու ընդունելու վերաբերյալ հրամանի կիրառումը¹⁷:

1903 թ. օգոստոսի 21-ին Հայոց Հայրապետը կոնդակով Սինոդին արգելեց հունիսի 12-ի որոշման վերաբերյալ առանց իր հրահանգի որեւէ բան ձեռնարկել¹⁸:

Այդ օրերին Հայոց Հայրապետը նամակով դիմեց Պարսկա-հնդկական թեմակալ առաջնորդ Սահակ եւ Աստրախանի հայոց թեմակալ առաջնորդ Արիստակես արքեպիսկոպոսներին՝ օրենքի դեմ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնելու խնդրով¹⁹:

Փաստորեն Մկրտիչ Ա. Խրիսյանը օրենքի դեմ ուղղված պայքարը տանում էր շատ հետեւողականորեն՝ դրա մեջ ներգրավելով նաեւ Արեւելյան

15 Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 349, թ. 13, հայերեն եւ ռուսերեն, ձեռագիր, բնագիր:

16 «Ռեվիդուցիոն կոչեր եւ թուցիկներ», Հայպետհրատ, Երեւան, 1960, էջ 661:

17 Տե՛ս Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, Երեւան, 1992, էջ 278-279:

18 Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, թ. 116-117, ձեռագիր, բնագիր:

19 Տե՛ս Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

Հայաստանից դուրս գտնվող բոլոր հայ պատրիարքներին, թեմական առաջնորդներին եւ աշխարհասփյուռ հայությանը:

Կաթողիկոսը դաժան էր վարվում իր բռնած գիծը մերժող հոգեւորականների հանդեպ: Նա Սեւանի վանք աքսորեց Աստրախանի եւ Ստավրոպոլի երեք քահանայի, որոնք մասնակցել էին եկեղեցական գույքի հանձնմանը²⁰:

1903 թ. հունիսի 12-ին Հայ Եկեղեցու գույքի եւ կալվածքների բռնագրավման՝ ցարական հրամանագրի դեմ Հայոց Եկեղեցու եւ ժողովրդի միասնական պայքարն աստիճանաբար էր հասունացել: Ռուսական իշխանությունները դեռեւս ԺԹ. դարի վերջերին էին սկսել իրենց ռոմանթիզմները հայ մշակույթի եւ կրթության դեմ: Միայն 1890-ականներին փակվել էր ավելի քան 300 հայկական դպրոց: Հրամանագրի ընդունումն այդ հայակործան, ռուսացման եւ ուժացման քաղաքականության բարձրակետն էր:

Վերոնշյալ փաստերն ու հանգամանքները ապացուցում են, որ Հայոց Եկեղեցին իր Հայրապետով, պատրիարքներով, թեմակալ առաջնորդներով եւ շարքային հոգեւորականներով, ինչպես նաեւ բովանդակ հայ ժողովուրդն իր աշխարհասփյուռ համայնքներով միական էին 1903 թ. հունիսի 12-ի՝ եկեղեցական գույքի եւ կալվածքների բռնագրավման օրենքի դեմ տարվող պայքարում, որն առաջ բերեց նաեւ հայ ժողովրդի ընդլսման բազում օրինակներ ինչպես Արեւելյան Հայաստանում եւ Կովկասում, նույնպես եւ մյուս հայ համայնքներում եւ ցարական իշխանություններին ստիպեց գիտակցել, որ գործ ունեն կազմակերպված եւ սեփական շահերը գիտակցող Հայ Եկեղեցու եւ ժողովրդի հետ:

Այս անգամ, բարեբախտաբար, ժողովուրդն ու Եկեղեցին այլեւս չընդունեցին հայ ազգի եւ մշակույթի դեմ ուղղված ռոմանթիզմները եւ պայքարեցին մինչեւ հրամանագրի ի չիք դառնալը՝ 1905 թ. օգոստոսի 1-ը, երբ Նիկոլայ Ա. կայսեր Բարձրագույն հրամանով Հայ-լուսավորչական եկեղեցական կալվածքներն ու դրանց եկամուտները վերադարձվեցին իսկական տերերին՝ Հայ Եկեղեցուն եւ ժողովրդին:

20 Տե՛ս «Լումայ», 1905, թ. 6-7, էջ 5-7:

ԱՆՎԱՐԴ ՔԻԼԱՐՁՅԱՆ

ՓՈԽԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆԻ ՉԱՓԱԾՈՅՈՒՄ

Վահան Թեքեյանի չափածոն առանձնանում է ձեռի հղկվածությամբ ու նրբությամբ¹: Թեքեյանի քնարական հերոսը աշխարհի ու մարդկանց հետ հաղորդակցվում է անկրկնելի բանաստեղծական լեզվով, որ միայն իրենն է, իր գոյության կերպը, բուն գոյավիճակը: Բանաստեղծական լեզուն, աշխարհի, մարդկանց, սեփական անձի հետ հաղորդակցվելու միջոց լինելուց բացի, նաեւ բանալի է, որով ստեղծագործողը փակ դռներ է բացում, նոր դողանջներ է հնչեցնում՝ հոգիներին պարզելով հրապուրիչ հորիզոնների լայնություններ, ուր նրանք նորից են ծնվում՝ վայելելու անփոխարինելի հրճվանք, լսելու ջլված մեղեդիներ, ապրելու չապրված կարոտներ, շլանալու դեռ չծխածանված գույներով, դեռ չճաշակած բույրերով: Բանաստեղծական լեզուն արարողի հրաշքն է²:

Գեղարվեստական խոսքում ոճական դարձույթների գործածությունը խոսում է տվյալ հեղինակի լեզվական հմտության մասին: Գեղարվեստական գրականության լեզուն անհատականացված ու տիպականացված է եւ միաժամանակ ունի ընդհանրացումներ կատարելու անսպառ հնարավորություններ: Տարբերվելով զգացմունքայնությամբ, հուզականությամբ՝ գեղարվեստական գրականության լեզուն պատկերավորման համակարգի եւ արտահայտչամիջոցների շնորհիվ վեր է հանում լեզվի յուրահատկությունները, նրա ճկունությունը, բառապաշարի հարստությունը, քերականական ձեւերի կատարելությունը, պատկերավորությունը, բացահայտում մտքի ու հոգու ամենամուրբ ելեւելներն ու թրթռումները: Տաղանդավոր գրողները խոր հետք են թողնում լեզվի զարգացման ճանապարհին, քանի որ շրջանառության մեջ են դնում նոր ոճեր, արտահայտություններ, կերտում նոր բառեր, իրենց ստեղծագործություններով նպաստում լեզվի հարստացմանն ու կատարելագործմանը: Թեեւ գեղարվեստական լեզուն միատարր չէ, այնուհանդերձ գեղարվեստական գրականության լեզուն արտահայտվում է ինքնատիպ ձեւով՝ զգացմունքների ու լեզվի յուրահատուկ ներդաշնակությամբ, յուրօրինակ գեղարվեստական պատկերներով: Լեզվի պատկերավորման հիմքում ընկած է բառի փոխաբե-

1 www.anunner.com/name/biographi/վահան_թեքեյան_գԱՆՈՒՄՏԻ?lang=en

2 Տե՛ս Վահան Թեքեյանի 125-ամյակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ, Երեւան, 2004, էջ14:

րական գործածությունը: Երբ բառիմաստը գործածվում է այլ երեւոյթների փոխարեն, ստանում ենք փոխաբերական նշանակություն: Փոխաբերության մեջ առկա է երկու երեւոյթների համեմատությունը սեղմ վիճակում. ընթերցողը ինքն պետք է բացահայտի դրանց ներքին կապերն ու նմանությունները:

Փոխաբերությունը նշանակության փոխանցում է ըստ նմանության: Իմաստային երկու իրողությունների կապը ենթադրում է մի որեւէ ընդհանուր իմաստային տարրի՝ կապակցող միավորիչ իմաստույթի առկայություն, այդ նշանակությունների տիրույթի մնացած մասը զբաղեցնում են տարբերակիչ իմաստույթները: Հենց ընդհանուր իմաստույթի՝ նշանակության կերպարանափոխումն իրականացնող ուղու միջոցով գիտակցության մեջ միասնական, հաճախ անսպասելի ձեւով համակարգվում են սկզբնական եւ վերջնային, բուն եւ փոխաբերական նշանակությունները³:

Վահան Թեքեյանի լեզուն արեւմտահայ գրական լեզվի զարգացման ամենափայլուն նմուշներից է: Նրա փոխաբերություններում խտացված են հեղինակի հոգեկան դրամայի տիպական գծերը: Օրինակ.

*Բայց տըվածդ էր իմ ցուրտիս, մութիս դէմ
Յանկարծ ա՛յնպէս լուսաւոր, ա՛յնքան սրտով, հոգւով լի,
Որ մոխիրէն իմ սրտիս թռաւ այս բո՛ցը վրսէմ...(62)⁴*

Որպես լեզվական պատկերավորման միջոց՝ փոխաբերությունը բնորոշ է բանաստեղծական անձնավորմանը, որով մարմնավորվում են հոգեկան բարդ, անըմբռնելի երեւոյթները, պատկերվող դեպքերին, երեւոյթներին, գործողություններին աներեւոյթ առարկաներին հեղինակը վերագրում է մարդկային այս կամ այն հատկանիշը: Օրինակ.

*Արաքսն իր պորտը քեզմէ կտրած կ'երթա՛յ, կը վազէ՛
Հայ աշխարհին մեջտեղէն, զայն երգերով կը լընու,
Զայն կ'ողողէ բերքերով, մերթ կը գոռա՛յ ահարկու,
Եւ մերթ ուրախ ու թեթեւ կը ցատկէ վա՛ր ժայռերէ...(158)*

Պատկերավորման այս երկու միջոցները բացահայտում են իրերի հոգին, դրանց շարժումն ու խոսքը: Օրինակ.

*Պէտք ունիմք որ՝ մեր անունն ալ սաւառնաթեւ
Երկրէ երկիր թռչի երթայ:(53)*

3 Տե՛ն Է. Ռ. Աթայան, Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը եւ արտաքին վերաբերությունը, Երեւան, 1981:

4 Այս եւ մյուս օրինակները բերված են հետեւյալ գրքից՝ Վահան Թեքեյան, Բանաստեղծություններու հատընտիր, Երեւան, 2012:

Իբրեւ պատկերավորման միջոց՝ փոխաբերությունը ձգտում է կերպարի ճկունության, հոգու ներքին կենսունակության: Նրա հյուսվածքում ամեն անգամ փոխաբերություններ են ծնվում՝ արտահայտելով միմյանցից բոլորովին տարբեր վիճակներ: Եւ դա նրա արվեստի հարստությունն է: Օրինակ.

*Զի ինչ որ ես ըզգացի եւ, ա՛հ, չըսի վատօրէն,
Ծով մ'էր անհուն հեշտութեան, որ գրկեց սիրտս ու տարաւ
Ու զայն խեղդեց ու հիմա անոր դագաղն է անքաւ...(74)
Այդքան անոյշ ջերմութիւն՝ նայումքիդ մէջ ու ժպտիդ,
Ու հասակիդ մէջ այդքան լեցուն, ճրկուն ճոխութիւն,
Մորթիդ խաւար բուրումին, ձայնիդ շեշտին հետ վրձիտ՝
Զիս կը խեղդեն հեշտութեան աւազներու տակ ծրփուն...(59)*

Մարդկային հոգեվիճակները՝ վիատությունից մինչեւ հույս եւ դառնությունից մինչեւ բերկրանք, շնորհիվ փոխաբերության, դառնում են տեսանելի, նույնիսկ՝ շոշափելի: Օրինակ.

*-Պէտք է որ **Յոյսը** մատաղ
Ձեր սրտին մէջ ալ, տղա՛ք,
Ձեզի համար ու մեզի,
Ամէն, ամէն երկնի տակ
Յաւերժաբար **բողբոջի**...(118)
Ուրիշ ամէն բան ժանգ է հոգւոյն համար, որ պղինձ՝
Ծիծաղին խիստ շրփումով կը մաքրուի, կը փայլի...(207)
Կը նստի՛ գիշերն ու ասեղօրէն
Ջատուած՝ ան կ'երթայ, ամբոխէն հեռու,
Մենութեան ստին մէջ թաթխւելու(136):*

Փոխաբերությունը հասկացության արտահայտումն է պատկերավոր եղանակով, գեղարվեստական մտածողության յուրահատկությունների դրսեւորմամբ:

Լեզուն մի համակարգ է, որը նախորդից ընտրում է իր իմաստաբանական աշխարհը եւ այն բաշխում իր նշանակողների միջեւ. դրանով պահպանում ու կոնկրետացնում է փոխաբերական գործածությունների՝ նախորդ մակարդակում պարունակվող հնարավորությունների մի մասը: Լեզուն յուրովի բեկում է նախորդ մակարդակը եւ անմիջականորեն ընկած է անհատի խոսքի՝ ոճականորեն սահմանվող կիրառական հնարավորությունների հիմքում, որոնց թվին են պատկանում նաեւ փոխաբերական գործածությունների հնարավորությունները⁵:

5 Տե՛ս Է. Աթայան, նշվ. աշխ., էջ 269:

Փոխաբերությունները խոսքում բառի ոչ բառացի գործածության ուղիներն են:

Փոխաբերությունը մտքի ու ճանաչողության շարժման ու զարգացման մայրուղիներից մեկն է:

Ըստ Պոտեբնյայի՝ փոխաբերական եւ բուն իմաստների միջեւ գոյություն ունի նշանային հարաբերություն. փոխաբերական իմաստը բուն իմաստի նշանն է: Փոխաբերական ներուձակ միավորիչ իմաստությոյնը նմանության, զուգաձեւության իմաստությոյն է⁶:

Բանաստեղծական խոսքի եւ փոխաբերության կապի բնութագիրը առավել ամբողջական դարձնելու համար հարկ ենք համարում քննության առնել փոխաբերության կապը այլաբերության մյուս տիպերի հետ, հատկապես համեմատության հետ: Փոխաբերությունը, ի տարբերություն համեմատության, ցույց է տալիս մի առարկայի կայուն նմանությունը մյուսին: Այդ պատճառով փոխաբերությանը բնորոշ չէ տեղով եւ ժամանակով սահմանափակումը: Փոխաբերությունը կրճատում է խոսքը, իսկ համեմատությունը՝ ընդլայնում: Փոխաբերությունը երկանդամ է, իսկ համեմատությունը՝ եռանդամ: Համեմատությունները երբեմն կարելի է շփոթել փոխաբերությունների հետ, քանի որ երկուսն էլ կառուցված են նմանության սկզբունքով: Փոխաբերությունը բառի գործածությունն է մեկ այլ բառի իմաստով՝ հենվելով երկու երեսույթների նմանության վրա⁷: Սակայն փոխաբերության մեջ համեմատվող անդամը փոխարինվում է այլաբանական իմաստ ստացած բառով: Համեմատությունը ընդհանրապես շեշտում, ընդգծում է պատկերվող երեսույթի, առարկայի ամենից բնորոշ հատկանիշը: Թեքեյանի ստեղծագործություններում համեմատություններն ու փոխաբերությունները արտահայտչական մեծ նշանակություն ունեն: Նրա քնարերգության մեջ բառերը հիմնականում հանդես են գալիս զգացմունքային երանգով: Այդպիսի բազում օրինակներ կան Թեքեյանի անտիպ գործերում.

*Իբր ատրիւթ մը կցուած
Ժայթքէ՛ր համբոյրդդ յանկարծ
Փըլճէ՛ր իր շենքը վրրաս...⁸
Փոխ եթէ այսքան սէր թափէր
Անձրեւի տեղ ժայռին վրայ
Մինչեւ անգամ ժայռն հիմա*

6 Տե՛ս **А. А. Потёбня**, Из записок по русской грамматике, М., 1958, էջ 17:

7 Տե՛ս **Ս. Էդյան**, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Երեւան, 1989, էջ 71:

8 «Անտիպ գործեր, Մամուլի մէջ տպուած եւ անտիպ երկեր ու նամականի Վահան Թեքեյանէն», Պեյրուք, 1987, էջ 123:

Կը բուսցնէր ծաղիկներ...⁹

Եւ լուսաստիւռ դաշտերուդ սա՛ կանանչ քողն է ցորեն (151):

Գտնել բնական փոխաբերություններ՝ նշանակում է կարողանալ բնության մեջ նկատել առարկաների նմանությունը: Վահան Թեքեյանը մեծ վարպետությամբ բնության երեսությունների միջոցով հրաշալի փոխաբերություններ է ստեղծում: Օրինակ.

*Բնութիւնը հայելի մ' է սոսկ, որուն
Կեանքը պատրանք կուտայ մեր կեանքին,
Փոթորկորտ ծոցը պատկերն է մեր սրբոյն,
Որ կը կռի յար դէմն իր նեղ ափերուն
Եւ մեր սրտէն է, որ կ'առնէ փոխ գարուն
Անբողջ թովքը վարդերուն ու սոխակին,
Այգուն հնայքն, արեգին ալ հուր ոսկին
Տժգուն ցոլքերն են մեր սրտին յոյգերուն: (Անտիպ-ԳԱԹ-
ՎԹՖ, թիվ 24, էջ 3)*

*Ճամփուն եզերքը մանուշակն արդէն
Զեզի կը կանչէ.
-Եկո՛ւր, մըմունջը լուսէ առուակին
Անուշ խօսքերով
Պիտի ամոքէ քո մըռայլ հոգին
Զու հոգին խրոռով: (Անտիպ-122)
Ծառի թեթև ծաղիկնէ՛ր՝ սալորենւո՛յ, նըշենւոյ,
Նման էիք դուք սիրոյս ծաղիկներուն՝ որ յանկարծ
Կը բացուէին երագի երկրնքին մէջ ու յետոյ
Կը թափէին, մի առ մի, վերէն՝ գետնին վըրայ ցած...(94)*

Փոխաբերության գործառնություններն են՝ պատկերավոր մտածողության ստեղծում, անվանողական գործառնությա, մտածողությունը ձեւավորող գործառնությա, խոսքին պարզություն ու հասկանալիություն հաղորդելու գործառնությա, խոսքին սեղմություն հաղորդելու գործառնությա: Վերջինս ունի լեզվական խնայողության գործառնությա, որը պահանջում է գործածման հստակություն: Փոխաբերության գործառնությունը կապվում է կարեւորագույն նպատակների հետ՝ իմացաբանական եւ պատկերաստեղծ: Փոխաբերությունը հենց լեզվի գործառնությունն է: Բացի պատկերաստեղծ միջոց լինելուց՝ փոխաբերությունը հիմնարար կառուցողական դեր ունի մեր մտածողության դաշտում

⁹ Անդ, էջ 128:

հասկացական նոր համակարգեր ձեւավորելու գործում: Փոխաբերությունը ոչ թե իմաստի կրողն է, այլ դրա ձեւավորման միջոցը:

Փոխաբերությունը առաջնային տեղ եւ ոճաստեղծ դեր ունի Վահան Թեքեյանի չափածոյում: Վահան Թեքեյանը պատկերավորության իսկական վարպետ է: Սովորական բառերն ու արտահայտությունները նրա գրչի տակ դառնում են շնչող ու անփոխարինելի: Պատկերավորության բազմաթիվ միջոցներն իրենց զանազան արտահայտություններով ու ինքնատիպ ձեւերով մի առանձնակի փայլ են տալիս նրա չափածոյին:

Պատկերավոր արտահայտչամիջոցների կիրառումը ենթադրում է ընթերցողի մտքերի եւ զգացմունքների վրա գեղագիտական ազդեցություն. հեղինակի նպատակն է գեղագիտորեն ներազդել ընթերցողի վրա. ընթերցողը պետք է մտնի հեղինակի մտահղացումների աշխարհը եւ որսա նրա ասույթի իմաստը:

ՆԱՅԿԱԶ ՆՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ

**ՆԱՅՈՑ ԳՐԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

Նայրնի է, որ ԺԸ. դարի վերջին և ԺԹ. դարի սկզբին Անդրկովկասը հայրեն-վեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթ ծրագրերում: Ռուսաստանի համար կարևորություն ձեռք բերեց Անդրկովկասի շուրջ հասարակական կարծիքի սրելը ու ամրապնդումը: Պարմագիրական այդ պրակտիկ անհրաժեշտությունից էլ ռուսական գիրական շրջանակներում ծնունդ առավ ձևավորված կայսրության ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ու նրա պարմության հանդեպ հերաքրքրությունը: Ժամանակի ռուսական ամսագրերում և թերթերում երևան եկան Նայաստանին ու հայոց պարմության առանձին դրվագներին նվիրված ուշագրավ հրապարակումներ: Ռուսական հանրահայտ պարբերականի խոսարովանությամբ, փարաժաշրջանի երկրների մեջ, ամենից ուսումնասիրվածն ու հարուստը հայագիրական գրականությունն էր. «Կովկասագիրական հերագրությունների առումով ամենից խորն ուսումնասիրված է հայոց պարմությունը: Նայ պարմագիրական գրականությունը նաև ամենից հարուստն է: Նայերն ունեն մեծ թվով նշանավոր պարմիչներ, որոնց գործերն արդեն թարգմանված են ռուսերեն ու եւրոպական լեզուներով»¹:

Այդ ընթացքում զգալիորեն առաջադիմած հայկական մշակույթի նշանավոր կենսորոններ դարձան Մոսկվան, Պետերբուրգը, Թիֆլիսը, Կազանը, Աստրախանը, Նոր Նախիջևանը և այլ քաղաքներ: Հիմնվում են դպրոցներ, որոնք ավելի քան մեկ դար ծառայեցին ռուսահայության և աշխարհով մեկ սփռված հայության համար. 1810թ. Աստրախանում բացվեց Աղաբաբյան դպրոցը, 1815թ. Մոսկվայում՝ հռչակավոր Լազարյան ճեմարանը, 1824թ. Թիֆլիսում՝ Ներսիսյան դպրոցը, թեմական դպրոցներ են բացվում Երևանում և Շուշիում: Գնալով ավելանում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններում սովորող հայ ուսանողների թիվը: Իրենց հիմնական կոչումից զատ, հիշարակած կրթօջախներից շատերը միաժամանակ հայագիրական խոշոր կենսորոններ էին և նշանակալից դեր խաղացին հայ պարմագիրության զարգացման գործում: 1809թ. ռուսերեն թարգմանվեց և հրապարակվեց Մովսես Խորենացու «Նայոց պարմությունը»,

¹ «Кавказский календарь», 1890, с. 32.

որին հաջորդեցին նաև մյուս պարամիչների աշխարությունների հրապարակությունները: Դրանք, որպես կանոն, սկսվում էին ընդարձակ առաջաբաններով, որոնք ռուս ընթերցողին էին հասցնում ոչ միայն հայ պարամիչի գործի արժեքը, այլև փվյալ ժամանակաշրջանի խորհուրդը, հանգամանք, որը բոլոր առումներով գնահատելի էր: Ընդ որում, ներկայացնելով հայոց պարամության մանրամասները, ռուս հեղինակներն առաջին հերթին նշում էին հայ գրի ու գրականության, իսկ առավելապես մարենագրության ակնառու նվաճումները: Կարծում ենք, որ ռուս հեղինակներից բերվող քաղվածքները համոզիչ կդարձնեն այն կարևոր հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի գոյատևման գլխավոր պայմաններից մեկը եղել է և մնում է հայոց լեզվին ու պարամությանն ապավինելը:

Ռուս առաջին հեղինակներից մեկը, որն առավել հանգամանորեն անդրադարձավ հայոց լեզվին ու մարենագիտությանը, Ս. Ն. Գլինկան էր: 1832-1833թթ. Մոսկվայում լույս տեսավ նրա «Հայ ժողովրդի պարամության փեսություն» հանրահայտ աշխարությունը: Գրքում ռուս հեղինակը, քննության առնելով հայ ժողովրդի գոյատևման խնդիրը, նրա կարևոր պայմաններից մեկը համարում էր կրթության և մշակույթի հանդեպ հայերի ցուցաբերած մեծ հոգաբարությունը. «Հայաստանը հարուստ է նշանավոր գրողներով: Նրանք հմուտ էին բանասիրության բոլոր ճյուղերում, իսկ պարամիչների սրելոժած բազում փարեգրությունները սրբությամբ պահպանվում էին վանքերում... Ինչ գանձերի պեսք է փրանար մի երկիր,- գրում է նա,- որը գիտությունների ապաստարան էր անգամ այն ժամանակներում, երբ բռնության անողոք ձեռքն ամենուր հեղապնդում էր նրան»²:

Աշխարհային պարամագիտական կարևոր արժանիքներից մեկն այն է, որ նրանում հարկապես կարևորվում է Հայաստանի՝ որպես Երոտպայի և Ասիայի միջև կամուրջ հանդիսանալու հանգամանքը: Գլինկան այն համարում է հայ ժողովրդի կենսունակությունն ու առաջադիմությունը խթանող հիմնական գործոն: Նրա համոզմամբ, հայերը ձեռներեց ժողովուրդ են և օժտված մեծ ունակություններով, արտադրությունն ու առևտուրը զարգացնելու նախանձելի ձիրքով: Այս իմաստով, ռուս հեղինակը հայերին դասում է ժամանակի քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքը: Իր համոզումը հաստատելու համար Գլինկան բազում քաղվածքներ է բերում երոտպացի պարամաբաններից. «Արքա Կիլեֆուրը գրում է, որ Ե դարում Հայաստանը Ասիայի նշանավոր ակադեմիաներից էր և որ նրա այդ առաքելությունը շարունակվեց մինչև ԺԵ դարը»³: Գլինկան իր հերթին ավելացնում է. «Այս երկրի քաղաքացիական օրենքները, աստվածապաշտությունը, կառավարման ձևերը, զորավարներն ու արվեստի հրաշքները զարմանք են պարճառում»⁴: Դժվար չէ կոսահել, որ հեղինակի ընդգծած քաղաքակրթվա-

2 С.Н. Глинка, Обзорение истории армянского народа, М., 1832, ч.1, с.4.

3 Մաս 2, էջ 111:

4 Անդ, էջ 99 -100:

ծությունը հենց այս բաղադրամասերն ունեն։ Մեկ այլ փեղ, քրիստոնեական Հայաստանին հարկացնելով մշակութային առաջնային դեր, Գլինկան նշում է. **«Մենք չենք կարող գրնել մեկ այլ քրիստոնյա ժողովուրդ, որի մոտ մի քանի դարերի ընթացքում հանդես գան այդքան պարմիչներ : Ընդհակառակը,- շարունակում է նա,- նրանցից շատերը նույնիսկ կորցրել են իրենց ծագման հետքերը: Հարցրե՛ք սիրիացուն, խալդյաններին, մարերին եւ շար այլ ցեղերի, հարցրե՛ք նրանց, թե ի՞նչ է հայրնի իրենց նախնիների մասին»**⁵: Հեղինակի համոզմամբ, Հայաստանը մշտապես գործուն կամ կողմնակի մասնակցություն է ունեցել Ասիայի կարևորագույն իրադարձություններին: Այս առումով, հեղինակն իրավամբ շեշտում է, որ առանց հայկական աղբյուրների ուսումնասիրության, անհնար է պարկերացնել Ասիայի պարմությունը. «Նա, ով Փարիզի գրադարանում ծանոթացել է հայոց ձեռագրերին,- գրում է նա,- լավ գիտի, թե ինչ լույս են սփռում դրանք Ասիայի բազում իրադարձությունների վրա, եւ թե ինչ փայլով է լուսավորում այդ պարմությունը՝ հարկապես, երբ հարցը վերաբերում է դեպքերի ժամանակագրությանն ու հին աշխարհի ժողովուրդների բնութագրություններին: **Միայն հայկական աղբյուրների շնորհիվ կարելի է հարակ պարկերացում կազմել Կասպադովկիայի, Կիլիկիայի, Կովկասի ու Սև ծովի ափի մյուս ժողովուրդների բարոյական նորմերի, լեզվի եւ այլնի մասին** »⁶: Գլինկայի ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը հայ պարմիչների գործերն են, որոնց մասին հեղինակը բարձր կարծիք ունի. «Հայկական աղբյուրները,- գրում է նա,- հավասարի փեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն հայրենի պարմության վերաբերյալ, այլեւ իրենց հարեալների եւ մասնավորապես Ասորեստանի մասին, որին նույնիսկ Դիոդոր Սիկիլիացին, Կիկերոնը եւ մյուսները վերագրում են հարյուր հազարավոր փարիների պարմություն: Այդ մասին հայկական փեղեկությունները համապարասխանում են եւ՝ դեպքերին, եւ՝ ժամանակաշրջանին...»⁷:

Գլինկան հավաստում է, որ հայ պարմիչների հաղորդումները հասարակվում են օրարագգի պարմիչների վկայություններով եւ հարկապես այն փեղեկությունները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են հայոց պարմությանը: Որպես ասվածի հաստատում, ռուս հայագետը հանգամանորեն ներկայացնում է օրար այն պարմիչներին, որոնք անդրադարձել են հայոց պարմությանը. Դիոդոր Սիկիլիացի, Քսենոֆոն, Պլուտարքոս, Պլինիոս Ավագ եւ ուրիշներ:

Գլինկայի ուսումնասիրության գլխավոր աղբյուրն, իհարկե, Խորենացու «Հայոց պարմությունն» է, որին հեղինակն իր հինգերորդ գրքում առանձին բաժին է նվիրել: Բարձր գնահատելով Պարմահոր պարմագիտական ժառանգությունը, նա գրում է. «Մովսես Խորենացու Հայոց պարմությունը, Հայկի ժամա-

⁵ Նույն փեղում, մաս 1, էջ 6; Այս եւ հետագա ընդգծումները՝Հ.Տ.:

⁶ Անդ, էջ 4 - 5:

⁷ Անդ, էջ 24 - 25:

նակներից սկսած մինչև մ.թ. 428թ., բազում կողմերով ուշադրության արժանի է: Շարադրանքը բարեկարգ է, սահուն և ջրնդիարվող⁸: Իհարկե, Գլինկան այս հարցում բացառություն չէր. ԺԹ. դարի թե՛ ռուս, թե՛ եւրոպացի պարմաբանների հայագիտական ուսումնասիրությունները գլխավորապես գրված են Խորենացու գրքի հիման վրա:

Գլինկան բավականին մեջբերումներ ունի նաև Չամչյանից, որոշ տեղերում հիշատակում է նաև Ղազար Փարպեցուն: Այս ամենով հանդերձ, սակայն, Գլինկան հայ և օտար պարմիչների թողած ժառանգության գնահատման հարցում հաճախ է ընկնում չափազանցությունների մեջ, գրքի առանձին հատվածներում աչքի են զարնում նաև կրկնությունները: Նեղինակը նույնիսկ իր աշխատանքի վերջում, այդ ամենի համար կարծես արդարացում գտնելով՝ գրում է. «Մեկնաբանելով ժողովուրդների, կամ առանձին վերցրած մեկ ժողովրդի պարմությունը, անխուսափելիորեն փարվում ես կրկնություններով, որ թվում է, թե աշխատում ես նոր վկայություններ փնտրել ամրապնդելու համար հինը և կամ լրացնել այն նոր մտքերով»⁹: Որպես սավաճի հավասարում, Գլինկան քիչ անց շարունակում է. «Քննելով հայ ժողովրդի պարմությունը, համոզվածությամբ կարելի է ասել, որ ո՛չ թե առանձին դեմքեր, այլ ողջ ժողովուրդն է ջանացել հայրենիքի ճակատագրի համար... Իրադարձությունները, բարքերը, օրենքները՝ բոլորն էլ ակնհայտորեն և անվերապահորեն վկայում են այդ մասին»¹⁰: Դրանով սակայն, հեղինակը չի սահմանափակվում և վկայակոչում է ֆրանսիական մի պարբերականի այն միտքը, թե՛ «նվաճող ժողովուրդներից շատերը, որոնք ցնցել էին աշխարհը, երկրի երեսից վերացան, կարծես թե երբեք էլ չեն եղել: Եւ մինչ նրանք Եւրոպան վեր էին ածում սովի ու ավերածության, **հայերն Ասիայում ապավինելով արդարադրականության, գիտականության ու միասնականության ոգուն, իրենց նախնիների օրինակով դիմակայեցին այլ ցեղերի հետ ձուլվելու վտանգին և կազմեցին արևելյան քաղաքակրթությունը**»¹¹: Շարունակելով ֆրանսիական պարբերականի միտքը, հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ «խաղաղասիրական և նահապետական կառավարման ոգին ավելի քան երեք հազարամյակ պահպանել է Նայասարանը՝ չխորշելով ո՛չ ներքին, և ո՛չ էլ արտաքին փոթորիկներից»¹²:

Այսպեղ ևս Գլինկան կարարում է հայագիտական իր կարևոր եզրակացություններից մեկը. «Ինչ վերաբերում է հայերին, պետք է համոզվածությամբ ասել, որ այն ժամանակ, երբ միջին դարերի թանձր մշուշը պարել էր եւրոպացիների միտքը... հայերը չդադարեցին հարստանալ նոր գիտելիքներով և այն

8 Մաս 2, էջ 94:

9 Անդ, էջ 215:

10 Անդ, էջ 216:

11 Անդ, էջ 217:

12 Անդ:

սիրով հաղորդեցին իրենց սերունդներին»¹³: Անարարակույս, այս եւ բազում այլ խորհրդածություններ բարձրացնում են Գլինկայի ուսումնասիրության հայագիտական արժեքը եւ կրկնակի հեղափոխություն առաջացնում նրա պարամագիտական ժառանգության հանդեպ: Ուստի, պարահական չէր, որ այս աշխատությունը դարձավ այն անկյունաքարը, որի հիման վրա հեղափոխվում ձևավորվեց եւ զարգացավ հայագիտության ռուսական պարամագիտական միությունը: Գլինկայի հայոց պարմության փեսության փրամաբանական շարունակությունը հանդիսացավ **«Հայ ժողովրդի պարմության փեսությանը վերաբերող վավերագրերի ժողովածուի»** հրատարակությունը¹⁴: Նրա նախաձեռնողներն ու հրատարակիչները Լազարյաններն են: Հիմնավորելով ժողովածուի ձեռնարկման անհրաժեշտությունը՝ հեղինակները գրում են. «Եթե ֆրանսիացիներն ու գերմանացիները ուսումնասիրում են աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ հայ ժողովրդի պարմությունը, որպեսզի նրա օգնությամբ նոր լույս սփռեն անցյալի իրադարձությունների վրա եւ լրացնեն դրանք, ապա հարկ է, որ այն Ռուսաստանում եւս հատուկ ուշադրության արժանանա»¹⁵: Գործը ձեռնարկելու մյուս շարժառիթը հեղինակների այն մտադրությունն է, որ «մինչ օրս մեզանում հայոց պարմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները քիչ են, իսկ ռուսերեն թարգմանված հատվածները հեռու են այն իրողությունից, որպեսզի բավարար պարկերացում փան մի ժողովրդի մասին, որը **ժամանակին առաջին փեղեկից մեկն է գրավել լուսավորչական ժողովուրդների շարքում**»¹⁶:

Հայոց գրի ու մարենագրության մասին ուշագրավ մարքերի կարելի է հանդիպել նաեւ Ի. Ի. Շոպենի աշխատություններում: Քննելով հայ մշակույթին վերաբերող հարցերը՝ Շոպենը գոհունակությամբ ընդգծում է, որ **«ամենից սուրբ ու անձեռնմխելի ժառանգությունը, որ հայերը թողել են իրենց սերունդներին, մայրենի լեզուն է** : Բոլոր ազգերից միայն հայերը կարողացան հազարամյակների խորքից՝ Նոյից սկսած մինչեւ մեր օրերը, իրենց սերունդներին փոխանցել եւ ամբողջականության մեջ պահպանել թանկագին այդ պարզամը»¹⁷: Նեղիմակը հատուկ նշում է նաեւ գիտելիքների հանդեպ հայերի ունեցած մեծ սերը. «Իրենց կարողության սահմաններում, - գրում է Շոպենը, - նրանք ամենուր նպաստեցին լուսավորության եւ գիտության զարգացմանը, եւ այն հայր, որը ժամանակին հնարավորություն չի ունեցել կրթություն ստանալու, միջոցներ չի խնայել իր զավակի կրթության համար»¹⁸:

13 Անդ, էջ 8 - 9:

14 Shu' Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа, ч.I-III, М., 1833-1838 гг.с.I.

15 Անդ, էջ 1:

16 Անդ, էջ 1 - 2:

17 И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, с.180.

18 Անդ, էջ 207:

Անդրադառնալով հայ պարմիչների գործերին՝ Շոպենը նշում է, որ չնայած հայ պարմագրությունն իր նշանակությամբ ու կարեւորությամբ զիջում է հին աշխարհի մյուս երկրների պարմագիրությանը, սակայն «նրա նվաճումները մշտապես համահունչ են եղել դարի ոգուն ու ազգի ունակություններին... Հայ պարմիչներն ի հատուցումն այս թերության,- գրում է նա,- մշտապես փրապել են գնահատելի արժանիքների՝ համեսությունը զուգակցելով գիտելիքների հետ եւ չափից ավելի րեղի չեն փվել սեփական երեւակայությանը: Հայ պարմիչներից եւ ոչ ոք, ապշեցուցիչ նորություններով հանդերձ, երբեք չի ձգարել փայլել փառօրինակ ու փարակուսելի մրքերով... **ընդհակառակը, նրանց գործերն աչքի են ընկնում մաքուր բարոյախոսությամբ եւ բարօրության կոչ են սնում**»¹⁹:

Շոպենը հայ պարմիչներին բարձր է գնահատում նաեւ այն բանի համար, որ նրանք «մեծ մասամբ ակնապեսի ու ժամանակակցի աչքերով են ներկայացրել իրադարձությունները, ուստի, հավաստիության առումով վստահություն են ներշնչում»²⁰, թեպէտ, միաժամանակ նկատում է, որ հայ պարմիչների գործերում փրապելություն է իրադարձությունների կրոնական մեկնաբանությունը: Հեղինակը նշում է հայ պարմիչների մեկ այլ դրական դրսևորում էւս. «Հայ պարմիչների օգնությամբ,- գրում է նա,- հայագետները լրացնում եւ հարստացնում են հին եւ միջին դարերի պարմական իրադարձությունները»²¹: Շոպենը ճշմարտացի է նաեւ, երբ գրում է. «այս գործը դեռեւս սկզբնական փուլում է միայն եւ հայագիրության հետագա խորացումը կրասնապարկի մեր գիտելիքները»²²: Դժվար չէ նկատել, որ իր եզրահանգումներում հեղինակը, անշուշտ, վեր է կանգնած պարմական պաշտոնյայի իր աստիճանից եւ հայ պարմագրությանը նվիրված բաժինն ավարտում է հայ պարմիչների ներկայացումով՝ սկզբում այբբենական, իսկ հետո նաեւ՝ ժամանակագրական կարգով:

Եզրափակելով բաժինը՝ Շոպենը կարարում է հետևյալ պնդումը. «Հայ պարմագիրության առթիվ հարց է ծագում. ինչի՞ց է, որ հայոց նշանավոր լեզուն, որը հարուստ է իր ինքնատիպ գրականությամբ, լեզու, որն այդքան մեծ դեր է խաղացել պարմության մեջ, ինչպե՞ս կարող էր գիրական աշխարհում մնալ համընդհանուր մոռացության մեջ՝ մինչև 1819թ. Փարիզում Սեն-Մարտինի գրքի հանդես գալը: Որտեղից է գալիս եւրոպացի արեւելագետների այդ անարարությունը, հարկապես եթե նկատի ունենանք, որ արեւելքի հին ժողովուրդներից հայերն ամենից ամուրը հաստատվեցին Եւրոպայում»²³: Հեղինակն, իհարկե, փորձում է պարասխանել առաջադրված հարցին. «Դասագրքերի բացակայությամբ հազիվ թե կարելի լինի բացատրել այդ բացը, - գրում է Շոպենը:

19 Անդ, էջ 182:

20 Անդ:

21 Անդ, էջ 185:

22 Անդ:

23 Անդ, էջ 208:

- Հավանաբար, դրանում բացասական ազդեցություն է գործել ամենից առաջ գրքային գրաբարյան լեզուն, որն էապես փարբերվում է ժողովրդի խոսակցական լեզվից»²⁴: Բայց էականը դա չէ. Շուպենը համոզմունք է հայտնում, որ հայագիտությունը այսուհետ լուրջ ուշադրության կարժանանա Ռուսաստանում. «Այժմ Երոպան ջանասիրաբար ձգտում է արժանին հատուցել անցյալի հարցում: Շարք համալսարաններին կից բացվել են հայագիտական ամբիոններ, հայ պարմիչներն արագորեն թարգմանվում ու փարաժվում են, եւ պետք է հուսալ, որ շուտով ռուսական կառավարության հովանավորությամբ այդ դասական լեզուն իր արժանի փեղը կգրավի Արեւելքի մյուս լեզուների շարքում»²⁵:

Իվան Շուպենի «Նոր նշումներ Կովկասի հին պարմության եւ նրանում բնակվողների մասին» գիրքը գրեթե դուրս է մնացել մեր պարմաբանների ուշադրությունից: Ինչպես ինքն է գրում, «նշումներին ձեռնամուխ է եղել նպատակ ունենալով՝ փեղեկություններ հավաքել Կովկասի հին շրջանի պարմության մասին: Իմ նպատակն է եղել նաեւ, - գրում է Շուպենը, - ուշադրություն հրավիրել Անդրկովկասի ժողովուրդների պարմության երեք հնագույն փարեգրությունների վրա, եւ համեմատելով դրանք, փարբերակել նրանց միջեւ եղած համամասնությունները»²⁶:

Շուպենի հիշարարկած երեք հնագույն փարեգրություններից առաջինը Մովսես Խորենացու «Հայոց պարմությունն» է, մյուսը՝ Մովսես Կաղանկարվացու «Աղվանից աշխարհի պարմությունը», երրորդը՝ վրացական «Վախթանգի պարմությունը»: Առաջինի մասին հեղինակը գովեստով է խոսում. «Մովսես Խորենացու պարմությունն ավելի ամբողջական է եւ բոլոր առումներով հավասարի» - գրում է նա²⁷: Ինչ վերաբերում է Կաղանկարվացու պարմությանը, Շուպենը նշում է, որ «հեղինակի հաղորդած փեղեկությունները վերին աստիճանի հեղաբրբի են»²⁸: Երրորդ աղբյուրը, սակայն, նրան այնքան էլ վստահություն չի ներշնչել. «Վախթանգի պարմության մասին նույնը չի կարելի ասել, - գրում է Շուպենը, - քանի որ այդ փարեգրությունն իմ մեջ որոշակի թերահավատություն առաջացրեց»²⁹:

Հաջորդ ռուս պարմաբանը, որի աշխարհություններում կարելի է հանդիպել հայոց պարմագրությանը վերաբերող հարվածների, նշանավոր ռազմական պարմաբան Վ. Պոպովն է, թեպետ մեր պարմագիտությանը ռուս գիտականն առավել հայտնի է որպես կովկասյան պարբերագրների հմուտ մասնագետ: Մեր կարծիքով, սակայն, նրա գիտական ժառանգության գնահատության հարցում մոռացության է մատնված մի կարևոր բաժին, որում քննարկվում են ոչ թե պա-

24 Անդ:

25 Անդ:

26 И. И. Шопен. Новые заметки к древней истории Кавказа и его обитателей, СПб, 1866, с. I.

27 Անդ:

28 Անդ:

29 Անդ:

տերազմական իրավիճակներ, այլ կարարվում է հայոց պարմության քննական համառոտ վերլուծություն: Այդ բաժինը Պոպրոնյի գրքում վերնագրված է մեկ ընդհանուր խորագրով՝ «Արարապի երկիրը»: Ռուս պարմաբանը թեպետ համառոտ, սակայն պարզ ու մաքուր ձևով ներկայացնում է Նայասարանի բնաշխարհը, առանձնակի նշում հայերի կողմից աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունելու փաստը. «Այս ժողովրդի առանձնահատկությունն այն է, - գրում է նա, - որ նույնիսկ օրար տիրապետությունների շրջանում նրանք պահպանել են **իրենց հավատը, լեզուն ու հոգևոր ընդգծված կերպվածքը, այն ժամանակ, երբ հարևան տերությունները, որոնք ժամանակին տնօրինում էին աշխարհի հակապագիրը, քաղաքական հզորության կորստի հետ միասին կորցրեցին նաև իրենց բարոյական ինքնատիպությունը և ձուլվեցին մյուս ազգերի հետ**»³⁰:

Պոպրոն, ռուս ընթերցողին տեղեկացնելով հայոց պարմության կարևոր անցքերի մասին, ամենից առաջ շեշտում է նրա դաստիարակչական նշանակությունը. «Անհրաժեշտ է հիշել հայոց պարմությունը, նրա բազմադարյան պայքարի հերոսական էջերը... որից հայ ժողովուրդը կարողացավ դուրս գալ թեև առանց աղմկալի հաղթանակների, սակայն լիակատար հանդիսավորությամբ՝ թույլ չտալով ոչնչացնելու իր հոգևոր կերպվածքը»³¹: Շարունակելով ներկայացնել հայոց պարմության կարևորագույն անցքերի անդրադարձը՝ հեղինակը շտապում է տեղեկացնել, որ ինքը չի հավակնում լինել հայոց պարմությունը քննողի դերում, սակայն նպատակ է ունեցել «նկարագրել հայ ժողովրդի բարոյական կերպարը, որն այդքան արտահայտիչ է բնութագրական է պարմական բազում դրվագներում»³²: Դրանով հանդերձ, Պոպրոն արդեն դարձ ավարտին լրացրեց ռուս այն հայագետների շարքը, որոնք այդքան կարևորությամբ էին ընդգծում հայ ժողովրդի բարոյական կերպարը, նրա նվիրվածությունը մշակույթին ու հոգևոր արժեքներին:

Գրքի հաջորդ բաժինը կրում է «Հին Նայասարան» վերնագիրը: Ներկայացնելով հայոց պարմությունը՝ Պոպրոն, ի փառքերություն նախորդների, այն չի լցնում պարմիչներից քաղած զանազան տեղեկություններով, այլ հաղորդում է գրավիչ ու փոքր-ինչ գեղարվեստական շարադրանքի ոճ: Այսպես, ընդգծելով հայոց պարմության հին շրջանի կարևորությունը Առաջավոր Ասիայի ընդհանուր պարմության մեջ՝ նա գրում է. «Պարմությունը հայկական ցեղերին գրավ **մրավոր ու քաղաքական զարգացման բավականին բարձր ստիճանում**: Երկիրը կառավարվում էր թագավորների կողմից՝ մերթ ինքնիշխան, մերթ գրավելով դաժան նվաճողների տիրապետության տակ, որոնք արյունով

30 В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, СПб, 1885 с. 653.

31 Անդ, էջ 654:

32 Անդ:

Էին հեղեղել ողջ Ասիական արեւմուտքը»³³: Բաժինն ավարտվում է ճշմարիտ մի ընդգծումով, որը մենք ուզում ենք մեջբերել ամբողջովին, քանի որ նրանից մտքեր համառոտագրելը գրեթե անհնարին է. «Խորասուզվելով հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ, - գրում է նա, - հեքագրությունի առջև հառնում է ոչ թե հարստահարված երկրի երազային անշարժություն, այլ հարատև մի գործունեություն, որն ուղղված էր պահպանելու իր ոգին նվաճողների հալածանքներից... Այդ դաժան պայքարում, - շարունակում է Պոպրոն, - հայերը մեկ անգամ չէ, որ հանդես բերեցին բարոյական բարձր որակներ: Այս ժողովուրդը, որն այդպես էլ ի վիճակի չէր նվաճումների և այնքան քիչ մտահոգվեց իր քաղաքական ինքնությունության համար, միևնույն ժամանակ հզոր ապացույց եղավ, որ արիության բացակայության մեջ չէ բազմադարյան փրկապետության բացառությունը, և այն ժամանակ, երբ կարողացել կամ անհրաժեշտ է համարել պայքարել, իր մեջ աներեսակայելի ուժ և արիություն է գտել»³⁴: Սխալված չենք լինի ասելու, որ այս մտքերի մեջ է նրա հայագիտական նպատակ ողջ հմայքը: Ռազմական պատմաբանի նման խոստովանությունն, իրոք, անարժեք լինել չի կարող:

Պոպրոն հայ ժողովրդի բարոյական բարձր հատկանիշը հավասարող փաստարկ է համարում նաև եկեղեցու և հավաքի հանդեպ ունեցած նրա մեծ նվիրվածությունը. «Հավաքի համար մղված մշտնջենական պայքարում, - գրում է նա, - հայ ժողովրդի համար ոչինչ էր թվում թե՛ իր կյանքը, թե՛ կայքը, և թե հասարակական ու անձնական մյուս բոլոր բարիքները»³⁵: Հեղինակը բարձր է գնահատում նաև հայ եկեղեցու ջանքերն իր ժողովրդի միավորման համար. «Հայ եկեղեցին փառքեր երկրներում ցրված հայերին մեկ ժողովրդի և միասնության կոչ էր անում»³⁶, - գրում է նա: Որքանով նկատեցինք, ժուս պատմաբանն անդրադարձել է այդ ժամանակաշրջանի էական երևույթներին:

Ռուսաստանում այնքան էլ սովոր չէ այն պատմաբանների թիվը, որոնք փորձեցին գույր հայագիտական գործեր գրել: Պարճառն, իհարկե, անբացատրելի չէ. անդրադառնալ մի երկրի պատմությանը, որն այդքան լիքն է իրադարձություններով և ունի պատմագիտական հարուստ գրականություն, համաձայնենք, որ այդպիսի գործ ձեռնարկելու համար հարկ էր ունենալ աղբյուրագիտական բավարար պարաստվածություն: Այնուհանդերձ, չնայած այդ դժվարություններին, ժուս պատմաբանների մեջ գրավեցին նաև այդպիսիները: Նրանցից մեկը Վիկտոր Աբազան էր. 1888 թ. Ս.Պետերբուրգում լույս տեսավ նրա «Հայոց պատմություն» գիրքը: Աշխատության ներածականում Վ. Աբազան պարզաբանում է իր ուսումնասիրության նպատակը. «Հայաստանի մասին ակնարկները

33 Անդ, էջ 656:

34 Անդ, էջ 698 - 699:

35 Անդ, էջ 702:

36 Անդ, էջ 703:

բավականին հազվադեպ են, մինչդեռ հայոց պատմությունն արժանի է լուրջ ուսումնասիրության: Հնագույն ժամանակներից սկսած, նա իր վրա է սեղծել հզոր քրեությունների ուշադրությունը: Բարոյական փեսակերից,- շարունակում է Աբազան,- հայերն Արեւելքում քրիստոնեական աշխարհին մատուցել են մեծագույն ծառայություններից մեկը՝ հեթանոսների դեմ մղած դարավոր ու անհավասար պայքարում մնալով որպես քրիստոնեական հավաքի հասարակություն նվիրյալներ: Եւ թեպետ Հայաստանն ու նրա ժողովուրդը քաջ հայրենի են պատմական գրականությանը, այնուհանդերձ, նրանք կրկին արժանի են հանգամանալից հետազոտության»³⁷:

Եթե Աբազայի շարադրանքին մոտենանք հայագիտության մեջ նորություն ասելու իմաստով, հեղինակն, անշուշտ, նոր բան քիչ է ասում: Ավելին, եթե կուգեք, նույնիսկ կրկնում է նախորդներին: Սակայն խորանալով շարադրանքի մեջ, արդեն հստակվում է Աբազայի ուսումնասիրության բուն նպատակը. «Հայերի՝ հողագործական այս ժողովրդի մասին փոփոխությունների անբավարարությունը մեզանում հանիրավի եզրակացությունների առիթ է տվել,- գրում է նա: - Շատերը հայերի մեջ միայն առևտրականներ են փնտրում, մինչդեռ այդպիսի բնութագրումների հիմքում չկան ո՛չ պատմական փոփոխություններ, եւ ո՛չ էլ նույնիսկ եւրոպական արեւելագետներն ունեն նման հիմնավորումներ... Այս բնորոշումներն ըստ էության իրական չեն, իսկ հիմքում՝ անարդարացի», - եզրակացնում է Վ.Աբազան³⁸: Ընդ որում, հայոց պատմությանը վերաբերող դեպքերն ու իրադարձությունները հեղինակը ներկայացնում է Մովսես Խորենացու եւ հայ մյուս պատմիչների հաղորդած փոփոխությունների հիման վրա: Իսկ թե որքանով է ծանոթ հեղինակը հայ պատմիչների գործերին, այդ մասին վկայում է նաեւ այն փաստը, որ ներկայացնելով օրինակ, Խորենացու «Հայոց պատմությունը», նա միաժամանակ նշում է, որ թեպետ այդ պատմության չորրորդ գիրքը մեզ չի հասել, սակայն նրա գոյության մասին վկայում է Թովմա Արծրունին, որն ապրել է Թ.-Ժ. դարերում: Կամ, օրինակ, «Խորենացու հայոց պատմության համար Աստվածաշնչից բացի աղբյուր են ծառայել նաեւ օտար աղբյուրները»³⁹: Ինչպես նկատում ենք, հեղինակը բավականին ծանոթ է եղել հայ պատմիչների աշխատություններին: Մյուս կողմից, համեմատության մեջ դնելով Սեն-Մարտենի ու եւրոպացի մյուս հայագետների հաղորդած փոփոխությունները, Աբազան այնուհանդերձ, առավելությունը տալիս է հայ պատմիչներին:

Աշխատության աղբյուրագիտական հենքը հարուստ է: Աբազան իր ձեռքի տակ ունեցել է բավականին հարուստ հայագիտական գրականություն. հրապարակի վրա արդեն կային թե՛ հայ պատմիչների գործերի թարգմանությունները, եւ թե՛ ռուս ու եւրոպացի պատմաբանների աշխատությունները: Եւ ինչի մասին էլ

37 В. А.Абаза, История Армении, СПб. 1888, с.1.

38 Անդ:

39 Անդ, էջ 20:

որ գրում է հեղինակը, այդ ամենը հասարակարար է պարմական անհրաժեշտ փոփոխություններով, որոնք նա քաղել է հայ եւ օտար պարմիչների աշխարհայեցողություններից: Այսպես, անդրադառնալով հայ ժողովրդի ծագման հարցերին, Աբազան փոփոխություններ է բերում հույն պարմիչ Սյրաբունից, եւ ապա ավելացնում. «Հայերը մերժում են Սյրաբունին... իրենց համարում են առաջնածին ժողովուրդ եւ իրենց ծագումը փնտրում են Նոյի ժամանակները»⁴⁰:

Շարունակելով համառոտակի ներկայացնել հայոց պարմության կարեւորագույն իրադարձություններն ու դեպքերը՝ Աբազան այն հասցնում է մինչեւ Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Հեղինակը հարույկ անդրադարձ է կատարում նաեւ հայերի գաղթին եւ ներկայացնում է հայերի զանգվածային փոխաշարժերը Բագրատունյաց թագավորության ժամանակներից սկսած: Այդ նկարագրություններում նա հարույկ շեշտում է հայ ժողովրդի կարեւոր բնութագրերից մեկը՝ նվիրվածությունն իր արմարներին ու հավատին. «Հալածված հայ ժողովուրդը, - գրում է Աբազան, - Կիլիկիայի անկումից հետո էլ շարունակում էր պահպանել **ազգայինն ու հավատը, լեզուն, ուրը նրան պարզամեղ էին իրենց նախնիները**»⁴¹: Հայոց գաղթերի ու ծանր փորձությունների նկարագրություններից հետո հեղինակն այնուհանդերձ գրնում է, որ հայ ժողովրդի միակ փրկությունն իր հյուսիսային հարեւանի՝ Ռուսաստանի հետ կապերի ամրապնդման ու սերտացման մեջ է: Ուստի, համառոտ ներկայացնում է հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացումը, հասարակարար դրանք պարմական իրողություններով՝ Պետրոս Մեծի ժամանակներից սկսած մինչեւ 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պարերագմը: Աբազայի կարծիքով, Ռուսաստանին միանալով, «հայերի առջեւ բացվեց մի նոր հավատակից հայրենիք, որտեղ ազգայինը, հավատն ու ավանդույթները կաշարպանվեւն ամեն փոսակ ուրնձգություններից»⁴²:

Ռուս մեկ այլ հեղինակի՝ Աննինսկու աշխարհայեցողություններից մեկը նվիրված է հայ մարենագրությանը եւ կրում է «Հին հայկական պարմիչները որպես պարմական աղբյուրներ» վերնագիրը: Հեղինակը բարձր է գնահատում հայ պարմագիրներին, նշում նրանց գործերի կարեւորությունը հին աշխարհի պարմության ուսումնասիրության խնդրում: Աննինսկին գրքում փորձում է փայլ հայկական աղբյուրների համակողմանի վերլուծությունը, թեպետ, գրնում է, որ հայկական աղբյուրների հավաստիության գնահատական փայլը դեռեւս վաղ է, քանի որ, ինչպես ինքն է գրում, «կանցնի որոշ ժամանակ, երբ կարելի կլինի վերջնականապես հասարակել այդ աղբյուրների իրական նշանակությունը»⁴³:

Հայ պարմիչներից Եղիշեի գրքի ռուսերեն թարգմանության առթիվ հանրազարություն էր գերելել նշանավոր «Отечественные записки» ամսագ-

40 Անդ:

41 Անդ, էջ 98:

42 Անդ, էջ 104:

43 Ա. Աննինսկий, Древние армянские историки, как исторические источники, Одесса, 1899, с. I.

րում՝ «նոր գրքեր» խորագրի տակ: Նադորդագրությունը սկսվում էր ուշագրավ ներածականով. «Քրիստոնյա ժողովուրդներից քչերին հաջողվեց առանց սուրբ մերկացնելու պահպանել իրենց հավատը: Նավարի համար պարերագմների դարաշրջանը, որի ընթացքում փառավորվեցին շատ ժողովուրդներ, վերաբերում է նաև հայերին, ժողովուրդ, որի համար այդ պայքարը վերածվեց կենաց-մահու կովի: Նայասրանի համար այդ պայքարն այնքան ծանր ու դժվարին էր, որ պարմությունը չի կարող լուծյան մարնել այդ իրադարձությունը»⁴⁴: Իր ընթերցողին ներկայացնելով Վարդանանց պարերագմի խորհուրդն ու իմաստը՝ հանդեսը միաժամանակ խորհրդածություններ է կատարում Նայասրանի անցած պարմական ուղու շուրջ. «Իր աշխարհագրական դիրքի պարճառով կտրված լինելով քրիստոնյա հզոր փերություններից և բոլոր կողմերից շրջապարված սկզբում հեթանոսական, իսկ այնուհետև մուսուլմանական երկրներով, Նայասրանը մշտապես եղել է իր այլադավան հարեանների գոհը: Ուստի չպետք է զարմանալ, որ նմանօրինակ արյունահեղ իրադարձություններով հանդերձ, -շարունակում է ամսագիրը,- հայերի մեջ երբևէ չի մարել նվիրվածությունը քրիստոնեական հավատին»:⁴⁵ Ըստ արժանվույն գնահատելով Եղիշե պարմիչի գործը՝ հանդեսն առաջին հերթին նշում է նրա համաշխարհային նշանակությունը. «Որպես պարմական նյութ, գրքի լույս ընծայումը խիստ կարևոր է: Նայասրանի պարմությունը մեզանում գրեթե անհայտ է, մինչդեռ, ինչպես արդեն նշեցինք, աշխարհագրական իր աննպաստ դիրքի պարճառով, նա մշտապես բախման մեջ է եղել համաշխարհային պարմությունը կերպողների հետ և այդ պարմության իմացությունը կարող է լրացնել մեզ հայրենի շատ իրադարձություններ: **Ավելին, մի ժողովրդի ճակատագիր, որն այդքան փոքրություններից հեղու կարողացել է պահպանել իր հավատը, լեզուն ու ազգայինը, ինքնին մեզ գրկում է անտարբեր վերաբերմունքից**»:⁴⁶

Այսպիսով, եզրափակելով ներկա հրապարակումը /ներ խոսքը,/ կարելի է անվերապահորեն արձանագրել, որ ռուսական աղբյուրները բարձր գնահատականի են արժանացրել հայ ժողովրդի ջանքերը սեփական սրտմտության, լեզվի և հավատի պահպանության խնդրում, ինչը կարծում ենք, որ այսօր էլ դեռ չի կորցրել իր հնչեղությունը:

44 Отечественные записки, 1853, т. 89, с. 113.

45 Ամլ:

46 Ամլ, էջ 115:

ՀՈԳԵԻՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՓԻՆԵ ՉԱՆԹԻԿՅԱՆ

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ...

Աշխարհի արարման, կյանքի սկզբնավորման, Ասրծո գոյության հիմնախնդիրները մշտապես եղել են գիտության, փիլիսոփայության, աստվածաբանության քննարկման առարկան: Կյանքի ծագման, կենդանի էակների առաջացման խնդրի պարզաբանումն այսօր էսս մեծ կարևորություն ունի. գիտությունը, փիլիսոփայությունը վերջնական եւ սպառիչ պատասխան չեն տվել այս հարցին. մշակվել են բնագիտական, բնագիտաքիմիական, բնապատմական տեսություններ, որոնք, այնուամենայնիվ, թերի են ու խոցելի: Ասրծո գոյության, աշխարհի՝ տիեզերական Միքի կողմից արարված լինելու մի հետաքրքիր փորձ է նաև Շահան Պերպերյանի «Բնագանցություն» աշխատությունը:

Շահան Պերպերյանը, քննարկելով Արենիուսի՝ այսպես կոչված «կենսահարիկներին» վերաբերող, ինչպես նաև «ինքնաբեր ծնունդի» (Generation Spontane) մասին տեսությունները, հանգամանորեն մերժում է դրանք¹: Նա քննարկում է նաև «Բարեշրջական» (Էվոլյուցիոն) տեսությունը եւ նկատում, որ վերջինս ամենեւին էլ չի հակադրվում աստվածաբանությանը: Ըստ Շահան Պերպերյանի՝ այս տեսությունը բացահայտում է կենսաձևերի աստիճանական զարգացումը եւ հաստատում, որ բարձրագույն էակը մարդն է. այն ոչ թե հերքում, այլ հիմնավորում է արարչագործության աստվածաշնչյան ավանդությունը:

Կրեացիոնիզմը (արարչագործության տեսություն) մշտապես ունեցել է իր հեղինակավոր պաշտպանները եւ արտահայտել կյանքի առաջացման մասին քրիստոնեական դիրքորոշումը, սակայն նկատի ունենալով գիտական նորագույն նվաճումներն ու առաջընթացը՝ այն պետք է ունենա այլ շեշտադրում եւ առավել խորությամբ մեկնաբանվի:

Այս աշխատության մեջ հերքվում է կյանքի սկզբնավորման բնագիտաքիմիական տեսությունը. իրերի աշխարհը չի կարող բացառվել միայն նյութա-

1 Տե՛ս Շահան Պերպերյան, Բնագանցություն, Պէրյուք, 1978, էջ 66 (այսուհետև գրքից հղումը շարադրանքում փակագծի մեջ):

կան քարերի հաքություններով այնպես, ինչպես մեքենայի առկայությունը հնարավոր չէ բացառել այն կազմող մասերով, և անհրաժեշտաբար պետք է ընդունել այդ մեքենան ստեղծող գյուտարարի գոյությունը (էջ 64): Այսինքն՝ հեղինակն ընդգծում է իրերի աշխարհի արարիչ Կեցության գոյության անհրաժեշտությունը:

Գրքի «Նոգեկանություն» վերնագրով բաժնում քննարկվում են հոգեւոր երեւոյթները, քարերակվում են այս խնդրին վերաբերող մտքեցումները, նյութապաշտական (մարտիրալիստական) մտքեցման համաձայն՝ հոգեկան երեւոյթները պարզապես ուղեղի գործունեության արդյունք են և պայմանավորված են մարդու մարմնական (ֆիզիկական) կարողություններով: Այս մտքեցման կողմնակիցները բոլոր երեւոյթները համարում են նյութից ածանցյալ: Նրանց պնդմամբ՝ գիտությունը հիմնվում է փորձի, փաստերի վրա, հետևաբար չի կարող ընդունել գոյության այնպիսի ձև, որը դուրս է դիտողականության սահմաններից (էջ 70). հոգու գոյությունը ոչ թե փաստ, այլ ենթադրություն է: Շահան Պերպերյանը հակադարձում է այս տեսակետին և նշում, որ զգայարաններով ընկալված փվյալներից ու երեւոյթներից զատ, գոյություն ունեն նաև հոգեւոր ներքին իրողություններ, որոնք նյութեղեն չեն և մարմնի մեջ չեն հայտնաբերվում: Իսկ հոգեպաշտական տեսությունն ընդունում է Ուժի (Energie) գոյությունը, որի քարերի խառնուրդից գոյանում է նյութը: Այս տեսության պաշտպանների կարծիքով՝ գիտությունն այսօր առանձնացնում է ուժի տեսակներ, ուստի կարելի է ընդունել նաև հոգեկան ուժի գոյությունը, որն առաջացնում է մարմնում, գիտակցում, խորհում. «Նոգին ուժ մըն է և այնպիսի ուժ մը որ իբր արդիւնք կ'ունենայ մարմնումը, զգացումը և այլն. այսինքն՝ հոգեկան ուժ մը կայ՝ նիթականէն քարերն ու նիթականին վրայ ազդող, իրեն յատուկ երեւոյթներով» (էջ 77):

Շահան Պերպերյանը քարերակում է «Էության» երեք տեսակ.

1. Ներունակ (պոտենցիալ) Էություն, որը, անշուշտ, դեռևս զոյ չէ, գոյությամբ օժտված չէ, սակայն կարող է գոյություն ունենալ, իրողություն դառնալ:

2. Իրական, արդեն իսկ գոյությամբ օժտված Էություն, որը գոյություն ունեցողը, գոյավորն է: Երբ ասում ենք «Էակ», հասկանում ենք այն, ինչ օժտված է «Էությամբ» և «գոյությամբ»: «Էությունը» անհրաժեշտորեն ենթադրում է «գոյություն», որն էլ իր հերթին սահմանափակվում է որոշակի «Էությամբ»:

3. Բարձրագույն, բացարձակ Է-ն կամ անհրաժեշտ Կեցությունն իր գոյությամբ կախված չէ արտաքին որևէ պայմանից կամ երեւոյթից: Բարձրագույն Կեցությունը միակ բացարձակ իրականությունն է, որից գոյաբանական կախվածության մեջ է գտնվում իրերի աշխարհը: Նավիտենական Է-ի մեջ չկա «Էության» ու «գոյության» տարանջատում, այլ այդ երկուսն էլ սկզբանե նույնական են, և Նրա իսկությունն արդեն իսկ գոյություն ունենալն է (էջ 88): Աստվածային կեցությունը բացարձակ քարեր է իրերի աշխարհի կեցությունից, քանզի բոլոր վերջավոր, արարված իրերը գոյություն են ստացել հենց այս անսկիզբ,

անվախճան և բացարձակ կապարյալ Ոգեկան կեցությունից (էջ 91): Արարիչը միության բարձրագույն և անսրելի Ձևն է:

Շահան Պերպերյանն առանձնացնում է «հնարավորությունը» և «գործողությունը», «նյութն» ու «ձևը», «Էությունը» (essentia) և «գոյությունը» (existentia): Վերջավոր աշխարհում արարածներն ու իրերը նյութի և որոշակի ձևի միասնություն են. նյութը և ձևը իրարից անջատ գոյություն չունեն, միայն դրանց միավորումը, ամբողջությունն է ձևավորում որոշակի գոյ (էջ 104): Նեղիմակն անդրադառնում է նաև նյութի և ձևի փոխհարաբերությունը ներկայացնող հիլեմորֆիզմի կամ հյուլեմեության տեսությանը, որի համաձայն՝ «Էությունը» նյութի և ձևի միասնությունն է: «Էության» հարաբերությամբ նյութն ու ձևը համարժեք են «հնարավորությանը» և «իրականությանը». «նյութ» ասելով՝ ենթադրվում է ներգոր Էություն, իսկ «ձև»՝ իրական դարձած Էություն: Հիլեմորֆիզմը Շահան Պերպերյանն անվանում է նյութաձևության տեսություն (էջ 104):

Փիլիսոփայության և աստվածաբանության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում մարդաբանությունը (անթրոպոլոգիան): Մարդկային գիտակցված գոյությունը, համարվում է գոյության առավել կապարյալ ձև, քանի որ մարդը բանական էակ է և գիտակցում է ոչ միայն իր, այլ նաև իրենից դուրս գտնվող առարկայական աշխարհի գոյավոր լինելը: Այս տեսանկյունից մարդը բացառիկ էակ է. «Մարդն է, որ կ'ապրի գոյութիւնը և ընդհանուր իմաստով գոյութիւն կու տայ աշխարհին» (էջ 108): Ինչպես Սարգսը, այնպես և Շահան Պերպերյանն ընդգծում են, որ լինելով ազատ կամքով օժտված էակ՝ մարդն է գոյության ընթացքում կերպում իր Էությունը, իսկությունը. «...իրաքանչիւր մարդ, որովհետեւ ազատ է իր գործերուն մէջ, պատասխանատու է այս աշխարհէն իր իբրեւ ի՞նչ դուրս գալուն» (էջ 109): Մարդը՝ արարչագործության պատկեր, կարող է միայն արդեն իսկ սրելով ձևը նյութին նոր տեսք, ձև հաղորդել, ազդեցություն գործել դրա վրա: Բացարձակ իմաստով «սրելոճագործության» դեպքում արարվում են և՛ նյութը, և՛ ձևը. այդ սրելոճագործության հեղինակը Արարիչն է: Ողջ գոյավորն ունի իր լինելության նպատակը. աշխարհը, իրերն ու երևույթներն իրենց գոյությամբ ձգվում են որոշակի նպատակի: Նյութական առարկայական (օբյեկտիվ) աշխարհը գոյություն ունի մարդուց անկախ, նրանից դուրս, սակայն միևնույն ժամանակ գոյություն ունեն նաև ոչ նյութական բնույթ ունեցող հոգին ու հոգեկան երևույթները, որոնց գոյությունը նույնքան իրական է, որքան իրերի աշխարհինը:

Շահան Պերպերյանն իրավամբ նկատում է, որ մարդ արարածը մշտապես ուղղակի կամ անուղղակի կերպով փնտրում է Աստծո գոյությունը հիմնավորող փաստարկներ: Գոյություն ունի՞ արդյոք այն կապարյալ, բարձրագույն Է-ն, որը արարել է իրերի աշխարհը, գոյություն ունի ժամանակից և տարածությունից դուրս, անդրանցական (տրանսցենդենտ) է ու հավերժական: Այս հարցի պատասխանը կարող ենք գտնել՝ դիտարկելով տիեզերքը, իրերի աշխարհը, մեզ ընկալելի և հասկանալի բնական երևույթներն ու օրենքները: Առարկայական

իրականությունը կարծես մեզ «սպիալում» է մտնում աստվածային կեցության մասին և անդրանցնել փիեզերքը:

Դեռևս մարդկության պարմության շարժվող շրջանից գոյություն են ունեցել կրոնական փարբեր հավատալիքներ, համակարգեր, որոնք ձգվել են հիմնավորել աստվածների կամ Աստծո գոյությունը: Մարդը կրոնական էակ է, «որովհետև ուրբեղ որ մարդ եղած է և կայ՝ հոն միեւնոյն արեւն կրօնք եղած է և կայ» (Էջ 127). կրոնականությունը մարդկային հասարակությանը հատուկ է իր բնույթով միավորող (religio լատ.՝ կապ, կապող) երևույթ է (Էջ 130): Կրոնի ծագման վերաբերյալ եղել են փարբեր՝ բնապաշտական, ոգեպաշտական, ընկերաբանական տեսություններ, որոնք թերի են և լիովին չեն բացատրում կրոնականությունը: Կրոնական բոլոր համակարգերն էլ արժարժում են Աստծո գոյությանը, Աստված-մարդ հարաբերությանը, աստվածային կամքին, հոգու անմահությանը վերաբերող հարցեր: Կրոնականության ընդհանրական բնույթը մի ուրույն ճանապարհ է, որով ընթանալով՝ անդրանցնում ենք փիեզերքը և հայտնաբերում հավիթնական Կեցությանը: Նեղիմակը նկատում է. «...ճշմարտութիւն մը կայ կրօնքին մէջ. այլապէս կրօնքը փիեզերական այդքան մեծ իրողութիւն մը պիտի չըլլար, որովհետեւ բան մը որ ճշմարիտիւն վրայ հիմնուած չէ՝ չի կրնար փիեզերական ըլլալ» (Էջ 135): Կրոնական համակարգերը կարող են փարբեր լինել, փոփոխվել, ժամանակի ընթացքում դադարել գոյություն ունենալուց, ինչպես օրինակ՝ Ֆեդիշիզմը, փոփոխված, ոգեպաշտությունը, բազմաստվածությունը, սակայն կրոնի բովանդակությունը մնում է նույնը՝ առարկայական իրականությունից անկախ և դրանից վեր գտնվող Է-ի գոյության ընդունումը: Կրոնը, կրոնականությունը մեզ ուղղորդում են Աստծո գոյության բացահայտմանը:

Նեղիմակը Արարչի գոյության հիմնավորման ուղիներից է համարում նաև փիլիսոփայությունը և վերացական մտածողությունը. «Ինչպէ՛ն կ'ըլլայ որ մեծ միաբերու փիլիսոփայութիւնները, փարբեր ժամանակներու, փարբեր ժողովուրդներու, և փարբեր միջավայրերու մէջ յառաջ եկած, փարբեր կերպերով և ճամբաներով ի վերջոյ աստուածութեան գաղափարի մը կու գան» (Էջ 128): Օրինակ՝ Պլատոնը փիեզերքը բացատրում է գաղափարներով կամ իդեաններով, որոնց աստիճանակարգության գագաթնակերին գերագույն իդեան է՝ Աստծո կամ գերագույն Բարիքի գաղափարը: Արիստոտելը, որը Պլատոնի աշակերտն էր, աշխարհը բացատրում էր «նյութի» և «ձեռի» միջոցով: Եղել են նշանավոր մտածողներ, որոնք ջանացել են հերքել Աստծո գոյությունը. նրանցից էր Սարմարը, որի աստվածամերժությունը «Աստուծոյ գոյութեան և հաւաքքին անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալու կը ծառայէ. անաստուածութիւն մըն է որ մարդը Աստուծոյ հաւաքքին կ'առաջնորդէ: Ուրեմն Աստուծոյ գոյութիւնը ապացուցանել եթէ դժուար է, մերժել ա՛յլ աւելի դժուար է և գրեթէ անկարելի» (Էջ 140): Մինչդեռ Կանսն ընդունում էր Աստծո գոյությունը և նշում. «...բանականութիւնը միութեան յանգելու ձգտում մը ունի: Արարքին աշխարհին մէջ նիւթն է այդ, մեր ներ-

քին աշխարհին մեջ՝ հոգին, և ասոնց միութիւնը՝ զիրենք անդրանցնող՝ Աստուած» (Էջ 141):

Աստուծո գոյության հիմնավորման հաջորդ ուղին կամ, այսպէս կոչված, «Աստուծո հետքը», ըստ Շահան Պերպերյանի, մարդկային ներքին փորձառութիւնն է: Ուստի պէտք է հետևել որոշակի իրողութիւնների, որոնք ուղիներ են բացում մեր առջև. դրանցով ուղղորդվելով՝ անդրանցնում ենք իրերի աշխարհը, բացահայտում փիեզերական Մտքի գոյությունը:

Գիտական առաջընթացը հաստատեց, որ մարդկային բանականությունը կարող է թափանցել առարկայական իրականության խորքերը, բացահայտել երևույթների ու իրերի էությունը: Աշխարհի կեցության ճանաչողությունը հանգեցնում է Աստուծո՝ որպէս միասնության հիմքի գաղափարին: Արարչին կարող ենք ճանաչել արարչագործության միջոցով: Անսելմ Բենթրեքերացին նշում է՝ մենք ի սկզբանե ունենք Աստուծո գաղափարը, և գոյությունը Աստուծո իսկությունն է, «հետևաբար ըսել թէ Աստուած է՝ ըսել է որ Է-ն է՝, այսինքն՝ Աստուած գոյ է» (Էջ 143):

Ըստ Շահան Պերպերյանի՝ Աստուծո գոյության խնդրի լուծմանը պէտք է հասնել օբյեկտիվ իրականության ճանաչողության միջոցով, այսինքն՝ աշխարհի, նրանում փեղ գտած երևույթների և իրերի ճանաչողությամբ բխեցնել անդրգոյ, բացարձակ Կեցության գոյության անհրաժեշտությունը: Աշխարհը ժամանակի մեջ սկիզբ է ունեցել և արարվել, ստեղծվել է փիեզերական Մտքի կողմից, այնինչ՝ Աստուծո ժամանակից դուրս է, ժամանակն է՝ Նրա մեջ: Նույնը կարելի է ասել մարդկային հոգու մասին. մեր ապրած ժամանակը մեր հոգու մեջ է: Հոգին, փոփոխվող, անցնող ժամանակը իր մեջ պահելով, մնում է իբրև անփոփոխ, անանց էություն:

Ոգեկան Կեցությունն անպարճառ սկզբնապարճառն է, իսկ աշխարհը՝ հետևանքը. արարչագործությունը վկայում է Արարչի մասին: Հավիտենական Է-ի մասին են վկայում ինչպէս ճանաչողության գործընթացի ոչ նյութական բնույթը, այնպէս և հոգեւոր երևույթների էությունը (Էջ 77):

«Բնագանցութիւն» աշխատության մեջ հիշատակվում են նաև Աստուծո գոյությունը հիմնավորող թոմիստական կամ կաթոլիկյան «ապացույցները»: Այս «ապացույցները» խթանում են աստվածաճանաչողությունը, քանի որ մասնաշունչ են այնպիսի իրողութիւններ, որոնք անհրաժեշտաբար ենթադրում են բացարձակ Կեցության գոյությունը: Շահան Պերպերյանի կարծիքով՝ Աստուծո գոյությունը բացահայտվում է փիեզերքի, աշխարհի, մեզ ընկալելի ու հասկանալի բնական երևույթների, իրերի ճանաչողության և դիտարկման միջոցով: Աշխարհի կեցության ճանաչողության միջոցով բացահայտվում է արարչագործության միասնության հիմքը՝ Աստուծո (Էջ 142): Նյութական աշխարհի կառուցվածքը և նրանում առկա կարգավորվածությունը վկայում են արարող ու կարգավորող Մտքի մասին:

Գերագույն Կադրերության գոյությունը, ըստ Շահան Պերպերյանի, կարող ենք հիմնավորել նաև վախճանաբանության միջոցով: «Վախճան» բառը նրա համար ունի երկու իմաստ՝ նպատակ և վերջ, ավարտ: Ինչպես մարդը, այնպես և նյութական աշխարհի բոլոր փարքերն իրենց գոյությամբ ձգտում են որոշակի նպատակի: Իրերի աշխարհում ուղղակի կամ անուղղակի նկատվում է համընդհանուր նպատակայնություն, որն անհրաժեշտաբար ենթադրում է նպատակադիր Միքի գոյությունը: Կյանքը ինքնին բարիք է, և այն առավել է իմաստավորվում, երբ զգում ենք Աստծո ներկայությունը: Ինչ վերաբերում է մարդկային կյանքի ավարտին, հեղինակը պնդում է, թե հոգին աննյութական գոյացություն է, հետևաբար չի քայքայվում մարմնական մահվամբ. մահը քայքայում է նյութականն ու մարմնականը, բայց ոչ հոգեղենը (Էջ 165): Արարչագործությունն է ինքնին վկայում իրերի աշխարհից վեր գտնվող, հավիտենական Է-ի մասին. «Աստուած իրաւ այդ անդրգոյն է որուն բացարձակ էութեան վրայ հասարարուած է բովանդակ փիեզերքը, բայց անդրգոյ մը որ փիեզերքի բոլոր կէտերուն վրայ ներկայ է, գերազանցօրէն և անհունօրէն բարձր քան փիեզերքը, բայց անոր բոլոր կէտերուն վրայ, որոնց հոգի կ'ըսենք, մտերմօրէն ներկայ, անհունօրէն հեռու. միեւնոյն արեւն անհունօրէն մօտ» (Էջ 155):

ԳԻՐԱԿՐԱՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆ.

ԱՄՍԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ՝ ՈՉ

Խորհրդածելով պապության քառուղիներում անհամար կորուստներ տված ու տառապած երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու հրեաների ճակատագրերի, մասնավորապես նրանց հանդեպ թուրքական ազգայնամոլների եւ գերմանական նացիզմի կողմից իրագործված անմարդկային ցեղասպանությունների շուրջ, ակամա մտածում ես, թե աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ հենց նրանք պիտի առաջին հերթին համազգային ու ցավակցեին միմյանց, ընդունեին միմյանց վիշտը եւ հասկանային իրար... Այնինչ, Հայոց ցեղասպանությունից, ահա, շուրջ 100 տարի հետո հրեաները պաշտոնապես, կառավարական մակարդակով չեն ընդունել, չեն ճանաչել այն, ինչպես որ շարունակում է ընդդունել ու չճանաչել իր նախնիների գործած չարաղետ եղեռնագործությունն ինքը՝ թուրքական կառավարությունը:

Պատճառներից մեկը, հասկանալի է, թուրքական նույն կառավարության հակազդեցությունն է, ճնշումը կամ սիրաշահումը, որ իրագործվում է աշխարհով մեկ, իսկ մյուս պատճառը, այո, դժվար հասկանալի է, տարօրինակ. որ, իբր, ընդունելով որեւէ այլ ժողովրդի հանդեպ իրագործված ցեղասպանություն, դրանով իրենք՝ հրեաները, ստվեր նետած կլինեն իրենց մեծ, անօրինակ ցեղասպանության՝ ՀՈՒՆՔՈՍՏԻ վրա: Չէ, իրենցն ուրիշ է, իրենցն ահռելի՝ է, միակն է... Իրենց Հոլոքոստի կողքին չի կարելի այլ հոլոքոստներ ընդունել. այլեւս չենք ասում՝ համեմատել... Բայց ո՛չ մեկի մտքով չի անցնում իր ցավը համեմատել մեկ ուրիշի ցավի հետ (անկախ՝ մեծությունից կամ փոքրությունից, իրագործման ձեւից ու եղանակներից. սրո՛վ են սպանել, թե՛ այրել են վառարաններում...):

Եւ, ահա, այս մթնոլորտում հանկարծ իմանում ենք, որ հրեա մի գիտնական, Իսրայելի Բաց համալսարանի պրոֆեսոր, ամբիոնի վարիչ Յաիր Աուրոնը, որ պատմություն եւ ընկերաբանություն է ուսանել Թեյ Ավիվի եւ Երուսաղեմի Հրեական համալսարաններում, նաեւ՝ Փարիզի Սորբոնի համալսարանում, որտեղ ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան, պատմաբանների եւ ցեղասպանագետների միջազգային մի շարք կազմակերպությունների անդամ է, բազմաթիվ գիտական աշխատությունների հեղինակ,

դեռեւս 2000 թ. գրել է նաեւ իր տեսակի մեջ եզակի մի մեծ հետազոտություն՝ «Անընդունելի անտարբերություն» խորագրով¹, որի մեջ հիմնականում բարձրաձայնում է այն հարցը, թե ինչի՞ց է, որ դառն ճակատագրով այդքան նման լինելով հայ ժողովրդին, իր ազգակիցները (բացառությունները չհաշված) եւ իրենց երկիրն ընդհանրապես, այդքան ժամանակ ցուցաբերել են անընդունելի անտարբերություն եւ չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը եւ իրենց ցավակցությունը չեն հայտնել այդ առթիվ: «Մենք,- գրում է նա,- բարոյական պարտավորություն ունենք բոլոր նրանց առջեւ, ովքեր մասսայական ոչնչացման են ենթարկվել»: Շարունակելով իր դատողությունը՝ Յաիր Աուրոնը գրում է. «Չճանաչելով, չըննարկելով այլ ազգերի ցեղասպանությունը, մենք նվաստացնում ենք նաեւ Հոլոքոստը... Մենք պարտավոր ենք հարգելու նաեւ այլ ժողովուրդների հիշողությունը»:

«Ներածական խոսք»-ում իր գնահատանքն ու ուրախությունն արտահայտելով այս գրքի ստեղծման եւ հայերեն թարգմանվելու առիթով, Զորի Բալայանն ընգծում է. «Ինձ համար ամենակարեւորը, եթե չասենք՝ ամենաարամաբանականն այն է, որ Աուրոնը չի կենտրոնանում միայն 1915 թվականի վրա, այլ՝ պատմությանը քաջատեղյակ՝ գրքի առաջին իսկ էջում գրում է. «Հայերի նկատմամբ հաշվեհարդարներն սկսվեցին ԺԹ. դարի վերջին տասնամյակներին եւ բարձրակետին հասան Ի. դարի սկզբին»: Այսինքն, ավելացնում է Զ. Բալայանը, ինչպես մենք՝ հայերս ենք արդեն շատ տարիներ պահանջում մեր խորհրդարանից՝ ուղղում մտցնել 1988 թվականի նոյեմբերի 22-ին ընդունված «Հայոց ցեղասպանության մասին» օրենքի մեջ՝ ընդամենը 1915 թվականի փոխարեն նշելով 1893-1923 թվականները»:

Քանի որ խոսք եղավ այս գրքի հայերեն թարգմանության մասին, հիշեցնենք, որ դա հնարավոր դարձավ շնորհիվ հայտնի գործարար ու բարեգործ Կարեն Բաղդասարովի:

Պետք է նկատել, որ դժվար կառուցվածքով հետազոտություն է՝ բազմաթիվ ճյուղավորումներով եւ երակներով, որ հեշտ չէ կողք կողքի դնել եւ ընդհանուր ասելիքը մեկտեղելով, շարադրանքը առաջ մղել մի հունով: Եւ ճյուղավորումներից ամեն մեկն իր հերթին լեցուն է կարեւոր, հավաստի վկայություններով ու եզրակացություններով, որոնք բոլորն էլ ուզում ես մեջբերել գրքին նվիրված գրախոսականում, մի բան, որ անհնարին է: Եւ եթե մեզ դժվարին է թվում այդ փոքրիկ խնդիրը, ապա ինչքան դժվարին է եղել հեղինակի՝ տարիների փնտրտուքը, հազար-հազարավոր փաստերի ու փաստաթղթերի ուսումնասիրությունն ու համադրումը: Կարելի է ասել՝ եղել է ուղղակի դժոխային աշխատանք:

Անդրադառնալով նաեւ այդ հարցին՝ Զորի Բալայանն ասում է. «Ես այս

¹ Յաիր Աուրոն, Միոնիզմը եւ հայ ցեղասպանությունը. Անընդունելի անտարբերություն, ռուսերենից թարգմ. Աննա Սաֆարյան, «Ջանգալ-97», 2013, 582 էջ:

մասին խոսեցի իմ բարեկամ Կարեն Բաղդասարովի հետ, թե՛ քեզ չի՞ զարմացնում, որ նա ձեռք է մեկնել նման ծանր աշխատանքի:

- Չի զարմացնում,- վստահությամբ ասաց Կարենը,- պարզապես այդ մարդը շատ է սիրում իր ժողովրդին»:

Իսկ իր ժողովրդին այդքան շատ սիրող մարդը՝ Յաիր Աուրոնը, ընդհանրացնելով իր հետազոտությունը, նշում է, որ իր գրքում մանրագնին հետազոտվում է հրեական ոչ մեծ համայնքի (իշուվ) եւ ամբողջությամբ վերցրած սիոնիստական շարժման վերաբերմունքը հայ ժողովրդի եւ այն չարագործության նկատմամբ, որ կրեցին հայերը թուրքերից...

Այն չարագործության, որ այն օրերին ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում՝ Հենրի Մորգենթաու Ավագը, համարել է ժամանակակից պատմության ծանրագույն հանցագործությունը, ինչպես ինքն է գրել. «Մեր ժամանակների ամենասեւ էջերի մեջ դա ամենասեւն է»: Եւ ինքը՝ Մորգենթաուն, այն քերից մեկն էր, որ փորձում էր հնարավորությունների չափով, օգնություն ցուցաբերել հայերին եւ մեղմել աղետի հետեւանքները: Իսկ ԱՄՆ-ը, կառավարական մակարդակով, ստիպված էր չեզոքություն պահպանել մինչեւ 1917թ. ապրիլը:

Շատ բան կարող էր անել Թուրքիայի հզոր դաշնակիցը՝ Գերմանիան՝ հաշվեհարդարը դադարեցնելու համար, սակայն, ո՛չ միայն ոչինչ չարեց այդ ուղղությամբ, այլեւ, ինչպես կարծում են հետազոտողները, անուղղակի մասնակցություն բերեց Հայոց ցեղասպանությանը: Մյուս մեծ տերություններն էլ չմիջամտեցին: Իսկ ինչ վերաբերում է Պաղեստինի հրեական համայնքի եւ սիոնիստական շարժման առաջնորդների մեծ մասին, ասվում է, թե նրանք թուրքամետ ու գերմանամետ էին եւ հավատում էին, թե սիոնիստական շարժման ճակատագիրը եւ պաղեստինյան հրեաների համայնքի ապագան կապված են Օսմանյան կայսրության եւ Գերմանիայի ճակատագրի հետ: Եւ Աուրոնին անկեղծորեն զարմացրել է այն, որ հրեական իշուվն իրեն պահել է այնպես, կարծես հայկական իրադարձություններն իրենց հետ ոչ մի կապ չունեին: Նրանց նամակներում, գրագրություններում, օրագրերում չի գտնվել վրդովմունքի, հուզմունքի, էլ չենք ասում՝ կարեկցանքի ոչ մի վկայություն: Միակ բանը, որ անհանգստացրել է նրանց, այն է եղել, որ ոչ մի նման բան հանկարծ չպատահի իրենց հետ:

Ի հակադրություն այդ բոլորի, հայերի հանդեպ բացահայտ համակրանք են արտահայտել միայն «Նիլ» փոքրիկ ընդհատակյա կազմակերպության անդամները, սիոնիզմի շարժման լոնդոնյան ղեկավարությունը (Խայիմ Վայցման եւ Նաում Մոկոլով, որ 1917-1920թթ. սերտ կապերի մեջ են եղել հայ ներկայացուցիչների հետ եւ դատապարտել են թուրքական իշխանությունների գազանությունները): Պահպանվել են նաեւ առանձին գրողների, հրապարակախոսների, ժուռնալիստների (Իտամար Բեն Ավին, Բեռնար Լազար,

Յասկով Ռաբինովիչ, Ահարոն Ռեպենին) եւ ուրիշների սրտացավ ելույթները, հայերին գորակցելու կոչերն ու ցավակցությունները:

Գրքում մեծ տեղ է հատկացված Փարիզում եւ Լոնդոնում սիոնիստների եւ հայերի միջեւ հիմնական կապող օղակ հանդիսացած բրիտանական դիվանագետ Մարկ Սայքսի գործունեությանը (որը, ցավոք, շուտ է մահացել), նրա պատկերացումներին՝ Մերձավոր Արեւելքի հետպատերազմյան կարգավիճակի ու դասավորության վերաբերյալ՝ հիմնված հրեա-արաբա-հայկական միության ստեղծման հետ՝ բրիտանական կայսրության հովանու ներքո:

Բայց մենք շտապեցինք՝ անդրադառնալով այդ ամենին, որ ավելի շուտ առնչվում են 1915 թվականի եւ հետագա ոճրագործություններին:

Գիրքն սկսվում է հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության համառոտ ուրվագծումով, գալիս-հասնում Ի. դարի երկրորդ կեսին, երբ սրվում են հարաբերությունները քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի եւ մահմեդական թուրքերի ու քրդերի միջեւ եւ ժամանակ առ ժամանակ բանը հասնում է սուր ընդհարումների:

Այդ համապատկերի վրա 1870 թ. Բուլղարիայի եւ Սերբիայի ձեռք բերած անկախությունը չէր կարող հույսով չցնել նաեւ հայերի սրտերը: Եւ, ի պատասխան այդ նկրտումների, սուլթանական իշխանությունն ավելի ու ավելի էր մեծացնում ճնշումները: Հայերն էլ, ի հակադրություն այդ ճնշումների, ուզում էին մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրել իրենց իրավագուրկ վիճակի վրա: Նման մի փորձ էլ կատարվեց 1896թ. օգոստոսի 26-ին. հայերի զինված մի խումբ գրավեց Կոստանդնուպոլիսի Օտտոմանյան բանկի շենքը եւ սպառնաց, թե բանկը կայայթեցնի, եթե իշխանությունները հայերի հետ չվարվեն որպես կայսրության օրինական քաղաքացիների:

Մինչ այդ, դեռ նախորդ թվերից, արդեն այս ու այնտեղ տեղի ունեցող հայերի պարբերական ջարդերին գումարվեցին նոր, առավել ընդգրկուն հաշվեհարդարներ անմեղ հայ բնակչության շրջանում, որպես պատիժ իրենց հայրենակիցների չափը չճանաչող համարձակության համար, որ զինված հարձակում են գործել նման մի հաստատության վրա եւ դեռ պահանջներ են ներկայացնում: Հետազոտողների կարծիքով, 1894-96 թ.թ. ընդհանուր առմամբ զոհերի թիվը հասավ մոտ 200 հազարի: Դա չէր կարող իր արձագանքը չգտնել նաեւ այլ երկրներում, մանավանդ, որ Օտտոմանյան բանկում իրենց հաշիվներն ունեին մեծ տերությունները: Եւ նրանց պահանջով այս անգամ հաշվեհարդարը դադարեցվեց, ու սուլթանը ստիպված եղավ հայտնելու համարներում:

Դա ժամանակավոր բան էր, իհնչ խոսք, եւ անհնարին էր, որ «Կարմիր» անվանված սուլթանն ու իր վարչակարգը հեշտ ու հանգիստ փոխեին իրենց բնույթը:

Սակայն, որքան էլ դաժանորեն շարունակեին իրենց արյունոտ ճանա-

պարհը, նկատելի էր, որ Օսմանյան կայսրությունը թուլանում է, քիչ առ քիչ սեղմվում Փոքր Ասիայի սահմաններում: Եւ այդ ժամանակներում է, որ զարգանում է պանթուրքիզմի՝ Արեւելքի բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին միավորելու եւ Կենտրոնական Ասիայում տարածվելու գաղափարը: Ահա նաեւ ինչու հայությունը դարձավ այդ ծրագրի ջատագովների աչքի փուշը: Ժամանակն անցնում էր, սուլթանին փոխարինելու եկան այսպես կոչված երիտթուրքերը, շատերը (այդ թվում եւ հայերը) մտածեցին, թե Արյունոտ Սուլթանից հետո հնարավոր կլինի ազատ շունչ քաշել, սակայն, հաջորդող իրադարձությունները լավատեսության ոչ մի հույս չէին թողնում. առավելեւս՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց հետո, երբ ռազմաճակատներում կրած պարտությունների համար թուրքերին քափության նոխազ էր պետք, դա համարվեց հայությունը: Մասնավորապես ռուսական զենքի հաջողությունը կապվեց հայերի «դավաճանության» հետ, եւ դա առիթ հանդիսացավ հրաման արձակելու՝ ռազմաճակատի գծին մոտ շրջաններից ոչ թուրք բնակչության տեղահանության մասին: Ասված էր՝ ո՛չ թուրք, սակայն, մյուս ազգային փոքրամասնություններին դա չէր վերաբերում: Որ դա այդպես էր, վկայում է եւ այն, որ տեղահանվեցին նաեւ Միջերկրականի ծովեզերքի՝ Կիլիկիայի հայերը, թեեւ այն կողմերում ռազմաճակատ չկար:

Այդ հրամանը արձակվեց 1915 թ. հունիսին, բայց մինչեւ այդ էլ սկսվել էին հայերի ձերբակալություններն ու աքսորը: Դեռեւս ապրիլ ամսվա լույս 24-ի գիշերը Կոստանդնուպոլիսի ոստիկանությունը նախապես կազմած ու ճշգրտած ցուցակներով ներխուժեց ամենաերեւելի հայ մտավորականների տները (Կոմիտաս, Սիամանյոն, Գրիգոր Զոհրապ, Դանիել Վարուժան, Ռուբեն Սեւակ, նաեւ՝ նշանավոր բժիշկներ, արվեստի գործիչներ, երաժիշտներ, իրավագետներ՝ թվով 245 հոգի):

Մեզ ծանոթ այս պատմությունները առավել մանրամասն ու փաստերով հագեցած, Յաիր Աուրոնը կրկին ներկայացնում է եւ՝ մեր, եւ՝ աշխարհի ուշադրությանը՝ մեկ անգամ եւս անառարկելիորեն վկայելով, որ հայոց Յեղասպանությունը կանխամտածված էր կառավարական մակարդակով (Էնվեր, Թալեթ, Զեմալ փաշաներ եւ նրանց հյու-հնազանդ աստիճանավորներ վերեւից ներքեւ...):

«Քաղաքներից ու գյուղերից դուրս գալուց շատ չանցած, կարդում ենք այս գրքում, 15 տարեկան եւ ավագ տարիքի տղամարդկանց առանձնացնում էին, քշում մի կողմ ու գնդակահարում կամ էլ՝ սպանում այլ վայրագ միջոցներով: Իսկ 25-ից 40 տարեկան տղամարդիկ ավելի վաղ, իբր, զորակոչվել էին բանակ եւ նույն կերպ ոչնչացվել...»:

«Դժոխային ճանապարհներ անցնելուց հետո,- շարունակում է հետազոտողը,- այն կանայք եւ երեխաները, որոնք մի կերպ ողջ էին մնում, որպես ծառաներ (փաստորեն՝ ստրուկներ), շատերն էլ վաճառքի էին հանվում անա-

գատների շուկայում: Երեխաներին եւ կանանց բռնաբարում էին, մայրերին ստիպում էին ճանապարհներին թողնել մահացող երեխաներին: Շատ ընտանիքներ կյանքին վերջ էին տալիս ինքնասպանությամբ»:

Եւ հեղինակը սրտացավորեն ավելացնում է, թե մինչեւ 1915թ. Թուրքիայում բնակվում էր երկուսուկես միլիոն հայ, որի մոտ կեսը զազանաբար ոչնչացվեց...

Ոչնչացվեց ոչ միայն տաղանդավոր ժողովուրդը, այլեւ՝ նրա ստեղծած նյութական մշակույթի հուշարձանները՝ վանք ու եկեղեցի, խաչքար ու այլ-եւայլ հիշատակներ...

Եւ հայ ժողովուրդը, որն իր բնօրրանում ապրել էր ավելի քան երեք հազարամյակ, վտարվեց այդ տարածքից:

Սակայն, Առաջին աշխարհամարտն ավարտվեց Գերմանիայի ու Թուրքիայի պարտությամբ եւ հույսեր արթնացան, թե մեծ տերությունները՝ հավատարիմ իրենց խոստմանը, կօգնեն հայությանը՝ ստեղծելու անկախ Հայաստան:

Բայց հանգամանքներն այնպես չղասավորվեցին, ինչպես որ պետք էր մեզ: Նախ՝ Ռուսաստանում պայթեց հեղափոխությունը, եւ բոլշևիկները գտան, որ իրենց այդ պահին ամենից ավելի խաղաղություն է պետք եւ ոչ թե պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքի հանդեպ (հայկական վեց վիլայեթներ) հավակնությունները:

Մինչ այս, մինչ այն, Կովկասում իրենց անկախ պետություններ հռչակեցին Վրաստանն ու Ադրբեջանը, եւ ինքնաբերաբար իրեն անկախ հանրապետություն հռչակեց նաեւ թշնամիներով շրջապատված Հայաստանը:

Բայց, անկախ դրանից, ԱՄՆ պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնը ծրագիր մշակեց, ըստ որի Օսմանյան կայսրության՝ թուրքերով բնակեցված մասը պետք է մնար իրենց՝ թուրքերին, իսկ այլ ազգային խմբերին, ինչպիսիք էին հայերն ու քրդերը, պետք է հատկացվեին անկախ գոյության ու ինքնավար զարգացման անխախտելի պայմաններ: Սակայն, ԱՄՆ-ը հեռու էր, չէր կարող անմիջականորեն վերահսկել, եւ ուժ հավաքող թուրքական ազգային կառավարությունը՝ Մուստաֆա Զեմալի գլխավորությամբ, հակազդում էր Վիլսոնի ծրագրի իրագործմանը: 1920թ. սեպտեմբերին Զեմալը հարձակվեց նորաստեղծ ու դեռ թույլ Հայաստանի Հանրապետության վրա, նրա 60 հազար քառակուսի կիլոմետրից կտրեց 40 հազարը եւ, փաստորեն, վերջ տվեց անկախ Հայաստանին, որը հայտնվեց Խորհրդային Միության կազմում: Իսկ Օսմանյան բանակի սպա Զեմալը զավթեց իշխանությունը Թուրքիայում եւ 1923թ. հոկտեմբերին, հիմնելով Թուրքական Հանրապետությունը՝ Նոր Թուրքիան, իրեն հռչակեց Աթաթուրք՝ Թուրքիայի հայր:

ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտած Հայկական Խորհրդային Հանրապետությունը

հազիվ 30 հազ քառակուսի կիլոմետր տարածք ուներ: Նույնիսկ Արարատ լեռը՝ Հայաստանի խորհրդանիշը, - ցավով գրում է Յաիր Աուրոնը,- մնաց Թուրքիային:

Հեռագոտողը, ինչպես ասել ենք արդեն, հետեւել է իրեն հետաքրքրող տարբեր ճյուղավորումների. մեկը առաջ մղելուց հետո, ժամանակային առումով ետ է դառնում՝ առաջ մղելու համար նաեւ այդ ճյուղը: Դրա վկայություններից է, ահա, եւ պատերազմից հետո ստեղծված թուրքական նոր կառավարության որոշումը՝ ստեղծել ռազմադատարան՝ դատելու Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաներին, կատարած հանցագործությունների համար: Եւ դատեցին՝ հիշյալ փաշաներին ու դոկտոր Նազըմին (որը ղեկավարել էր «Հատուկ կազմակերպությունն» ու ստեղծել չեթե ջոկատներ)՝ հեռակա կարգով դատապարտելով մահվան: Հեռակա կարգով, քանի որ նրանք հեռացել էին Թուրքիայից: Իսկ դատավճիռն ի կատար ածելուն ուղղված ոչ մի քայլ չձեռնարկվեց: Բայց դա չիսանգարեց՝ իրագործելու եւ՝ այդ դատարանի, եւ՝ մանավանդ՝ հայ վրիժառուների վճիռը: Հիշատակված ցեղասպաններից յուրաքանչյուրը մի երկրում գտավ իր սեւ վախճանը:

Թալեաթը՝ Թուրքիայի այն օրերի ամենակուլ ներքին գործերի նախարարը, գետին տապալվեց Բեռլինում, 1921թ. մարտի 15-ին, Սողոմոն Թեհլերյանի ձեռքով եւ, ի զարմանա շատերի, վճիռն իրագործողն արդարացվեց, քանզի անհերքելի փաստերով ապացուցվեց, որ թուրքական կառավարությունը հայերի ցեղասպանությունն իրագործել է ոչ թե ռազմաճակատային անհրաժեշտությամբ, այլ՝ հայությանը ոչնչացնելու նպատակով: Այլեւայլ փաստաթղթերի ու վկայությունների հետ մեկտեղ, դատարանում ներկայացվել են նաեւ Էնվեր փաշայի հրամանների պատճենները՝ զանգվածային սպանություններ սկսելու վերաբերյալ...

Բայց, արի ու տես, որ այսօր Թուրքիայում Թալեաթ փաշան համարվում է ազգային հերոս: Նրա աճյունը 1943թ. նացիստական Գերմանիայից տեղափոխվել է Թուրքիա եւ տեղադրվել Ստամբուլի դամբարանում:

Գրքի հեղինակը գրում է, որ բացառությամբ վերոնշյալ կարճատեւ շրջանի (հեռակա դատավճիռի), թուրքական կառավարությունը մշտապես ժխտել եւ շարունակում է ժխտել, որ հայերի զանգվածային ոչնչացումը եղել է գիտակցված քաղաքականության արդյունք:

Եւ ճանաչված հրեա գիտնականը, ի լուր բոլոր ցեղասպանագետների, խորապես համոզված, պնդում է. «**Կարելի է վիճել առանձին փաստերի, թվերի, հանգամանքների շուրջ, բայց Հայոց ցեղասպանության փաստը կատարելապես անվիճելի է: Այդ իմաստով՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտումը հավասարազոր է Հոլոքոստի ժխտմանը**»(ընդգծումը՝ Ե. Պ.):

Բայց հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ այս մեծ Ցեղասպանությունը մի տեսակ ստվերվեց...

Նախ, որ՝ մագապործ հայությունը, սարսափից համրացած, ցրվեց աշխարհով մեկ եւ տրամադրություն եւ հնարավորություն չունեի հետապնդելու այդ հարցը, ապա՝ թուրքական քարոզչական մեքենան միլիարդներ էր ծախսում՝ հավատացնելու բոլորին, որ այն, ինչ եղել է պատերազմի ժամանակ, կրել է ինքնապաշտպանական բնույթ, պարզ տեղահանություն, որի ընթացքում, բնական է, կարող էին եւ մարդիկ մահանալ...

Եւ, այո, հայոց մեծ ողբերգությունը վերածվեց մի տեսակ «մոռացված ցեղասպանության»։ Հենց այդ նկատի ունեի մարդակեր Հիտլերը, երբ իր բարբարոս ջոկատներին Լեհաստան ճանապարհելիս լկտիաբար գոչում էր, թե՛ սպանեցեք, ջարդեցեք, ո՛վ է այսօր հիշում թուրքերի կողմից հայերի ոչնչացումը։ Եւ ինքն իրեն ոգեւորելով մարդկանց այդ «մոռացկոտությամբ»՝ կազմակերպեց հրեաների մեծ Հոլոքոստը, որն ավելի լայն արձագանք ունեցավ աշխարհում եւ անուղղակիորեն նպաստեց, որ Հայոց ցեղասպանությունը չդրոշմվի մարդկության հիշողության մեջ։

Բայց գուր էին եւ՝ Հիտլերի, եւ՝ Թուրքիայի իրարահաջորդ կառավարությունների հույսերը, թե մարդկությունը իսպառ կմոռանա այն անմարդկային սարսափների մասին, որ թուրք կառավարողները ժամանակին պատճառեցին հայությանը։

Եւ մոռացված ցեղասպանությունը 1960-70 թվականներին քիչ առ քիչ սթափվեց, կանգնեց մարդկության առջեւ՝ պահանջելով ճանաչել իրեն՝ հանուն նոր ցեղասպանությունների ճանապարհը փակելու։

Ու եթե, իսկապես, այդ ճանաչումը լինել մինչեւ Երկրորդ աշխարհամարտը, եթե Հայոց Ցեղասպանությունը չմոռացվեր, վստահորեն կարելի է ասել, որ ո՛չ Հիտլերը լկտիաբար կհոխորտար, ո՛չ էլ Հոլոքոստը կլիներ։

Այս արթնացմանը, անշուշտ, նպաստեցին աշխարհով մեկ ծավալված հայկական ահաբեկչական գործողությունները՝ ուղղված թուրքական դիվանագետների եւ հաստատությունների դեմ, որոնց նպատակն էր բորբոքել հասարակական կարծիքը եւ ստիպել գիտնականներին՝ առավել հիմնավոր ուսումնասիրել ողջ անցած-դարձածը եւ, վերջապես, առանց Թուրքիայի միջամտության, ազնվորեն իրերը կոչել իրենց անվամբ։ Եւ դա արդյունք տվեց։ 1984 թ. Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Միտերանը հրապարակավ ընդունեց Հայոց Ցեղասպանության փաստը։ 1987 թ. Ստրասբուրգի Եւրախորհրդարանը որոշում կայացրեց, որ Թուրքիան չի մտնի ԵՏԽ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի ընդունել իր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ իր նախորդների գործած անմարդկային հանցանքների համար։

Սակայն, ինչպես վկայում է հետազոտության հեղինակը, ԱՄՆ կոնգրեսը մինչ օրս չի ընդունել ապրիլի 24-ը Հայոց Ցեղասպանության գոհերի հիշատակի օր հայտարարելու 1989 թ. առաջարկը։ Եւ չհաշտվելով ո՛չ դրա, ո՛չ էլ այլ կառավարությունների, այդ թվում եւ հրեական, զգուշավորության՝ Թուրքիա-

յին չնեղացնելու քաղաքականության հետ, Յաիր Աուրոնը եզրակացնում է. «Միջազգային հանրության կողմից, այդ թվում եւ Թուրքիայի (ավելի ճիշտ՝ առաջին հերթին Թուրքիայի) Հայոց Ցեղասպանության փաստի ընդունումը առաջնահերթ կարեւորություն ունեցող պատմական, բարոյական եւ դաստիարակչական անհրաժեշտություն է: Այդ ողբերգության գիտակցումը եւ հուշը նրա մասին կարեւորագույն, թեւեւ ոչ միակ պայմանն է, որպեսզի նման չարիք երբեւէ չկրկնվի»:

Այնուհետեւ գրքի հեղինակը մեջբերում է Հայոց Ցեղասպանության հրեա ականատեսների, հուշագիրների վկայություններ սարսափի այն օրերից: Նրանցից մեկը՝ Մորդեխայ Բեն Հիլել Հակոհենը գրառել է, թե Դամասկոսում տեսել է այնտեղ հասած ցնցոտիավոր կանանց ու երեխաների, որոնք փողոցներն էին մաքրում. նրանք սահմեկեցուցիչ պատմություններ են պատմել, թե ինչեր են կրել, թե ինչպես էին թուրքերը բռնաբարել հայ կանանց ու աղջիկներին, ինչպես էին ծնողներն իրենց երեխաներին ստրկության վաճառել մեկ մեջիդիեով, որպեսզի մյուսները սովից չմեռնեն...

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ իշուվի առաջնորդներից մեկը՝ Մեիր Դիզենհոֆը, հիշատակել է, թե Պաղեստին այցելելիս Էնվեր եւ Ջեմալ փաշաները սպառնացել են. «Զգուշացեք, սիոնիստներ, եթե դուք համարձակվեք դեմ գնալ մեր կամքին, մենք ձեզ հետ նույնը կանենք, ինչ արեցինք հայերի հետ»:

Եւ, որպեսզի իրենց ասածը համոզիչ դառնա, նրանք հրաման են տվել Թել Ավիվից հինգ հազար հրեաների արտաքսել Շարոնի եւ Գալիլեի գյուղատնտեսական բնակավայրերը:

Բայց շուտով հրեաներն այնպիսի աղմուկ են բարձրացրել աշխարհով մեկ (տարբեր երկրներում տպագրվող թերթերում ու համոզանքներում), դիմել են այլեւայլ կառավարությունների ղեկավարներին եւ հասել իրենց ուզածին: «Նիլ» հետախուզական կազմակերպության ղեկավարներից Արոն Արոնսոնը գրել է. «Մեր կողմից բարձրացված աղմուկը տվեց իր պտուղները: Գերմանիան ու Թուրքիան լավ յուրացրին, որ հրեաների դեմ բռնաճնշումները չեն մարսելու, ինչպես մարսեցին հայերի գլխին սարքած կոտորածը: Հրեաները կարող են ներագդել գերմանական պատերազմի ֆինանսավորման վրա: Այդ պատճառով էլ նրանք դադարեցրին տեղահանությունը»:

Ինչպես ասել ենք, այս մեծ հետազոտության մեջ շատ ու շատ հարցեր են բարձրացվում, որոնք թեւեւ մի կողմից դժվարացնում են շարադրանքի ընթացքը, բայց եւ՝ ամբողջացնում են ասելիքը եւ շարժումը դարձնում ավելի արդյունավետ:

Նման հարցերից է քաղաքական սիոնիզմի հիմնադիր եւ հրեական ժամանակակից պետության «մարգարեի» տիտղոսի արժանացած Թեոդոր Հերցլի եւ գրող Բեռնար Լազարի բարեկամության, ապա եւ այդ բարեկամության

խզման հետ կապված պատմությունը, որ առնչվում է ինչպես Հայկական հարցին, այնպես էլ Աբդուլ Համիդի հանդեպ նրանց ունեցած տարբեր դիրքորոշումներին ու վերաբերմունքին: Յաիր Աուրոնի համակրանքը Բեռնար Լազարի կողմն է, եւ ոչ Հերցլի, որ նպատակին հասնելու համար չի խորշում ոչ մի միջոցից:

Կարետոր տեղ է հատկացված ժամանակին (1909թ.) Երուսաղեմում, «Հացվի» թերթում լույս տեսած «Մենք» անստորագիր խմբագրականին, որի հեղինակը խմբագիր Խուսամար Բեն Ավին էր: Ասվում է, որ մինչ այդ «Հացվին» մի քանի անգամ անդրադարձել էր հայերի նկատմամբ իրագործված գազանային հաշվեհարդարներին, խորին անհանգստություն է արտահայտում այդ առթիվ եւ ցավակցություն՝ հայերին:

Իսկ «Մենք» խմբագրականում Բեն Ավին իր զայրույթն ուղղում է իր հայրենակիցների դեմ՝ նրանց անտարբերության, ուրիշների վշտի հանդեպ անկարեկից մնալու, իրենց պատյաններից դուրս չգալու սովորության համար, քանի դեռ հարցը չի վերաբերում անձամբ իրենց կամ իրենց ազգին: Ամենից ավելի նրան զայրացնում է այն, որ հրեաները մի տեսակ սեփականացրել են «տառապանքի մենաշնորհը»՝ չցանկանալով ընդունել, որ «աշխարհում կան նաեւ ուրիշ ժողովուրդներ, որոնց բաժին են ընկել ոչ պակաս տառապանքներ»:

Հոդվածն, իհնչ խոսք, հախումն հարձակումների դուռ է բացել դեպի թերթն ու նրա երիտասարդ խմբագիրը: Եւ անթիվ, անհամար բողոքներ ու հրապարակումներ են լինում՝ իրենց հասցեին ասված մեղադրանքներին ի պատասխան: Գրում են, թե իրենք միայն իրենց մասին մտածողներ չեն, թե հայերն էլ շատ դեպքերում իրենց չեն հիշել եւ այլն... եւ այլն... Եւ որ «Մենք»-ի խմբագիրն իրենց խորթ մարդ է ու դավաճան...

Վերջում հանդես է եկել նաեւ գրող, լրագրող Յակով Ռաբինովիչը, «Հեղ Հացման» թերթում: Նա հավասարակշռված մոտեցում է հանդես բերում եւ ցույց է տալիս, որ եւ՝ «Մենք»-ի հեղինակի դատողություններում, եւ՝ նրան քննադատողների ելույթներում կա ճշմարտություն, եւ որ երկու կողմն էլ սրտացավ հրեաներ են եւ ոչ դավաճան: Այն ժամանակ, երբ Օդեսայում եւ Ռուսաստանի այլ քաղաքներում հրեաների ջարդեր էին լինում, ասում է նա, տասնյակներով հրեաներին պաշտպանելու են ելել հայ ուսանողներ՝ չլախեւալով հանուն մեզ վտանգել իրենց կյանքը: Դա չի կարելի մոռանալ: Բայց չեմ կարող մոռանալ եւ այն, որ թուրքերի կողմից հայերի կոտորածի օրերին մեզանում կարեկցանքի ու սրտացավության ոչ մի ակնարկ, ոչ մի շողք չկար մի ժողովրդի հանդեպ, որի ճակատագիրն այնքան մոտ է մեր սեփականին»:

Մթափեցնող խոսքեր են, որ դժվարին իրավիճակներում անգամ մղում են չկորցնել մարդկայնությունը եւ կարողանալ մտնել նաեւ այլոց դրության մեջ:

Գրքի հեղինակը, շարունակելով այդ թեման, վերհիշել է տալիս նաեւ հա-

յերի կոտորածները 1895-96 թ.թ. եւ բերում է վկայություններ, թե Հիզկիա թաղամասի առանձին հրեական տարրեր, որոնք համաձայնության ու համագործակցության էին ձգտում թուրքական իշխանությունների հետ՝ ձգտելով չառաջացնել նրանց զայրույթն ու դժգոհությունը իրենց հանդեպ, ամոթալի դեր են կատարել, «որը չի կարելի արդարացնել»՝ օգնելով քրդերին, գտնելու թաքնված հայերին:

Դա, - ասում է հեղինակը, - առաջ է բերել եւ հրեական համայնքի խորին զայրույթը:

Ապա անցում կատարելով «Նիլի» խմբին՝ Աուրոնը շեշտում է, որ այդ խմբի անդամների մեծ մասը կարեկից էր հայ ժողովրդի ողբերգությանը: Հիշատակվում է օրինակ, Ավշալոմ Ֆայնբերգը, որ, ցավոք, շատ կարճ է ապրել: Կարեկցանքով խոսելով հայոց կոտորածների մասին՝ նա գրել է. «Իրենցից հետո այրված հող թողնելու թուրքերի կարողություններն անսահման են: Նրանք պարզապես ժանտախտ են, եւ մենք պիտի հիշենք՝ ինչ ասես հնարավոր է, ի՛նչ ասես...»: Մեկ այլ առիթով նա գրել է. «Մի՞թե Երեմիան արյուն-արցունք չէր թափի նաեւ հայերի համար»:

Ավշալոմի նման կարեկից մարդը չէր կարող չնկատել ու չգնահատել ողբերգական այդ օրերին Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին ու նրա գործունեությունը:

«Կարելի է մտածել, - գրում է նա, - աստվածային նախախնամությունը որոշեց մեզ օգնություն ցույց տալ՝ այդ մարդուն ուղարկելով այդ պաշտոնին մի այսպիսի պահի... Կարելի է վստահաբար ասել, որ այդ մարդը պատմության մեջ մտավ շքամուտքից՝ հայերի առջեւ իր ծառայությունների միջոցով»:

Մեջբերելով այս եւ համանման շատ այլ գովեստի խոսքեր այդ արժանավոր մարդու հասցեին՝ գրքի հեղինակը միաժամանակ հարկ է համարում հիշեցնել, որ նա, ով միշտ օգնություն է ցուցաբերել հայերին, զարմանալիորեն չի աշակցել նրանց անկախության ձգտմանը:

Համակրանքով է ներկայացվել նաեւ Արոն Արոնսոնի կրտսեր եղբայր Ալեքսանդր Արոնսոնը, որ շատ մտերիմ էր ինչպես իր եղբոր, այնպես էլ Ավշալոմ Ֆայնբերգի հետ: Նա հեղինակել է «Հայաստան» վերնագրով մի պամֆլետ, որի մեջ ասում է. «Հայեր, եղբայրներ իմ, ձեզ դիմում է հրեան, որդին այն ժողովրդի, որ տեսել է հետապնդումներ, հալածանքներ, անարդարություն, ինչպես եւ ձեր ժողովուրդը: Դուք տառապում եք, որովհետեւ չիրաժարվեցիք այն հավատից, որ Քրիստոսն էր նվիրել քրիստոնյաներին, մենք տառապում ենք, որովհետեւ Հիսուս ենք նվիրել այն ժողովուրդներին, որոնք իրենց կոչում են քրիստոնյաներ: Միավորենք մեր ջանքերը... եւ այլն»:

Ներկայացվում է նաեւ Արոնսոնների քույրը՝ Սառան, որ գնացքով ճամփորդելիս իր աչքերով է տեսել երկաթուղու երկու կողմերում նետված բազ-

մաթիվ հայերի անթաղ դիակներ, որ հռչակում էին թափառական շները: Եւ նա հոգեկան ցնցում է ստացել, որ ուղեկցել է նրան իր կարճատեւ կյանքում, մինչեւ ինքնասպանությունը:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեծին՝ Արոն Արոնսոնին, նա միշտ էլ հետետողականորեն իր կարեկցանքն ու համակրանքն է արտահայտել հայերի նկատմամբ: Եւ, կարծես ամփոփելով իր դիտարկումներն ու տպավորություններն այդ կապակցությամբ, մի տեղ նա ընդգծել է. «Հայերի ոչնչացումը թուրքերի եւ գերմանացիների մանրագնին ծրագրված դեմարշն է, եւ նրանք հավիտյանս համատեղ պատասխանատվություն են կրում այդ հանցագործության համար»:

Այս ամենը նկատի առնելով՝ գրքի հեղինակն իր հերթին իրավացիորեն եզրակացնում է, թե «հայերի ոչնչացման հանդեպ «Նիլի» խմբի անդամների վերաբերմունքն իր մեջ խոր բարոյական արմատներ ունի՝ համամարդկային, հրեական եւ սիոնիստական»:

Քանի որ խոսք եղավ հայերի տառապանքների նկատմամբ մեծ հոգիների, սրտացավ մարդկանց կարեկցանքի, համակրանքի եւ իրենց հնարավորությունների սահմաններում նրանց ինչ-որ կերպ, թեկուզեւ բարոյական օգնություն ցուցաբերելու մասին, անհնարին է չհիշատակել նաեւ գերմանացի բողոքական քահանա Յոհաննես Լեփսիուսին, որ հայերին օգնել էր դեռեւս 1896 թվականի կոտորածի ժամանակ եւ ամեն ինչ անում էր նաեւ 1915-16թթ.՝ կազմակերպելով Գերմանիայի եւ ԱՄՆ-ի հասարակությանը՝ աջակցելու հայերին:

«Հայերը թանկ են ինձ համար,- գրել է նա,- եթե ողջ խստությամբ քննեմ սիրտս, նա կպատասխանի, որ հայերը, որքան էլ դա մեղսավոր եւ հակաբնական հնչի, ավելի թանկ են ինձ, թերեւս, քան իմ սեփական ժողովուրդը»:

Արտասովոր այս մարդու մասին հիացմունքով գրել է Ֆրանց Վերֆելն իր հանրահայտ վեպում՝ նրան համարելով Աստծո կողմից ուղարկված՝ հայ ժողովրդի պահապան հրեշտակ:

Մի հարցում միայն Լեփսիուսի մոտեցումը տարբեր է այլոց մոտեցումներից: Նա գտնում է, որ հայերի ոչնչացումը իրագործվել է միայն թուրքական գազանաբարո կառավարության նախապատրաստած ծրագրով, եւ այդ հարցում նաեւ Գերմանիային մասնակից դարձնելն ու մեղադրելը չարամիտ բամբասանք է: Եւ որ բոլոր գերմանացիներն էլ կարեկցում են հայերին...

Հակադրվելով նրան՝ այս հետազոտության հեղինակը գրում է, որ, այո, ծառայության պարտքով զանգվածային ջարդերի գոտի ընկած գերմանացիները տեսնում էին կատարվող սարսափները, վրդովմունք էին զգում, բայց ոչինչ չէին ձեռնարկում արյունահեղության դեմն առնելու համար: Բարոյականության տեսանկյունից դա էլ մասնակցություն է, թեկուզեւ՝ միջնորդավորված:

Բայց, իհարկե, հեշտ է ասել՝ արյունահեղության դեմն առնել: Ուրիշ բան, եթե դա վերաբերում է գերմանական կառավարությանը, թե չէ՝ մի ազնիվ անհատը, ինչպիսին էր, ասենք, գերմանացի զինվորական բժիշկ Արմին Վեգները, որ նույնպես շատ բանով օգնել է հայերին, ուրիշ ի՞նչ կարող էր անել...

Աշխատության մեջ մեծ տեղ է հատկացված եւրոպական տերություններում հայոց ազգային պատվիրակության գործունեությանը, մասնավորապես՝ նրա ղեկավարի՝ Նուբար փաշայի եւ Զեյնս Հարություն Մալկոլմի անխոնջ աշխատանքին, որ նպատակաուղղված էր այդ տերությունների հովանավորությամբ անկախ Հայաստանի կայացմանը՝ պատմական իր բնօրրանում կամ Կիլիկիայում, ուր կենտրոնացել էին հայ փախստականների ամենամեծ խմբերը:

Պահպանվել են սիոնիստների առաջնորդներից մեկի՝ Սոկոլովի բնութագրումները հայ պատվիրակների, որոնց նախապես չէին վստահում, բայց քիչ առ քիչ տեսան ու գնահատեցին նրանց արժանիքները:

Մալկոլմի մասին ասված է. «Նա գործնական մարդ է՝ լայն տեսադաշտով, Հայաստանի հայրենասերն է, որն ունակ է հասկանալու նաեւ սիոնիստների եւ բոլոր հրեաների դառնությունները»:

Մալկոլմը Պարսկաստանում հաստատված հայտնի հայ ընտանիքի ժառանգ էր, որ կրթություն էր ստացել Անգլիայում, Օքսֆորդի համալսարանում, ընդունել էր բրիտանական հպատակություն եւ սկսել էր աշխատել լոնդոնյան սիթիում:

Իսկ Նուբար փաշայի մասին Սոկոլովն ասում է. «Իմաստուն մարդ է: Կարեկցող, մեծապես հարգված եւ գնահատված է... Վստահություն է վայելում Եգիպտոսում, իսկ այստեղ (Եւրոպա) պարզապես ամենացանկալի անձ է»:

Հայկական ազգային պատվիրակությունն ստեղծվել էր 1912թ. հայոց Կաթողիկոսի հովանու ներքո: Նրա շտաբ-բնակարանը Փարիզում էր:

Տեղեկացնելով այդ ամենի մասին՝ Յաիր Աուրոնը շարունակում է. «Բայց ժամանակն անցնում էր, եւ ակնհայտ էր դառնում, որ հայերի վիճակն ավելի ու ավելի է ծանրանում. Ֆրանսիան, Անգլիան, ԱՄՆ-ը, յուրաքանչյուրն իր պատճառներով, դադարեցին պաշտպանել հայերի իրավունքները: Հաղթող երկրները չկատարեցին իրենց խոստումները»:

Այսպիսով, աննկարագրելի կորուստներից ու տառապանքներից հետո հայերի հույսերն ի դերեւ ելան: Բայց ճակատագիրը երբեմն մեզ շնորհում էր եւ մխիթարանքներ, որոնք օգնում էին չհանձնվելու, կուլ չգնալու, հավատարիմ մնալու մեր ինքնությանն ու էությանը... Նման մխիթարանքներից էր Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը, որ մեր ժողովրդին նոր շունչ էւ ուժ ներարկելու տեսակետից հազարապատիկ ավելին արեց, քան մեծ տերությունները՝ միասին վերցրած:

Ֆրանց Վերֆելը ծնվել է 1890 թվականին, Պրահայում, հրեայի ընտանի-

քում: Մինչ աշխարհահռչակ այս վեպը հեղինակելը, նա հայտնի է եղել բանաստեղծություններով ու պիեսներով: Գրել է գերմաներեն: «Մուսա լեռան 40 օրը» տպագրվել է 1933թ. Հիտլերի իշխանության գալուց հետո, եւ այն այլ գլուխգործոցների նման հրկիզվել է նացիստների կողմից:

Մեկ տարի անց վեպը եբրայերեն է թարգմանվել եւ, ինչպես վկայում են ժամանանակիցները, այն ահռելի ազդեցություն է գործել Էրեց Իսրայելի երիտասարդության վրա: Եւ ինչո՞ւ միայն նրանց... Բայց հրեաների շրջանում, իսկապես որ, վեպն առավել ջերմ ընդունելություն գտավ, քանի որ նրանք առանձնակի ընդգծում էին հեղինակի ազգային պատկանելությունը եւ նշում, որ այդպիսի ստեղծագործություն, մարդկանց տառապանքն զգալու եւ համոզիչ կերպով նկարագրելու կարողություն, ըստ իրենց, կարող էր դրսևորել միայն հրեան:

Եւ նրանց միջավայրում սկսվում են վեպի փառաբանություններ, բանավեճեր, նաեւ՝ դժգոհություններ այն առնչությամբ, թե ինչո՞ւ է հրեան գրել ոչ թե կոնկրետ իրենց, այլ՝ ուրիշ ժողովրդի ցավի ու ճակատագրի մասին եւ բանաստեղծական հրաշք հուշարձան է կանգնեցրել ոչ թե իրենց, այլ՝ հայերի տանջանքներին ու տառապանքներին: Նախանձել են, դժգոհել, բողոքել, սակայն, ինչպես գրել է բանվորական շարժման ականավոր առաջնորդներից մեկը՝ Մոշե Բեյլինսոնը, «ընթերցելու ընթացքում այդ զգացումներն անհետանում են, քանզի դա հոյակապ եւ ուժեղ գիրք է, գիրք բազմաթիվ սերունդների համար, որի առջեւ կնահանջի ամեն մի նվաստ զգացում»: Եւ ավելացնում է, որ վեպը թեւեւ հայերի տառապանքներին ու պայքարին է նվիրված, բայց հեղինակը խոսում է հրեաների ճակատագրի մասին: Ապա, նկարագրելով, որ «Մուսա լեռան 40 օրը» ձեռքից ձեռք էր անցնում եւ կարեկցանք ու համակրանք արթնացնում մարդկանց սրտերում հայերի հանդեպ, հետազոտողը մեզ բերում-հասցնում է մինչեւ Բ. աշխարհամարտը, երբ գերմանական նացիստների կողմից ահավոր ցեղասպանության (Հոլոքոստի) է ենթարկվում հրեա ժողովուրդը: Եւ հազարավոր հրեա ողբասացներին է միանում նաեւ գրող Իցհակ Կացենելսոնը՝ գրելով «Վիտալ ճամբարի օրագիրը» գիրքը, որի մեջ կան այսպիսի տողեր. «Երբ սպանում էին հայերին, նրանց ողբաց, նրանց վրա հուշարձան կանգնեցրեց հրեա գրողը, հիմա սպանում են հրեաներին եւ ո՞վ կողբա մեզ վրա, ո՞վ կվշտանա մեզ համար, մարգարեների զավակների համար...»:

Բայց հրեաների մեծ ողբերգությունը, նրանց Հոլոքոստը, իհարկե, անհայտ ու անողբացող չմնաց, ի տարբերություն հայերի Ցեղասպանության, այն շատ ու շատ լայն արձագանք գտավ եւ միլիոնավոր մարդիկ կարեկցեցին նրանց եւ դատապարտեցին նացիստ մարդասպաններին:

Կարելի է ասել՝ հրեական Հոլոքոստի հայտնիության ֆոնին կարծես էլ ավելի մոռացության ու լռության մատնվեց հայերի Ցեղասպանությունը ինչ-

պես ողջ աշխարհում, այնպես էլ՝ հրեական միջավայրում: Այդ մասին ասել ենք արդեն, սակայն, գրքի հեղինակը, կրկին անդրադառնալով այդ խնդրին, փորձում է բացատրություն գտնել, թե, ասենք, հրեաների միջավայրում ո՞րն էր հայկական ողբերգությունը լռության մատնելու պատճառը: «Հնարավոր է,- գրում է նա,- լիակատար կենտրոնացումն էր միայն իրենց վրա, վախը Պաղեստինում կատարվող իրադարձությունների համար... Չի կարելի մոռանալ եւ այն, որ շատերը... թուրքական կողմնորոշում էին պահպանում եւ երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո այդ տրամադրություններն ավելի ուժեղացան. հույս հայտնվեց Օսմանյան կայսրության ներսում ստանալ ազգային տարածքային ինքնավարություն: Ոմանք էլ,- շարունակում է հեղինակը,- վախենում էին, թե թուրքերն իրենց իշուվի նկատմամբ կկրկնեն այն, ինչ արդեն արել էին հայերի հետ. թե հրեաների ոչնչացմանը կմիանան նաեւ արաբները, ինչպես որ քրդերն էին միացել թուրքերին՝ հայերի ոչնչացման ժամանակ»:

Բայց եթե անառարկելիորեն ընդունենք էլ Յաիր Աուրոնի պատճառաբանություններն ու հրեության արդարացման փորձերը նախորդ տասնամյակների վերաբերյալ, անհասկանալի կմնա եւ այն, թե Բ. աշխարհամարտից երեք տարի անց կազմավորված Իսրայել պետությունն ինչո՞ւ է հետեւողականորեն հրաժարվում ճանաչել հայերի Յեղասպանությունը: 1978 թ. Իսրայելում ցուցադրությունից հանվեց Երուսաղեմի հայկական թաղամասի մասին պատմող ֆիլմը: 1982 թ. իսրայելական կառավարությունը միջամտեց Հոլոքոստին եւ Յեղասպանությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովի անցկացման ծրագրերին: 1989 թ. Իսրայելի կառավարությունը անուղղակի կերպով նպաստեց, որ ԱՄՆ Կոնգրեսը հրաժարվի Հայոց Յեղասպանության հիշատակի օրը մտցնել պաշտոնական օրացույց: 1990 թ. Իսրայելում արգելվեց «Ճանապարհորդություն դեպի Հայաստան» ամերիկյան հեռուստատեսային փաստավավերագրական ֆիլմի ցուցադրումը:

Հիշատակվում են եւ այլ նման օրինակներ, որոնք չեն իրագործվում, քանի որ մեծ ջանքեր են գործադրում թուրքական իշխանությունները, Թուրքիայում ապրող հրեաները, Իսրայելում թուրք ներգաղթյալների հայրենակցական միությունը, Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարությունը...

Այս ամենը քիչ է կարծես, նշվում է եւս մի պատճառ. Իսրայելի վերաբերմունքը իրենց Հոլոքոստի եւ այլոց ցեղասպանությունների հանդեպ:

Այդ կապակցությամբ «Հաարեց» հեղինակավոր թերթում իր գայրույթն է արտահայտել ճանաչված եւս մի անձ՝ Ամոս Էլոնը՝ նախատինքի սլաքներն ուղղելով իսրայելական պաշտոնական բյուրոկրատիայի դրսեւորած երկերեսանության, անսկզբունքայնության եւ բարոյական վախկոտության վրա, որն անդադար ողջ աշխարհին հիշեցնում է իրենց Հոլոքոստի մասին, իսկ այլ ժողովուրդների նկատմամբ իրագործված հոլոքոստը համարում է ընդամենը քաղաքական շահարկման առարկա:

Տեղին է Անոս Էլոնի զայրույթը. Խորայելի բյուրոկրատիան միշտ էլ համարել է, որ իրենց Հոլոքոստն ուրիշ է, առանձնահատուկ է եւ եթե իրենք ուրիշ ժողովուրդների ողբերգությունների մասին խոսեն, դրանով կնսեմացնեն իրենց անհամեմատելի Հոլոքոստը:

«Դժբախտաբար,- գրում է «Անընդունելի անտարբերություն» գրքի հեղինակը,- իսրայելյան հասարակության մեջ դեռ շատ են այն մարդիկ, որոնք գերադասում են չիմանալ հայերի, գնչուների եւ ուրիշների ցեղասպանությունների մասին: Եւ իսկապես՝ շատերն այդ մասին չգիտեն: Այնինչ,- ասում է նա,- մենք պետք է մեր Հոլոքոստի առանձնահատկությունն ընդգծենք՝ միայն համեմատելով այն ուրիշ ժողովուրդների զանգվածային ոչնչացման գործողությունների հետ... Մենք չպետք է ձեւացնենք, թե ուրիշ ժողովուրդների ցեղասպանություն պարզապես չի եղել: Մասնավորապես, - շեշտում է Յաիր Աուրոնը,- չպետք է մոռանալ Հայոց Ցեղասպանությունը, որոնց զոհացուցակն այնքան նման է հրեականին: Եւ, ինչպես գրում է «Հաարեց» թերթը, «Մեր սեփական Հոլոքոստի մասին հիշողությունը ստիպում է մեզ՝ կարեկցանքով վերաբերվել հայ ժողովրդի տառապանքին եւ արգելքներ չհարուցել ԱՄՆ-ի առջեւ՝ օրինականացնելու այդ տառապանքների հիշատակի օրը»:

Եւ ամփոփելով ողջ ասվածը հրեա ժամանակակից խորագիտակ պատմաբանի «Անընդունելի անտարբերություն» գրքի մասին եւ նրա հայերեն թարգմանության ու հրատարակման առիթով՝ կարծում ենք, որ այն իր մեծ նպաստը կբերի հայ եւ հրեա ժողովուրդների փոխադարձ ճանաչողությանն ու մերձեցմանը եւ կօգնի ավելի անմիջականորեն համագալու միմյանց, որպես փորձությունների ու տառապանքի անօրինակ դժվարին ճանապարհներ անցած, բայցեւ հույսն ու հավատը մշտապես վառ պահած ու անվարան դեպի գալիք ընթացող երկու ներհուն ժողովուրդներ:

ԵՐՎԱՆԴ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ.

БЛАГОСЛОВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ. ПОЗДРАВЛЕНИЯ.

Священный кондак Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II г-ну Овику Абовяну.....3

Священный кондак Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II г-ну Карену Мкртчяну.....5

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II на встрече с Его Святейшеством Папой Франциском.....7

Поздравительное послание Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II в связи с Праздником Победы и мира и Днем освобождения Шуши.....11

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II на заседании Государственного совета по координации мероприятий, посвященных 100-летию Геноцида армян.....12

Поздравительное послание Его Святейшества Католикоса Всех Армян в связи с Днем Республики.....14

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II на официальном обеде, данном Президенту РА, государственным деятелям, представителям дипломатических миссий в РА в связи с Днем Республики.....15

ПРОПОВЕДИ

Проповедь епископа Аршака Хачатряна, читанная в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина в связи с Праздником Вознесения.....17

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

АРХИМАНДРИТ ЗАКАРИЯ БАГУМЯН - Архимандрит Киракос Ерзн- каци.....	20
АРМАН ЕГИАЗАРЯН - Хроника времени царствования армянского царя Смбата Первого.....	38
ЕРДЖАНИК ГЕВОРКЯН, СУСАННА ГЕВОРКЯН - Эпитеты в произведениях Гарегина Нждэ.....	52

СООБЩЕНИЯ

АСМИК ОВАННЕСЯН - Изображения Иисуса Христа на визан- тийских монетах.....	62
ДОНАРА КАРАПЕТЯН - Здоровый образ жизни по Амирдовлату Ама- сиаци.....	78
АРСЕН АРУТЮНЯН - Село Паракар и его церкви.....	94
МКРТИЧ ДАНИЕЛЯН - Позиция армянской церкви относительно закона от 12 июня 1903 г.....	107
АЛВАРД КИЛАРДЖЯН - Метафора в поэзии Ваана Текеяна.....	114
АЙКАЗ ОВАННЕСЯН - Оценка армянских писем и рукописной литературы в русских источниках.....	120

ДУХОВНЫЕ ЧТЕНИЯ

АРПИНЕ ЧАНТИКЯН - Сотворение как свидетельство.....	132
--	-----

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

ЕРВАНД ПЕТРОСЯН - Нет безразличию!.....	138
--	-----

CONTENTS

PONTIFICAL ENCYCLICALS, LETTERS OF BLESSING, CONGRATULATORY MESSAGES

Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Hovik Abovyan.....	3
Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to Mr. Karen Mekertchyan.....	5
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, during the meeting with His Holiness Pope Francis of the Roman Catholic Church.....	7
Congratulatory message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Feast of Victory and Peace and of the Liberation Day of Shushi..	11
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, during the session of the state commission coordinating the events dedicated to the 100th anniversary of the Armenian Genocide.....	12
Congratulatory message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Feast of the Republic.....	14
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, during the official dinner hosted on the occasion of the Feast of the Republic in the presence of the President of the Republic of Armenia, state officials, and representatives of diplomatic missions in Armenia.....	15

SERMONS

Sermon delivered by His Grace Bishop Arshak Khachatryan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of the Feast of Ascension.....	17
--	----

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

ARCHIMANDRITE ZACHARIA BAGHUMYAN - Archimandrite Kirakos of Yerzenka.....	20
---	----

ARMAN YEGHIAZARYAN - Chronicles of the reign of King Smbat I of Armenia.....38

YERJANIK GEVORGYAN, SUSANNA GEVORGYAN - Epithets in the works of G. Nezhdeh.....52

ESSAYS

HASMIK HOVHANNISYAN – Image of Jesus Christ on Byzantine monetary units.....62

DONARA KARAPETYAN - Healthy lifestyle according to Amirdovlat of Amasya.....78

ARSEN HAROUTIUNYAN - Parakar village and its churches.....94

MEKERTICH DANIELYAN - Standpoint of the Armenian Church on the law passed on June 12, 1903.....107

ALVARD KILARJYAN - Allegory in the poetry of Vahan Tekeyan.....114

HAYKAZ HOVHANNISYAN - Evaluation of the Armenian written language and literature in Russian sources.....120

SPIRITUAL READINGS

ARPINE CHANTIKYAN - Creation as evidence.....132

LITERARY REVIEW

YERVAND PETROSSYAN - No to the indifference.....138

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

**ՆԱՅԲԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ, ՕՐՏՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ,
ՇՆՈՐՏԱՌՈՐԱԿԱՆՆԵՐ**

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի սրբապատ կոնդակը մեծարգոյ փխար Նովիկ Աբովեանին.....	3
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի սրբապատ կոնդակը մեծարգոյ փխար Կարէն Մկրտչեանին.....	5
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի խոսքը հընթացս Կաթողիկ Եկեղեցու Սրբազան Քահանայապետ, Նորին Սրբություն Ֆրանցիսկոս Պապի հետ հանդիպման.....	7
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Նաղթանակի ու Խաղաղության փոնի եւ Շուշիի ազապագրման օրվա առիթով.....	11
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի խոսքը Նայոց Յեղասպանության 100-ամյակի միջոցառումները համակարգող Պետական հանձնաժողովի նիստին.....	12
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը Նանրապետության փոնի առիթով.....	14
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի խոսքը Նանրապետության օրվա առիթով ՆՆ նախագահի, պետական պաշտոնյաների, ՆՆ դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչների հետ պաշտոնական ճաշկերության ժամանակ.....	15

ՔԱՐՈՋԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. Արշակ եպիսկոպոս Խաչատրյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Նամբարձման փոնի առիթով.....	17
--	----

ՊԱՏՄԱՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ - Կիրակոս վարդապետ Երզնկացի.....	20
--	----

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ - Նայոց Սմբար Ա. թագավորի գահակալության շրջանի ժամանակագրությունը.....38

ԵՐՋԱՆԻԿ ԳԵՒՈՐԳԵԱՆ, ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԳԵՒՈՐԳԵԱՆ - Մակդիրները Գ. Նժդեհի սրեղծագործություններում.....52

ՆԱԴՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՆԱՍՄԻԿ ՆՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ - Նիսուս Քրիստոսի պարկերը բյուզանդական դրամներում.....62

ԴՈՆԱՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ - Առողջ ապրելակերպն ըստ Ամիրդովլաթ Ամասիացու.....78

ԱՐՍԵՆ ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ - Փարաքար գյուղը և եկեղեցիները.....94

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ - Նայոց Եկեղեցու դիրքորոշումը 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի նկարմամբ.....107

ԱՎԱՐԴ ՔԻԼԱՐՋՅԱՆ - Փոխաբերությունը Վահան Թեքեյանի չափածոյում.....114

ՆԱՅԿԱԶ ՆՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ - Նայոց գրի և մարենագրության գնահատությունը ժուսական աղբյուրներում.....120

ՆՈԳԵՒՈՐ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ

ԼԱՐԻՍԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ - Արարչագործությունը՝ վկայություն.....132

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՎԱՆԴ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ - Անարբերությանը՝ ոչ.....138

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԱՐՇԱԿ ՍԱԴՈՅԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԷՆ՝
ՆԱՅԱՍԱՆԻ ՆԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Զ. ՎԱԴԱՐՇԱՊԱՏ,
ՍԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆ
«ԷՋՄԻԱՇԻՆ»
ԱՍՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review «Etchmiadzin».

Web կայքի հասցեն՝ www.etchmiadzine.am

Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com **կամ** etchmiadzinarsagir@gmail.com

Նեո. (+374-10) 517-296/174

Ստորագրում է տպագրության՝ 17. 06. 2014 թ.

Չափեր՝ 70x100 1/16: Ծավալը՝ 10 տպ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 400:

ՍԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ